

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№6 (543)
листопад–грудень
2018

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Андреа Граціозі (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
В.М.Литвин (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджей Поппе* (Варшава,
Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков*
(Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська
Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флора* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*,
О.Є.Лисенко, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Рєєнт* (заст.
гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*,
В.Ф.Солдатенко, *В.П.Трощинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Рєєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №14 від 29.11.2018 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Електронна версія:

www.history.org.ua

Редактори:

В.В.Григор'єв
О.М.Донік

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Google Scholar,
Slavic Humanities Index, РИНЦ

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 400 прим. Зам. №178
Підписано до друку 26.12.2018 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

*До 100-річчя
Національної академії наук України*

Ясь О. Ідея академії в українській науковій і громадській думці кінця ХІХ – початку ХХ ст.: тексти та контексти	4
Іваненко О. Роль міжнародних зв'язків університетів у становленні академічної науки в Україні на початку ХХ ст.....	33
Папакін Г. Гетьман Павло Скоропадський та Українська академія наук: проблема пошуку президента	53
Байкеніч Д. Десятирічний ювілей ВУАН: підготовка та втілення (1928–1931 рр.)	73
Старовойт С., Яременко Л. Історія та сьогодення архіву української академічної науки	95
Томазов В. Патони (Паттони) та Паттон-Фантон-де-Веррайони: генеалогія роду	117

Бондарчук П. Євангельські християни-баптисти в УРСР (середина 1940 – середина 1980-х рр.): взаємини з владою, особливості та трансформації релігійного життя	145
Дрозд Р. (Слупськ, Польща). Проблеми взаємовідносин поляків та українців у ПНР (1947–1989 рр.).....	168

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Колесник І. Соціальна теологія: виклики доби глобалізації 182

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Terra Ucrainica: Історичний атлас України і сусідніх земель: Від кімерійців до сьогодення (**Д.Ісаєв**) 205

Гнатенко Л. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги: Уставні та півуставні кодекси кінця XIII – початку XVII ст. (**Ю.Мицик**) 210

Ціпко С. Голодуюча Україна: Канадська реакція на Голодомор (**С.Кульчицький**) 213

Маврін О. Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археографії в УРСР (40-ві – 80-ті роки XX ст.) (**А.Курдон**)..... 221

ХРОНІКА

Боровець І. (**Кам'янець-Подільський**), Боряк Г. (**Київ**), Віднянський С. (**Київ**). Міжнародний круглий стіл «Розпад Австро-Угорської монархії та проблеми національного державотворення у Центрально-Східній Європі: До 100-річчя утворення ЧСР, УНР, ЗУНР і відродження Польської держави» та чергове засідання Комісії істориків України і Словаччини 229

Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі у 2018 р. 237

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 100-річчя Національної академії наук України

УДК 061.22:930.1(477)

Олексій Ясь

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), alexyas@ukr.net

ІДЕЯ АКАДЕМІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВІЙ І ГРОМАДСЬКІЙ ДУМЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ТЕКСТИ ТА КОНТЕКСТИ

Висвітлюється походження ідеї української академії як спільного плану наддніпрянських та галицьких інтелектуалів на рубежі 1880–1890-х рр. Розглядаються тексти вчених і громадсько-культурних діячів кінця ХІХ – початку ХХ ст., в яких побутувала ідея її конституювання. Аналізуються різноманітні контексти, котрі генерували як піднесення, так і затухання циркуляції цієї ідеї. Відзначається важлива роль міжнародних макроконтестів, як-от заснування академії ряду слов'янських націй, австрійсько-російське протистояння наприкінці ХІХ ст., спроби українсько-польського порозуміння у форматі політики «нової ери», створення й діяльність Міжнародної асоціації академії, змагання навколо проекту Союзу слов'янських академії та ін. Показується значення Наукового товариства імені Шевченка у Львові й Українського наукового товариства в Києві як інституціональних майданчиків, на яких намагалися реалізувати проєкт перетворення чи конституювання національної академії до Першої світової війни. Висловлюється думка, що науково-організаційні практики М.Грушевського здебільшого були націлені на інституціональну розбудову обох товариств як базової основи майбутньої української академії. Наголошується, що ідея академії була важливою складовою національного проєкту, зорієнтованого на формування культурного та політичного українства. Обстоюється теза, що впродовж кількох десятиліть побутування ідеї академії у зародковому вигляді сформувалися дві концепції її конституювання, котрі були актуалізовані й затребувані в 1917–1918 рр.

Ключові слова: Антонович, Грушевський, Драгоманов, Барвінський, Кониський, Кримський, Наукове товариство імені Шевченка, українська академія.

Будь-яка ідея народжується в певному середовищі, має темпоральні контексти походження та змістовну основу, котра видозмінюється у процесі циркуляції, урешті-решт продукує неповторну конфігурацію смислів. Зазвичай

успіх ідеї пов'язаний із переломними чи критичними моментами її культурного побутування, коли вона отримує нові імпульси, зазнає суттєвої метаморфози, кардинально та невпинно розширює терени свого обігу. Саме тоді з абстрактного вислову громадсько-культурних або суспільно-політичних устремлінь ідея матеріалізується в обрисах конкретних задумів, планів і проектів.

Ідея створення модерної української академії в тому чи іншому вигляді реактуалізувала старі науково-освітні та культурні традиції. Адже саме звернення до минувшини, точніше її переосмислення й перевідкриття, себто винайдення традиції, потребувало фіксації та формалізації попереднього історичного досвіду¹. Тож поставали яскраві й образні формули-метафори, котрі були своєрідним способом творення чи конструювання традиції.

Скажімо М.Грушевський, який неодноразово у своїх текстах порушував проблеми передісторії заснування Української академії наук 1918 р., передусім виступав як конструктор національної академічної традиції. Згадаємо, приміром, його славнозвісну, хоч і ретроспективну формулу про три академії – «академію Ярослава» доби розквіту Русі, «Київський Атенеї» (Києво-Могилянську академію) та Українську академію наук і її попередників – Наукове товариство імені Шевченка у Львові, Українське наукове товариство в Києві².

Ця формула була вислідом концептуальної пропозиції М.Грушевського на полі української історії, масштабні флуктуації й руйнівні метаморфози якої репрезентувалися у вигляді конструкції «двох занепадів» (середина XIV ст. та друга половина XVIII ст.) і «двох відроджень» (кінця XVI – початку XVII ст. і XIX ст.) національного життя³. Більше того, автор «Історії України-Руси» проводив виразну аналогію між «академією Ярослава» та «академією Карла Великого»⁴, котру тією чи іншою мірою вважають виявом «каролінзького ренесансу»⁵. На думку М.Грушевського (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інше – *О.Я.*), «київський академічний осередок XVII віку був продуктом українського відродження, що піднялося в Зах[ідній] Україні в XVI в.»⁶. Вочевидь «третя академія» у світлі концепції М.Грушевського мала постати або як вислід другого чи нового українського відродження XIX ст., про яке історик неодноразово згадував у своїх працях⁷, або як результат новітнього відродження вже за революційних часів.

¹ Гобсбаум Е. Вступ: винаходження традицій // Винайдення традиції / За ред. Е.Гобсбаума, Т.Рейнджера; пер. з англ. М.Климчука. – К., 2005. – С.16–17.

² Грушевський М. Три Академії // *Його ж.* Твори: У 50 т. / Гол. ред. Г.Папакін. – Т.10, кн.1. – Л., 2015. – С.399–412.

³ Плохий С. Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського / Пер. з англ. М.Климчука. – К., 2011. – С.186.

⁴ Грушевський М. Три Академії. – С.409–410.

⁵ Винар Л. Михайло Грушевський і його концепція трьох київських академії // 125 років київської української академічної традиції (1861–1986): Збірник / Ред. М.Антонович. – Нью-Йорк, 1993. – С.287.

⁶ Грушевський М. Три Академії. – С.407.

⁷ Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К.; Відень, 1921. – С.485; *Його ж.* Українська література, її назва, розвій, періоди // *Його ж.* Твори: У 50 т. / Гол. ред. П.Сохань. – Т.11. – Л., 2008. – С.220.

За великим рахунком, «два відродження» та «два занепади» відігравали своєрідну роль транзитних періодів в авторській конструкції історії України. Вони надавали концептуалізації М.Грушевського виразного телеологічного сенсу, позаяк новітня історична доба мала неодмінно увінчатися відродженням і розвоєм народу/нації, себто прогнозованою, задекларованою й апріорно окресленою кінцевою метою. Недаремно автор «Історії України-Руси» вже в передмові до першого видання першого тому наголошував: «Мені мило, що вихід сеї книги припадає на століте нашого відродження; нехай вона буде йому привітом»⁸.

Зауважимо, що формула трьох академій і до сьогодні доволі популярна серед істориків як концептуальний та евристичний орієнтир⁹. Але найголовнішим видається те, що за схемою М.Грушевського «третя академія» мала постати і зрештою конституювалася за зовсім інших соціо- та етнокультурних передумов. Адже М.Грушевський, попри телеологічність своєї концептуалізації, слушно пов'язував народження ідеї модерної академії з культурними макроконтекстами слов'янського світу останніх десятиліть ХІХ ст., яке метафорично називають віком націй і національних держав та, водночас, століттям історії.

Ці соціо- й етнокультурні макроконтексти породили кардинальну трансформацію традиційної ідеї академії, котра розглядалася вже не як важливий науково-освітній осередок, а як первинна основа модерної загальнонаціональної надкорпоративної спільноти інтелектуалів. Отож якраз макроконтексти, пов'язані з культурним буттям слов'янства, нав'язали компаративні паралелі, завдяки яким і стався перенос ідеї модерної академії на український ґрунт.

У другій половині ХІХ ст. слов'янські народи переживали своєрідний культурний ренесанс. Саме тоді народилася низка національних академій. У 1866 р. було засновано Югославську академію наук і мистецтв у Загребі, 1872 р. – Краківську Академію наук, 1886 р. – Сербську академію, 1888 р. – Чеську академію наук, словесності й мистецтв. Причому вказані слов'янські академії, крім сербської, конституювалися в межах земель, підвладних Австрійській Короні.

Натомість українське наукове життя було міцно затиснуте в лещатах імперського простору, особливо після Емського указу 1876 р. Ба більше, заборони, обмеження й утиски тією чи іншою мірою простежуються в біографіях багатьох українських діячів на обширах імперії Романових. Ідеться навіть про тих осіб, які здобули реноме найвизначніших учених.

Промовистим став приклад М.Костомарова, котрого російські сучасники розглядали як історика, рівного за масштабом М.Карамзіну. Та від 1862 р. міністерство народної освіти не дозволяло вченому викладати у жодному

⁸ Грушевський М. [Передмова] // *Його ж.* Історія України-Руси. – Т.1 [1-ше вид.]: До початку ХІ віка. – Л., 1898. – С.[1].

⁹ Див., напр.: *Винар Л.* Михайло Грушевський і його концепція трьох київських академій. – С.279–318; *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С.Грушевський і Academia: Ідея. Змагання. Діяльність. – К., 1993. – С.30; *Папакін Г.* Павло Скоропадський та Українська академія наук. – К., 2018. – С.15–27.

університеті. Щонайменше двічі (1865, 1871 рр.) «міністерська партія» у Санкт-Петербурзькій академії наук перешкоджала М.Костомарову стати її членом¹⁰. За гіркою іронією долі 1872 р. завершилося видання дванадцяти томів історичних монографій М.Костомарова. Тож його сприймали як одного з найвидатніших учених Російської імперії, проте обрали членом-кореспондентом згаданої академії лише у грудні 1876 р.¹¹ На той час М.Костомаров зазнав «двох мозкових ударів»¹², імовірно мікроінсультів, і вступив у фінальний період свого життя.

Показово, що якраз у середині 1870-х рр. визріла й оформилася відома теза М.Драгоманова про неможливість нормальної культурної та наукової роботи на полі імперської науки порівняно з країнами Західної Європи. Не випадково він обстоював думку про повсюдне панування «казенної історії Росії» в імперії Романових, яке не давало жодної можливості показати справжню сутність московських і петербурзьких «збирачів» «російських земель»¹³. Саме тому М.Драгоманов обрав долю інтелектуала-вигнанця, котру самоіронічно означив як роль «громадського наймита» на еміграції, натякаючи на свої дуже складні взаємини зі Старою громадою¹⁴.

Заразом на теренах підросійської України тиску піддавалися навіть місцеві осередки загальноімперських інституцій. Скажімо, 1876 р. загострення боротьби між українофільською більшістю та імперськими лоялістами В.Шульгіним і М.Юзефовичем у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства призвело до його закриття відповідно до положень Емського акта.

Упродовж 1880-х рр. ситуація лише погіршилася. Наприклад, О.Кониський у споминах про М.Костомарова наголошував, що любов до України, а тим більше українофільство в тодішній Російській імперії прирівнювалися до «державної зради»¹⁵. Зазначимо, що 1865 р. М.Костомаров відверто розповів О.Кониському¹⁶ про свою приватну зустріч 28 липня 1863 р. на дачі у П.Валуєва на Аптекарьському острові, під час якої він намагався будь-що довести міністрові шкідливість урядової заборони щодо вільного використання української мови¹⁷.

¹⁰ Переписка Я.К.Грота с П.А.Плетнёвым / Под ред. К.Я.Грота. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1896. – С.711; *Никитенко А.В.* Дневник: В 3 т. / Подг. текста и прим. И.Я.Айзенштока. – Т.3: 1866–1877. – [Москва,] 1956. – С.214.

¹¹ Каталог III очередной юбилейной выставки: В память Н.И.Костомарова: 1885–1910. – Воронеж, 1910. – С.21.

¹² *Мордовцев Д.Л.* Исторические поминки по Н.И.Костомарове // Русская старина. – 1885. – №6. – С.631–633.

¹³ *Драгоманов М.* Внутреннее рабство и война за освобождение. – Genève; Bale; Lyon, 1877. – С.11.

¹⁴ Архів Михайла Драгоманова. – Т.1: Листування Київської Старої Громади з М.Драгомановим (1870–1895 рр.). – Варшава, 1937. – С.254.

¹⁵ *Кониський О.Я.* З моїх споминок: Микола Костомаров (Мої згадки про нього і його листи) // Діло (Львів). – 1885. – 11 (23) мая (№52). – С.2.

¹⁶ Там само. – 9 (21) мая (№51). – С.1.

¹⁷ Дневник П.А.Валуева министра внутренних дел / Ред., введ., биогр. очерк и ком. П.А.Зайончковского: В 2 т. – Т.1: 1861–1864 гг. – Москва, 1961. – С.239; *Saunders D.* Mikhail Katkov and Mykola Kostomarov: A Note on Pëtr A. Valuev's Anti-Ukrainian Edict of 1863 // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1993. – Vol.17, №3/4. – P.374–375.

Показово, що навіть офіційно дозволені форми культурної та наукової праці спричиняли дедалі більше розчарування. Приміром, наприкінці 1880-х рр. «Києвская старина», котра опинилася під впливом Старої громади, перетворилася на часопис, зорієнтований на студювання «місцевих старожитностей» як «малоросійської гілки» російської історії. Видання стало своєрідною провінційною версією російських «товстих» журналів. М.Грушевський відзначав, що «Києвская старина» фактично запропонувала програму *«популярного малоросійства для вжитку українців і малоросів зарівно»*¹⁸.

Таким чином, ідея академії постала в нестерпній для культурного українства атмосфері кінця 1880-х рр. Більше того, ця ідея зародилася як культурний та інтелектуальний супротив політиці імперського центру. У хронікальній замітці, уміщеній 1925 р. на шпальтах редагованого М.Грушевським журналу «Україна», зазначалося, що українська академія *«мала бути реваншем указові 1876 року, протестом проти русифікації українського життя»*¹⁹.

Саме тоді у спільноті наддніпрянських інтелектуалів, яку М.Грушевський називав «київським академічним гуртком»²⁰ і, водночас, гуртом ««мрійників» кінця 1880-х років», котрий вимріяв «сей екзотичний на той час план»²¹, визрів та народився задум створення академії. Ініціаторами проекту була низка громадівців й осіб, наближених до них, як-от письменник О.Кониський, історик В.Антонович, композитор М.Лисенко, мовознавці К.Михальчук, П.Житецький, економіст Т.Рильський, підприємець В.Симиренко, лікар і перекладач В.Вовк-Карачевський та ін. Галицьким ініціатором-рушієм згаданого проекту був О.Барвінський.

У 1889 р. на сторінках львівського місячника політики, науки та письменства «Правда» з'явилася невелика замітка, в якій публічно проголошувалася нова амбітна мета:

*«Товариство ім. Шевченка повинно бути науковим товариством, зорганізованим на лад «с[е]рбського ученого дружства» або колишнього «towarzystwa przyjaciel nauk» в Кракові, щоби стало засновком будущої українсько-руської академії наук. Задля того повинно товариство бути поділене на чотири секції: 1. фільольогічну і філософічну, 2. природничу, 3. історичну й етнографічну, 4. правничу. Заряд (управа – О.Я.) товариства повинен складатися з відділу (відділу – О.Я.), котрий управлятиме справами науковими, з комісії адміністраційної, котра вестиме справи фінансові, і комісії контрольної, котра цілий рік доглядатиме за адміністрацією»*²².

Крім того, пропонувалося кардинально змінити статутні правила, зокрема істотно зменшити щорічний внесок, який обмежував можливості для небагатих українців брати участь у його діяльності. Висловлювалася думка, що

¹⁸ Грушевський М. Три Академії. – С.403.

¹⁹ Всеукраїнська Академія Наук (ВУАН) // Україна. – 1925. – Кн.1/2. – С.212.

²⁰ Грушевський М. Ювілей львівських «Записок» і постулату Української академії наук // Його ж. Твори: У 50 т. / Гол. ред. Г.Папакін. – Т.10, кн.1. – Л., 2015. – С.413.

²¹ Там само. – С.417.

²² Правда (Львів). – 1889. – Т.2, вип.5. – Лютий. – С.307.

цей захід суттєво розширить коло членів: «Тим робом (таким чином, способом – О.Я.) розпався би сей китайський мур, яким товариство обгородилося, улєкшилось би приступленне в товариші навіть убогій молодєжі і втягнулось би її до праці поважної наукової. Людей до такої роботи у Львові і на провінції єсть досить, треба тільки їх зібрати в сю спілку і зорганізувати»²³.

Уважають, що автором цієї анонімної публікації, котру М.Грушевський назвав «першою друкованою директивою» щодо заснування української академії²⁴, був О.Кониський²⁵. Більше того, цю замітку включено до складеного В.Доманицьким бібліографічного переліку праць О.Кониського²⁶.

Звісно, публічній заяві, в якій уперше проголошувалася ідея створення української академії, передував якийсь підготовчий або «утробний» період її виношування, зокрема перемовин галичан із київськими громадівцями. Відзначимо, що О.Барвінський уже мав певний досвід співпраці зі Старою громадою. Зокрема 1885 р. постав спільний проект із видання «Руської історичної бібліотеки», в якому він відіграв важливу роль²⁷. Причому з В.Антоновичем О.Барвінський, очевидно, познайомився в Києві за посередництва О.Кониського²⁸. До 1889 р. було видано перший – шостий і дев'ятий – десятий томи з обсягу цього проекту, в яких опубліковано історичні студії С.Качали, М.Костомарова, Д.Лловайського, М.Дашкевича, І.Шараневича, М.Смирнова та В.Антоновича²⁹.

Варто наголосити, що у середовищі Старої громади постать О.Кониського сприймалася доволі складно. На думку сучасних дослідників, для київських громадівців він був занадто самостійником³⁰, який практично не бачив жодних можливостей для перспектив культурного українства в імперії Романових.

Мемуарні ретроспекції О.Барвінського кидають певне світло на «утробний» період плекання ідеї академічного проекту:

«Восени 1888 р. переселився я з Тернополя до Львова і тут зараз забрався до роботи в наших народних товариствах, в “Прогресі”, в “Руськім Товаристві Педагогічнім”, в “Народній Раді”, котрих я був членом. Але передовсім з моїм приятелем Олександром Кониським, що саме тоді на довгий побут приїхав до Львова, щоби спільно зо мною видавати обновлену “Правду”,

²³ Там само. – С.308.

²⁴ Грушевський М. Три Академії. – С.400.

²⁵ Возняк М. Ол. Кониський і перші томи «Записок» (З додатком його листів до Митр. Дикарева) // Записки НТШ (далі – ЗНТШ). – Т.150. – Л., 1929. – С.339–340.

²⁶ Доманицький В. Библиографический указатель сочинений А.Я.Конисского, написанных по-малорусски // Киевская старина. – 1901. – №1. – С.145.

²⁷ Барвінський О. Заснування катедри історії України в Львівському університеті // ЗНТШ. – Т.141/143. – Л., 1925. – С.1; Соневіцький Л. Володимир Антонович і українська історична наука в Галичині // Український історик. – 1981. – №1/4. – С.99–102.

²⁸ Барвінський О. Спогади з мого життя / Упор. О.Шацька, Я.Федорук; ред. Л.Винар, І.Гирич. – К.; Нью-Йорк, 2004. – С.366.

²⁹ Див. докл.: Періодичні та серійні видання Наукового товариства ім. Шевченка у Львові: Анотований покажчик / Укл. і авт. передмови Т.Ю.Кульчицька. – Л., 1990. – С.40–41.

³⁰ Гирич І. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) / Відп. ред. О.С.Рубльов. – К., 2014. – С.234.

забрався я до вироблення організаційного статуту, на основі котрого “Товариство ім. Шевченка” мало бути уладжене на взорець наукових товариств польських і інших слов’янських яко Наукове Товариство, і стати зав’язком будучої української Академії Наук. Се товариство мало бути духовим огнищем, осередком наукової роботи та умовим лучником (об’єднуючим – О.Я.) усіх українських земель»³¹.

На перший погляд, австрійська конституція 1867 р. декларувала культурну рівноправність усіх народів імперії Габсбургів. Тим паче, що особливо подрачним у рецепції українських інтелектуалів був вдалий польський приклад перетворення Краківського наукового товариства на академію. Тож побутували уявлення, що з часом українські успіхи на науковій ниві породять відповідний суспільний резонанс і спонукають Австрійську Корону надати Науковому товариству імені Шевченка академічний статус³².

Утім поміж галицьких діячів були інтелектуали, котрі добре розуміли та вказували на ідеалістичність, ба навіть кричущу наївність цього заміру. Наприклад, варто згадати відомий лист І.Франка до М.Драгоманова від 8 червня 1891 р., в якому йшлося про гіпотетичне перетворення НТШ на українську академію.

«Головну вагу кладуть українці (вертаю до реляцій П[етра] Ан[тонови]ча (Косача – О.Я.)) на нав’язане чисто наукових зносин з Галичиною, т. е. на перетворене тов[ариства] ім. Шевч[енка] з комерційного товариства на наукове. На лихо, і тут діло основано на спекуляції і обмані. Барвінський, бувши в Кїїві, підвіз їм такого москаля, що коли б тільки товариство видало 2–3 томи праць наукових, то цісар буде мусів по конституції (???) признати товариству характер академії наук, що сполучене з річною субвенцією 30.000 гульд[енів]. Чи Барв[інський] сам вірить в сю нісенітницю, чи просто дурив українців, щоб під них витуманити праці для заповнення наукового збірничка, котрий тов[ариство] ім. Ш[евченка] обіцяло ще перед роком і на котрий доси не спромоглося, – не знаю. Українцям ся ідея припала дуже до смаку і вони зараз прийняли рисувати широкі пляни наукового видавництва. “Житецький поставив 35 питань, Антонович – 18, Михальчук – 10”, – яких питань і про що, – не знаю; по тим питанням розділено роботу і вона робиться»³³.

Урешті автор листа був категоричним у своїх прогнозах щодо академічного проекту: *«[...] вважаю се діло мертворожденим і не ведучим до ціли вже хоч би для того, що Українці не посміють друкувати за границею своїх праць з підписами, а з колекції псевдонімів яка ж академія наук?»³⁴.* Із думками

³¹ Барвінський О. Заснування катедри історії України... – С.2.

³² Винар Л. Михайло Грушевський і Наукове товариство ім. Тараса Шевченка 1892–1930. – Мюнхен, 1970. – С.30–31.

³³ Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / Редкол.: І.Вакарчук, Я.Ісаєвич (співголови) та ін. – Л., 2006. – С.374.

³⁴ Там само.

І.Франка солідаризувався й М.Драгоманов, який у листі від 23 червня 1891 р. до свого товариша з гирким сарказмом зауважив: «Непоправні комики наші к[олишні] приятелі. Ну, а Б[арвінський] мусить же й сам знати, що те, що він там говорив про академію – брехня. Не розумію я такої псіхіки!»³⁵.

У першому томі «Записок НТШ», реформованого товариства, ідею його перетворення на українсько-руську академію було задекларовано повторно. О.Барвінський у невеликій інформаційній замітці, написаній у Відні у жовтні 1892 р. наголошував:

«Пускаючи в світ I. том “Записок наукового товариства ім. Шевченка” з вісткою про сю вельми досяглу реформу нашого товариства, маємо повну надію, що всі щирі прихильники розвитку українсько-руської мови, літератури, науки і штуки громадно приступатимуть до нашого товариства і помагатимуть в его науковій роботі, а також *покладаємо надію, що між українсько-руськими патріотами знайдуться наші Стросмаери і Глявки* (фундатори, відповідно, Югославської та Чеської АН – О.Я.), *котрі материяльними засобами допоможуть колись на підвалинах нашого товариства здвигнути українсько-руську академію наук і штук!»*³⁶.

Зауважимо, що О.Барвінський був одним з ініціаторів польсько-українського порозуміння та згоди з австрійським урядом, відомої як «нова ера». Крім того, він як зачинатель реорганізації НТШ був і його головою у 1893–1897 рр., а впродовж 1891–1907 рр. – депутатом райхсрату у Відні й у 1894–1904 рр. – депутатом галицького сейму у Львові. Тож наміри та дії О.Барвінського щодо реформування товариства та його можливого перетворення на академію були переважно пов’язані з дальшим перебігом політичної й культурної ситуації в контексті «нової ери» на обширах підавстрійської Галичини.

Попередні заміри щодо академічного проекту було підтверджено й на сторінках другого тому «Записок НТШ», в якому подавався виклад промови О.Барвінського на загальних зборах Наукового товариства імені Шевченка 11 травня 1893 р.:

«Наспіла тепер *пора підняти нашу мову до научної поваги, перепровадити її через строгу науку і на високостях науки виставити наше національне знамя*. Новий статут дає нам право зробити наше товариство науковим... маймо надію, що й між бідолашним народом українсько-руським знайдуться ще засібні (заможні – О.Я.) люди, що щедрою рукою зложать (зберуть – О.Я.) на жертovníку народнім свої лепти і тим допоможуть, що *може хоч нашим дітям доведеться діждати українсько-руської Академії Наук»*³⁷.

³⁵ Там само. – С.376.

³⁶ *Барвінський О.* Про заснованне і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові // ЗНТШ. – Т.1. – Л., 1892. – С.211–212.

³⁷ Справозданне про діяльність і розвиток наукового товариства імені Шевченка // Там само. – Т.2. – Л., 1893. – С.177.

Щоправда, тональність заяв 1892 і 1893 рр. була більш обережною, ніж у публікації 1889 р., яка випромінювала майже беззастережну впевненість у перспективах реформування товариства й конституюванні на його основі академії.

Загалом І.Франко не тільки реалістично оцінював ілюзорність тодішніх планів перетворення товариства на академію, а й збуджені почування та наелектризовані настрої наддніпрянських інтелектуалів. Останні, розчаровані безутішними реаліями буття в імперії Романових, які повсякчасно відсували в невизначене майбуття перспективи розгортання українських наукових, освітніх і культурних практик у підросійській Україні, із великим ентузіазмом сприймали більш ліберальні передумови півавстрійської Галичини. Ба більше, академічний проект, себто реформування товариства і створення на його основі академії, постав фактично у річищі настроїв, пов'язаних з очікуваними здобутками «нової ери».

Вочевидь, варто взяти до уваги макроконтексти останніх десятиліть ХІХ ст. Австрійсько-російські суперечності, котрі дедалі загострювалися від 1870-х рр., невпинне зближення наддунайської монархії з Німеччиною, посилення підтримки галицького русофільства з боку офіційного Петербурга вповні логічно породили зацікавлення Австрійської Корони українським питанням, зокрема певними можливостями використати його у власній зовнішньополітичній грі та внутрішньополітичних комбінаціях.

Таке розмаїте, багатопланове, суперечливе й динамічне плетиво політичних, ідеологічних і культурних проблем на тлі російської буденності неодмінно продукувало оптимістичні сподівання по інший бік кордону. Адже перспективи культурної та наукової праці українців у межах імперії Романових упродовж 1880-х рр. були звужені до краю. Тому ідея перенести центр діяльності до півавстрійської Галичини з огляду на більш ліберальні умови видавалася вповні адекватною. Погляди на цей край звертали такі відомі українські діячі, як П.Куліш, М.Драгоманов та ін.

До того ж старше покоління тодішніх наддніпрянських інтелектуалів у своїх проєкціях майбуття хоч-не-хоч згадувало про недавній досвід, коли поразка Російської імперії у Кримській (Східній) війні 1853–1856 рр. пришвидшила давно назрілі реформістські потуги. Тож побутували надії, що нова невдала війна Росії, приміром з Австрією, а можливо й з Німеччиною, кінець-кінцем може змусити царат до реформування політичного устрою та лібералізації «правил гри» на культурному просторі. Тим паче, що австрійсько-російське напруження начебто створювало сприятливий ґрунт для просування культурних, освітніх й інших інтересів галицьких українців.

Ця багатоманітна та, як видавалося, обнадійлива контекстуальність збуджувала сподівання щодо академічних планів, які побутували, принаймні у частини старих громадивців. Однак ставлення до «нової ери» поміж останніми було доволі розмаїтим: від однозначної чи часткової підтримки до майже повного заперечення. Приміром, в епістолярному дописі О.Кониського як одного з ініціаторів «нової ери» до фольклориста й етнографа М.Дикарева від 19 червня 1892 р. зазначалося:

«Певна річ, що Ви відаєте, що *Товариство ім. Шевченка* звернуло на спасенний шлях; переробило свої статuti і хоче стати товариством, переважно, науковим; на те, що б перегодом, за 3–5 років – на ґрунті его виросла українсько-руська академія. Се діло не так то вельми трудне, аби була у нас хіть, аби ми не сєділи біля моря, ждучи доброї години; аби ми не сподівалися, “доки мине лихолітья”, а зараз таки бралися по спроможности до роботи; бралися не мляво, ішли не волювою ходю, а жваво, з вірою в свою ідею, з надією, що наше “сонце йде і за собою день веде”. Першим чином треба, що б товариство не менш трєх літ видавало наукові записки своїх робітників-прихильників»³⁸.

1 грудня 1892 р. О.Кониський у листі до того ж адресата відзначав: «Треба б попильновати, щоб П т. (“Записок НТШ” – О.Я.) вийшов до роковин (заснування Товариства ім. Шевченка 1873 р. – О.Я.), а щоб на 100-ї роковини “Енеїди” (1898 р. – О.Я.) була у нас своя націон[альна] Академія»³⁹.

Однак реакція критиків і скептиків цього проекту не забарилася. З одного боку, дедалі більше побутували негативні настрої та реакції щодо реалій і перспектив «нової ери» в пiдавстрійській Галичині, котрі суттєво розширювали коло її противників поміж українських діячів. З іншого боку, вони наклалися на доволі прикрі враження від наукового рівня більшості публікацій, уміщених у перших томах «Записок НТШ» і великої кількості друкарських помилок.

Скажімо, М.Драгоманов із нагоди реформування НТШ навіть опублікував невелику замітку з низкою інвектив і під промовистою назвою – «Початок “Українсько-Руської Академії наук”». Передусім автор закидав О.Барвінському угодовство з австрійськими колами, котре спричинилося до викривленого погляду на українське питання. Більше того, М.Драгоманов наголошував, що

«заступник голови д. Ол[ександр] Барвінський почав збори високопарною промовою, в котрій, не глядячи на те, що Товариство засновано, дякуючи грошам, даним російськими Українцями, став на спеціальну русько-австрійську точку. Ся точка немов оправдується тим, що в Росії тепер уряд тіснить українське слово, тоді як в Австрії воно признано офіційально. Але ж, коли вже почав д. Барвінський оглядати історію русько-українського слова хотьби в ХІХ ст. то він повинен був пригадати й такі прояви, як напр. те, що коли в Росії «ворог» позволяв друкувати збірки Максимовича, Лукашевича, Метлинського і т. и., в Галичині попівська цензура самих Русинів забороняла далеко смирнішу “Русалку Днестровую” Маркіяна Шашкевича; що й у наші часи доноси самих Русинів, в тім числі й членів-основателів Товариства ім. Шевченка, причинились до заборони в Австрії роману Мирного й Білика (“Хиба ревуть воли”, дозволеного цензурою в Росії) і “Політичних Пісень укр[аїнського] народу ХVІІІ ст.”

³⁸ Цит. за: *Возняк М. Ол. Кониський і перші томи «Записок»* (З додатком його листів до Митр. Дикарева). – С.363.

³⁹ Там само. – С.364.

(збірка, укладена та вперше видана М. Драгомановим у Женеві 1883 р. – *О.Я.*) і т. и., в котрих нема ні слова, противного австрійським законам»⁴⁰.

Водночас М. Драгоманов опублікував великий рецензійний огляд першого тому «Записок НТШ», в якому стверджував, що їхнє видання через «інтриги» галицьких діячів спізнилося на 20 років⁴¹. Насамперед він указував на первісні хиби в конституюванні Товариства імені Шевченка на початку 1870-х рр., коли з нього замість громадської організації постала «олігархія», що переймалася «комерційним наживанням» навколо типографської справи⁴². Із цієї думкою цілком солідаризувався молодий сходознавець А. Кримський, котрий у невеликій бібліографічній замітці відзначив численні вади першого тому «Записок НТШ»⁴³.

Натомість М. Драгоманов доволі докладно проаналізував науковий рівень статей і матеріалів, опублікованих у цьому томі, зокрема відзначив, що до співпраці не вдалося залучити провідних учених – як галичан, так і наддніпрянців. Урешті рецензент резюмував свої спостереження невтішним висновком:

«Зводячи до купи всі вражіння, котрі робить I. том “Записок” української академії наук, треба сказати, що він не дуже то може будити радість в Українцях: ні наші учені в Росії, ні в Австрії, ні редакція, видимо, не приклали сурьозно рук до того, щоб той том був як мога більш достійним нашого “велетня-народа”. Хто тут більше винен – чи учені, чи редакція – судити не беремось... У нас звичайно все жаліються на ворожі обставини. Що й казати – обставини наші не блискучі, а все таки наші найбільші вороги в нас самих: наша недбалість, не-образованість, реакційність, несовітність. Сі вороги причинились до того, що перші видання нашої академії виглядають так мізерно, а в усякім разі далеко не блискучо. Коли ми в тому щиро покаємось, то може й поправимось...»⁴⁴.

Та ще більше розчарував М. Драгоманова другий том, про який він відгукнувся значно лаконічніше, аніж про перший, проте не менш гостро: «І після II тому “Записок Товариства ім. Шевченка” приходить ся сказати, що наша “академія наук” якось не витанцювує[ть]ся»⁴⁵. Практично анало-

⁴⁰ Драгоманов М. Початок «Українсько-Руської Академії наук» // Народ (Коломия). – 1893. – 8 юня (№11). – С.100.

⁴¹ Драгоманов М. [Рец.] Записки Товариства ім. Шевченка. Впорядкував др. Ю.Целевич. – Львів, 1892. – Ч.1. – 212 с. // Там само. – 15 юля (№14). – С.129.

⁴² Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877) // Його ж. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. / Упор. та прим. І.С.Романченка, В.В.Лисенка; ред. тому О.Я.Лисенко. – Т.2. – К., 1970. – С.216–217.

⁴³ Крымский А. [Рец.] Записки наукового товариства імені Шевченка. Впорядкував др. Ю.Целевич. – Львів, 1892. – Ч.1. – 212 с. // Этнографическое обозрение. – 1893. – №3. – С.179.

⁴⁴ Драгоманов М. [Рец.] Записки Товариства ім. Шевченка. Впорядкував др. Ю.Целевич. – Львів, 1892. – Ч.1. – 212 с. // Народ. – 1893. – 15 септембра (№18). – С.208.

⁴⁵ Драгоманов М. [Рец.] Записки Наукового товариства імені Шевченка. Спорудив О.Барвінський. – Львів, 1893. – Т.II // Там само. – 1–15 октобра (№19/20). – С.236.

гічного висновку дійшов і А.Кримський у російськомовній рецензії на той самий том, опублікованій 1893 р. у четвертому числі московського журналу «Этнографическое обозрение» та перевиданій в українському перекладі у збірці 1928 р.

«Не маючи – очевидно – нічогосінько проти таких честолюбних намагань львівського Товариства, ми, проте, дозволяємо собі висловити сумнів, чи пощастить йому здійснити їх, – підкреслював А.Кримський. *Взагалі думку про заснування української академії наук уже тепер – я вважаю за надто ще несвоечасну, а зосібна (зокрема – О.Я.) сумнівна річ, щоб заснувати таку академію пощастило саме іменню “Товариству імени Шевченка”.* Орган Товариства (“Записки”) навич показує, що наукові сили його слабі. У II томі “Записок” ми не бачимо праць ані одного з відомих українських учених, як не бачили і в т. І. *Скептицизм повстає й через те, що в “Записках” занадто вже користуються псевдонімами: дивна була б академія наук, що складалася б із самих псевдонімів!»⁴⁶.*

Позиція, котру посідав М.Драгоманов щодо перетворення НТШ на українсько-руську академію, здебільшого вмотивовулася його негативним ставленням до суспільно-політичних і громадсько-культурних практик у дусі «нової ери», котру він розглядав як спробу «польських панів склонити галицьку інтелігенцію українофільського напрямку зректись політично-соціальних змагань народу за обіцянки подарунків на полі формально-національним»⁴⁷.

У цьому світлі проголошення ідеї перетворення товариства на академію сприймалося як один з обіцяних «формальних дарунків», котрий нічого не дасть ані для культурного виховання українського народу/нації, ані для європейського вишколу інтелектуалів, а лише потішить гонор деяких галицьких інтелігентів і фантазії наддніпрянських діячів. Якщо взяти до уваги те, що М.Драгоманов мав тривалу та складну історію комунікації як із галицькими діячами, так і зі старими громадівцями, то очевидним видається вплив цих довгих взаємин на його рефлексії.

Утім оцінки М.Драгоманова та І.Франка на початку 1890-х рр. щодо перспектив академічної справи в підавстрійській Галичині звичайно були більш реалістичними, ніж плани й устремління наддніпрянських інтелектуалів. Адже стара польська аристократія мала набагато більше важелів впливу на австрійську владу, ніж українські діячі. Крім того, у культурній, освітній і науковій сферах польські інституції здебільшого виступали як очевидні конкуренти українських організацій, передусім реформованого НТШ. Та й австрійські кола, хоч і міркували щодо можливостей розіграти українське питання у власних цілях, але зважали на ймовірну реакцію Російської імперії.

⁴⁶ *Кримський Аг.* [Рец.] Записки Наукового товариства імени Шевченка. Впорядкував О.Барвінський. – Львів, 1893. – Т.ІІ. – 189 с. // *Його ж.* Розвідки, статті та замітки. І–XXVII. – К., 1928. – С.201.

⁴⁷ *Др. М. [Драгоманов М.]* Довгі уха нової ери: Замітка для російських Українців // Народ. – 1893. – 15 септембра (№18). – С.201.

Спостереження та оцінки А.Кримського щодо планів перетворення НТШ на академію, котрі в ряді випадків дивовижно перегукуються чи навіть збігаються з думками М.Драгоманова й І.Франка, витримані в більш поміркованій тональності. Почасти вони пояснюються тим, що в молоді роки А.Кримський щиро захоплювався творами М.Драгоманова та навіть уважав себе драгоманівцем, про що незаперечно свідчить його епістолярій⁴⁸. Та незважаючи на це А.Кримський із багатьох питань мав осібну гадку, що часом помітно різнилася від позиції М.Драгоманова⁴⁹. Тож оцінки А.Кримського щодо проекту конституювання українсько-руської академії здебільшого були продиктовані його міркуваннями як ученого, котрий вже в молодому віці здобув поважне наукове реноме.

Після 1893 р. перший розголос від гучного оголошення наміру перетворити НТШ на академію поступово згаснув, точніше відступив на другий план громадської думки. Причини невдачі академічного проекту доволі точно оцінив М.Грушевський. На його думку,

«для людей на урядових, офіціальних позиціях, залежних від всякого начальства, се була як не як, а все-таки авантюра. Та авантюрою заносило від сих планів навіть і для людей не дуже офіціозних, як київська “Стара громада”. Вона проголосила своє невмішування в галицькі справи, в галицьку партійну і гурткову боротьбу, а напруження між київським академічним гуртком з гуртком Драгоманова, що супроводило ці академічні плани, реформу Товариства ім. Шевченка і організацію його наукового видавництва, мало виразні прикмети такого гуртківства. Драгоманова не запрошували ні до видавництва, ні до Товариства, а Франка просто-таки не прийнято було в члени, коли він на підставі нового статуту заявив бажання вписатися до Товариства і заплатив вкладку»⁵⁰.

Урешті надії реалізувати академічний проект Старої громади доволі швидко розвіялися⁵¹. Проте план гурту мрійників-ідеалістів, яких розідали різні проблеми та давні порахунки, увів ідею української академії до громадського, культурного, наукового життя. Саме з нього розпочалися тривалі змагання вітчизняних інтелектуалів за академію як важливу та неодмінну складову національно-культурного проекту по обидва боки кордонів в імперіях Габсбургів і Романових, які тривали кілька десятиліть.

Новий імпульс ідея перетворення НТШ на академію отримала 1897 р., коли товариство очолив М.Грушевський, який ще до того розпочав його

⁴⁸ Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941): В 2 т. / Гол. ред. серії «Наукова спадщина сходознавців» Л.В.Матвеева; відп. ред. О.Д.Василюк. – Т.1: 1890–1917. – К., 2005. – С.104–105.

⁴⁹ Див., напр., обмін полемічними репліками між А.Кримським і М.Драгомановим того ж таки 1893 р.: *Хв-ко А. [Кримський А.]* Співробітництво українців у галицьких часописах // Народ. – 1893. – 22 марта (№6). – С.53–55; *Драгоманов М.* Де тонко, там рвезя: З поводу замітки д. А.Хв-ка в 6 н[оме]рі «Народа» // Там само. – 22 априля (№8). – С.67–69; 8 мая (№9). – С.79–81.

⁵⁰ *Грушевський М.* Ювілей львівських «Записок»... – С.415.

⁵¹ *Грушевський М.* З нагоди 150-ої книги «Записок» // ЗНТШ. – Т.150. – Л., 1929. – С.В.

масштабну інституціональну перебудову Тож у його текстах на рубежі XIX–XX ст. ця проблематика неодноразово порушувалася в різноманітних контекстах. Передусім зауважимо, що М.Грушевському як голові НТШ впродовж кількох років удалося досягти майже неймовірних успіхів як на ниві організаційно-інституціонального перекроювання товариства, так і у царині впровадження практично повного соціогуманітарного циклу наукових практик. За його ініціативи 1898 р. було ухвалено новий статут НТШ, за яким на дійсне членство могли претендувати лише особи, котрі мали наукові публікації. Крім того, потенційні члени обиралися на секціях і затверджувалися управою. Таким чином, товариство перетворювалося на самоуправну асоціацію фахових учених, завдяки чому мінімізувалися впливи некомпетентних осіб, що було хронічною хворобою інституції від часу її заснування. Причому зміна статуту НТШ репрезентувалася у світлі початкових заходів «до переміни його (товариства – *О.Я.*) в українсько-руську Академію Наук»⁵².

Паралельно розгорнулася розбудова секцій і комісій, а також цілої мережі періодичних та серійних видань НТШ: «Часопись правничча» (з 1894 р., а від 1900 р. – «Часопись правничча і економічна»), «Етнографічний збірник» (від 1895 р.), «Жерела до історії України-Руси» (від 1895 р.), «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури» (від 1896 р.), «Збірник математично-природописно-лікарської секції» (від 1897 р.), «Збірник фільологічної секції НТШ» (від 1898 р.), «Літературно-науковий вістник» (від 1898 р.), «Матеріали до українсько-руської етнології» (від 1899 р.), «Хроніка НТШ» (від 1900 р.), «Правничча бібліотека» (від 1901 р.), «Українсько-руська бібліотека» (від 1902 р.) та ін.⁵³

Ба більше, із 1895 р. «Записки НТШ» видавалися кожні три, а від 1896 р. – щодва місяці. З огляду на тодішні технічні, друкарські можливості й фінансові ресурси товариства масштаби редакційних, видавничих і наукових практик, передусім навантаження на ключових осіб, зокрема М.Грушевського, були просто-таки колосальними. Водночас комісії та видання стали потужними фаховими «верстатами» праці, точніше творчими «лабораторіями», в яких розгорнувся інтенсивний вишкіл наймолодшого покоління учених-гуманітаріїв, зокрема істориків⁵⁴. Уже на початку 1900-х рр. ціла низка учнів М.Грушевського здобула реноме поважних науковців, а деякі з них, як-от С.Томашівський, М.Кордуба й інші посіли місце першорядних учених.

Трансформація НТШ упродовж кількох років була настільки разючою, що навіть недавні критики товариства й академічного проекту докорінно переглянули недавні оцінки та прогностичні передбачення. Приміром А.Кримський у рефераті, читаному 1898 р. в Етнографічному відділі Товариства прихильників природознавства, антропології та етнографії в Москві (український переклад резюме цього виступу було вміщено у збірці 1928 р.) відзначав:

⁵² Діяльність секцій і наукових комісій Товариства // Хроніка НТШ. – Ч.1. – Л., 1900. – С.27.
⁵³ Див. докл.: Періодичні та серійні видання Наукового товариства ім. Шевченка у Львові: Анотований покажчик. – С.44–71; *Зайцева З.* Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2006. – С.159–180.

⁵⁴ *Тельвак В.В., Педич В.П.* Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Л., 2016. – С.68–73.

«Приневолений я був тоді зазначити, що “Записки” являються не таким органом, який був би підходив для товариства, що поставило собі метою обернутися в українську академію наук [...] рецензії мої в своїй послідовності вже й тоді наочно показували, наскільки кожен том “Записок Наукового Т-ва імені Шевченка у Львові” кращав і сильнішав проти попереднього, і свідчили про невпинний розвиток Товариства. Після того “Наукове Товариство” пішло розвиватися й міцніти ще швидшим темпом, – і тепер ми бачимо перед собою поважну наукову асоціацію, з якою вже добре повинен рахуватися широкий учений світ»⁵⁵.

Учень В. Антоновича Н. Молчановський висловлював неприховане подивування як енергійністю, що з нею відбувалася трансформація НТШ, так і масштабністю проголошених завдань, підпорядкованих провідній меті – здобути статус українсько-руської академії⁵⁶. Компліментарні означення НТШ як майбутньої академії побутували навіть поміж іноземних учених. Скажімо, відомий хорватський славіст, дійсний член ряду національних академій В. Ягіч, якого багато разів згадувала українська преса, пророкував, що НТШ незабаром стане «русинською» академією наук⁵⁷. Професор Берлінського університету польський філолог й історик А. Брюкнер назвав товариство головним вогнищем української науки, центр якої через несприятливі обставини перенісся з Києва до Львова⁵⁸.

Варто наголосити, що для українських інтелектуалів ідея академії у цей час набувала ще й уповні практичних, утилітарних мотивів, пов'язаних із фінансуванням НТШ. Швидкоплинна інтенсифікація наукових і видавничих практик потребувала чималого зростання видатків та забезпечення матеріально-технічної бази. Згадаємо, приміром, відому тезу французького соціолога П. Бурдьє, який обстоював думку, що конфігурація наукового поля парадоксальним чином залежить від державного фінансування. З одного боку, це фінансування забезпечує мінімальну автономію. Проте з іншого боку – державні субвенції нав'язують різноманітні типи залежностей⁵⁹. Тож перед ученою спільнотою постає необхідність пошуку такої стратегії взаємодії науки та держави, котра зорієнтована на мінімізацію цих залежностей. Отож на рубежі XIX–XX ст. змагання за визнання НТШ як української академії отримали потужний мотиваційний чинник – фінансовий. Адже здобуття академічного статусу для товариства перетворилося на одну з провідних проблем конструювання власного національного наукового поля в імперському культурному просторі.

⁵⁵ *Кримський Аг.* [Рец.] Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Зібрав Вол. Гнатюк. Етнографічний збірник. Видає НТШ. – Львів, 1897. – Т.3. – XX, 236 с; Львів, 1898. – Т.4. – V, 251 с. // *Його ж.* Розвідки, статті та замітки. – С.216–217.

⁵⁶ *Н.М. [Молчановський Н.М.]* [Рец.] Записки наукового товариства імені Шевченка / Під ред. М. Грушевського. – 1897. – Т.16. – 194 с.; Т.17. – 194 с. // *Киевская старина.* – 1897. – №7/8. – С.37–38.

⁵⁷ *Михальчук К.* Что такое малорусская (южнорусская) речь? // *Киевская старина.* – 1899. – №8. – С.194–195; *Известия о новых книгах и журнальных статьях* // Там же. – С.86.

⁵⁸ *Грушевський М.* Наукове товариство імені Шевченка // *Його ж.* Твори: У 50 т. / Гол. ред. П. Сохань. – Т.1. – Л., 2002. – С.200.

⁵⁹ *Бурдьє П.* Клиническая социология поля науки // *Социоанализ Пьера Бурдьє: Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии РАН.* – Москва; Санкт-Петербург, 2001. – С.31–33.

Великий розрив між фінансовими потребами НТШ та наявними субвенціями на кінець XIX ст. відверто змалював М.Грушевський. За його інформацією, 1899 р. товариство отримало субвенції 7000 «золотих ринських», у том числі 3000 від уряду та 4000 – від місцевого сейму. Натомість загальні видатки бюджету інституції склали 14 560 «золотих ринських», тобто вдвічі більше⁶⁰. Між тим 1899 р. НТШ за кількістю опублікованих наукових видань зрівнялося із Краківською АН⁶¹, себто досягло того бажаного наукового рівня, про який на рубежі 1880–1890-х рр. могли лише мріяти батьки «нової ери». Таким чином, постав ще один компаративний контекст, який волею-неволею нав'язував порівняння зі слов'янськими академіями на обширах Австрійської Корони.

«Се велика шкода для українсько-руського культурного життя, а разом і кривда руському народу в Австрії, що його головна культурно-наукова інституція не дістає більшої заповоги з боку правительства і краю, – підкреслював М.Грушевський. *Субвенції, які побирає Наукове товариство ім. Шевченка, видаються смішно малими в порівнянні з тими, які мають, напр., найближчі слов'янські академії – краківська або празька (краківська дістає з публічних фондів 50 000: 20 000 від правительства, 30 000 з[о]л[отих] р[инських] від краю, празька 40 000), а прецінь (однак – О.Я.) наукова діяльність сього Товариства не тільки релятивно для культурних інтересів руського народу далеко важніша, при браку інших наукових інституцій, але й абсолютно взявши – не потребує стиждатися своєю науковою вартістю перед іншими слов'янськими академіями Австрії. Притім ще її субвенції досі не забезпечені вповні, бо правительствена субвенція не вставлена в бюджет, признається міністерством кожний рік наново на внесене ad hoc (із лат.: для цього випадку – О.Я.) подання Товариства, і тому не має певності. Крайній уже час, аби субвенції Товариства бодай наблизилися до тих, які побирають інші слов'янські академії в Австрії, та були забезпечені вставленням у бюджет»⁶².*

Відзначимо, що ще 1897 р. було ухвалене й поширене звернення до громадськості про збирання грошей для заснування українсько-руської академії, котре підписали М.Грушевський, Д.Савчак і К.Паньківський. У зверненні зазначалося:

«Заснуване Українсько-Руської Академії наук становить річ многоважну і високо пожадану з багатьох причин. Лише громадська інституція українсько-руська як Академія наук, збогачена матеріальними коштами і зміцнена скупленими коло неї культурно-науковими силами могла би за теперішніми обставинами зайнятися на ширшу руку приготуванням наукових робітників, організацією наукової роботи, зібранем пам'яток

⁶⁰ Грушевський М. Наукове товариство імені Шевченка. – С.194.

⁶¹ Соймові заповоги // Літературно-науковий вістник. – 1899. – Кн.6. – С.136.

⁶² Грушевський М. Наукове товариство імені Шевченка. – С.194.

народнього життя минулого і сучасного і т. и., і тим стати могутньою підйомою національного культурного життя...»⁶³.

Гостру проблему з фінансами почасти намагалися розв'язати за допомогою створення резервного фонду НТШ на пожертви української громадськості. Водночас він розглядався як потенційний фінансовий інструмент для конституювання майбутньої академії. Зокрема у хроніці 1898 р. зазначалося:

«Минулого літа, тому рік зав'язався з членів Н[аукового] Тов[ариства] ім. Ш[евченка] комітет до збирання складок (внесків – О.Я.) на резервовий академічний фонд Товариства, що мав би служити забезпеченням для наукових видавництв товариства, а коли б утворилась українсько-руська академія наук – був би її дотацією. Академії наук у слов'янських народів Австрії взагалі служили сильною підйомою наукового і культурного поступу, бо тут сі інституції не мають офіційального характеру і зберігають коло себе наукових робітників, а по часті дають їм і можливість віддаватись науці»⁶⁴.

Та сподівання М.Грушевського і його колеґ на активне залучення громадськості як у підавстрійській Галичині, так і підросійській Україні справилися лише частково. Для російських українців, особливо з подвійною лояльністю як до імперії Романових, так і культурного українства, було дуже складно ухвалити рішення про фінансові внески для закордонного осередку. Давалися знаки й ментальні упередження, суспільні та культурні стереотипи, зокрема сприйняття Австрії як потенційного ворога Росії, репутаційні ризики, побоювання «влізти» до якоїсь невідомої «політичної справи», недовіра до галицьких діячів, урешті-решт банальний брак інформації про реальні практики та становище НТШ в Габсбурзькій імперії тощо. Отож М.Грушевський був змушений констатувати:

«Сей фонд мав би служити забезпеченням наукових видавництв Товариства на тяжку годину, а в будучності – дотацією Українсько-руської академії наук яко тієї інституції, що мала би виродитися з нашого Товариства як результат його теперішньої наукової роботи. З відозвами комітет звернувся до суспільності на російській Україні як до заможнішої. Та й тут показалися наслідки браку свобідних зносин, браку виміни (обміну – О.Я.) гадок та сильної несвідомості між двома частинами нашого краю; загранична суспільність хоч відізналась, але не так, як можна було б по ній сподіватись: протягом півроку вплинуло коло 1900 з[ол]л[отих] р[инських]. Та в усякім разі наша задача прийти з часом до Українсько-Рускої академії наук стоїть міцно, і надії наші зростають в міру розвою наукової роботи нашого Товариства, себто того, що дає нам моральне право допевнятися сієї інституції»⁶⁵.

⁶³ Цит. за: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Academia: Ідея. Змагання. Діяльність. – С.32–33.

⁶⁴ Хроніка і бібліографія // Літературно-науковий вістник. – 1898. – Кн.7. – С.51.

⁶⁵ Грушевський М. Наукова діяльність Товариства імені Шевченка в 1896 і 1897 рр. Записка для загального збору 1898 р. // Його ж. Твори: У 50 т. / Гол. ред. П.Сохань. – Т.6. – Л., 2004. – С.543–544.

Так чи інакше, проте потужний розвій НТШ на рубежі XIX–XX ст. згенерував нові надії на перетворення товариства в академію. Тож в успіх академічного проекту повірили чимало українських інтелектуалів по обидва боки кордону. Показовий приклад із духовним заповітом О.Кониського, який 1899 р. розпорядився своїми статками – відписав усі гроші (25 тис. руб.) українським громадським організаціям. Причому 10 тис. руб. заповідалися майбутній національній академії наук у Львові, якщо вона буде заснована впродовж десяти років після його відходу в інший світ. О.Кониський ще за кілька років до смерті передбачив, що його дружина неодмінно оскаржить заповіт у суді, зокрема спробує представити українофільство свого чоловіка як божевілля. Тому він намагався заздалегідь вбезпечити непорушне дотримання власної волі – свідками заповіту стали лікарі, котрі змогли авторитетно підтвердити адекватність психічного стану О.Кониського на момент складання ним духівниці⁶⁶.

У 1899 р. сталася міжнародна подія, котра не тільки привернула увагу українських інтелектуалів, а й витворила ще один макроконтекст розгляду академічної справи на південно-західній Галичині. У курортному німецькому місті Вісбадені було створено Міжнародну асоціацію академії. Первісно до її складу ввійшли 18 інституцій з 11 країн – Австро-Угорщина, Бельгія, Великобританія, Голландія, Данія, Італія, Німеччина, Росія, США, Франція, Швеція. Австро-Угорщину було представлено двома академіями – Віденською й Будапештською⁶⁷. Міжнародній асоціації академії навіть прокували майбутній статус світової академічної федерації та розглядали її як вагомий чинник інтернаціоналізації наукового життя включно до Першої світової війни⁶⁸.

Видається, що саме ця подія згенерувала наприкінці 1890 – на початку 1900-х рр. хвилю зацікавлення проблемами міжнародного академічного життя, котрі дедалі частіше порушувалися на шпальтах української періодичної преси. Наприклад, публікувалися хронікальні дописи про становище й наукові проекти європейських академії – сербської та хорватської (югославської)⁶⁹. Згодом на сторінках «Літературно-наукового вістника» з'явилася ціла серія публікацій етнографа й фольклориста В.Гнатюка, присвячена європейським академіям, їх устрою, організації, членству, фінансам, видавничим і науковим практикам тощо. Зауважимо, що дописи виконано у жанрі інформаційних нотаток. Скажімо, про Берлінську АН повідомлялася кількість її дійсних членів, членів-кореспондентів, іноземних і почесних

⁶⁶ *Чернігівець [Шраг І.]*. Доля спадщини О.Кониського // Рада (Київ). – 1910. – 30 листопада (№272). – С.1–2; Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага / Упор., передм. та прим. Т.П.Демченко, О.О.Мисюри. – Чернігів, 2011. – С.24, 82–84, 120.

⁶⁷ *В. [Гнатюк В.]* Міжнародний зв'язок Академії Наук // Літературно-науковий вістник. – 1901. – Кн.2. – С.123.

⁶⁸ *Дмитриев А.Н.* От академического интернационализма – к системе национально-государственной науки // Наука, техника и общество России и Германии во время Первой мировой войны / Под ред. Э.И.Колчинского, Д.Байрау, Ю.А.Лайус. – Санкт-Петербург, 2007. – С.38–39.

⁶⁹ Сербська королівська академія в 1898 р. // Літературно-науковий вістник. – 1899. – Кн.8. – С.132; Загребська академія наук // Там само.

членів, розподіл за секціями, а також згадувалося, що її найстаршим членом був історик Т.Моммзен (від 1858 р.)⁷⁰. Паризька АН характеризувалася як одна з найбагатших у тодішній Європі. Зокрема В.Гнатюк зазначав, що на той час вона мала близько 500 тис. франків власних прибутків, окрім того отримувала від держави ще 687 тис. франків. Причому 75 тис. витрачалося лише на почесні нагороди⁷¹. До кола заможних європейських академій В.Гнатюк зараховував і Румунську АН, яка мала власного майна на 3 млн франків. Автор публікації не втримався від мрійливих і заздрісних ноток у коментарі щодо фінансових спроможностей НТШ у порівнянні з румунською академічною спільнотою та наголосив: *«Коли наше Товариство зросте в такі засоби матеріальні, якими обертає румунська Академія, тоді – можемо бути цього певні – розвине воно таку наукову діяльність, що протягом кількох десятків літ дасть нам можливість догнати наших сусідів у культурних змаганнях і стати разом і з ними у ряді культурних націй»*⁷². Натомість Югославська чи Хорватська АН у Загребі описувалася як найбільш бідна з європейських академій, які «носять офіційно сей титул»⁷³.

Ці невеликі інформаційні замітки доволі добре репрезентували настрої та почування українських інтелектуалів, які пильно стежили за передумовами й перебігом наукової праці в різних європейських країнах, зокрема в національних академіях. Утім на початку ХХ ст. ідея академії неухильно переміщувалася на другий план вітчизняної громадської та наукової думки. До цього спричинилися різні чинники, пов'язані з новими викликами, що постали перед тогочасним українством. Передусім ширилися змагання за університет у Львові, загострилися взаємини між польськими й українськими діячами та інституціями, розгорнулася дальша політизація національного руху – як у південно-західній Галичині, так і підросійській Україні. Крім того, в імперії Романових назрівав сплеск радикалізації суспільно-політичного життя, котрий сягнув апогею після програної російсько-японської війни 1904–1905 рр.

Вочевидь, усвідомлення цих реалій неухильно відображалося на настроях, прогностичних оцінках і рефлексіях українських інтелектуалів, особливо тих, хто відігравав перші ролі на теренах НТШ. Адже новітні віяння відсували перспективи здобуття товариством академічного статусу, або, як казали тоді, «титулу» академії. Приміром, очевидну зміну тональності щодо ідеї академії споглядаємо в тогочасних текстах М.Грушевського, зокрема в його публікації 1903 р.:

«Сьогодні Товариство імені Шевченка, як я згадував, організоване цілком за типом західноєвропейських академій наук. Йому бракує лише титулу академії й, очевидно, – довго бракуватиме, адже для цього потрібен законодавчий акт, а в нинішній ситуації, коли австрійський уряд у ставленні до ру-

⁷⁰ В. [Гнатюк В.] Академія наук у Берліні // Там само. – 1902. – Кн.6. – С.39.

⁷¹ В. [Гнатюк В.] Доходи французької академії наук // Там само. – Кн.10. – С.3.

⁷² В. [Гнатюк В.] Румунська академія в Букарешті // Там само. – Кн.12. – С.32–33.

⁷³ В. [Гнатюк В.] Хорватська академія в Загребі // Там само. – С.31–32.

синів керується поглядами поляків, а останні у всякому культурному надбанні русинів вбачають порушення свого status possidendi (лат.: стану володіння – О.Я.), – *розраховувати на таку милість уряду не слід*. Втім, цей брак титулу не заважає львівському Товариству провадити дуже енергійну наукову діяльність і слугувати найважливішим культурним осередком австрійської Русі, яка все ще позбавлена й марно домагається (з огляду на вказані політичні умови) заснування, поряд з існуючими польськими, русинських вищих навчальних закладів і наукових установ»⁷⁴.

Ще категоричніше ця думка простежувалася у виступі М.Грушевського на загальних зборах НТШ 29 червня 1904 р. Ба більше, його провідна теза свідчила якщо не про суттєвий перегляд попередніх устремлінь, то про їх істотну корекцію:

«Титул не залежить від нас, і не знати, чи будемо коли його мати, – та він і не має особливого значіння. Напр., з чотирьох академій (Берлінська, Мюнхенська, Ляйпцизька та Геттінгенська – О.Я.) Німеччини дві (Берлінська й Мюнхенська – О.Я.) лише мають сей титул. Важніше – наукове значіння; воно більше залежить від нас і нашим старанням повинно бути – держати можливо високо рівень науки сеї академії, якою наше Товариство стало, і додержувати кроку коли не великим європейським, то бодай академіям наших ближчих сусідів. На жаль, і тут Товариство стрічається з різними перешкодами. Всі прошення його про підвищення дотацій з фондів краєвих і державних і вставлення їх в державний бюджет, лишаяються безуспішними...»⁷⁵.

Російська революція 1905–1907 рр. кардинально змінила горизонт очікувань і надій, зокрема висунула питання про перенесення культурної, наукової та громадської праці до підросійської України. Приміром, доволі прихильною виявилася доповідь комісії Санкт-Петербурзької АН у справі про скасування утисків українського друкованого слова, створеної за ініціативою уряду у зв'язку з виконанням указу імператора Миколи II від 12 грудня 1904 р.⁷⁶ Наприкінці 1905 р. навіть було дано офіційний дозвіл на ввезення й поширення видань НТШ у межах імперії Романових⁷⁷.

Здавалося б, дальша лібералізація неодмінно витворить сприятливі умови та можливості для розгортання академічного проекту. До того ж реноме НТШ як неофіційної української академії наук дедалі зростало та ширилося

⁷⁴ Грушевський М. Львівське Наукове товариство імені Шевченка і його внески у вивчення Південної Русі // *Його жс.* Твори: У 50 т. / Гол. ред. П.Сохань. – Т.7. – Л., 2005. – С.506.

⁷⁵ Грушевський М. [Виступ на звичайних загальних зборах Наукового товариства ім. Шевченка, 29 червня 1904 р.] // Там само. – С.533.

⁷⁶ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Зб. док. і мат. / Відп. ред. Г.Боряк; упор. Г.Боряк, В.Баран, Л.Гісцова, Л.Демченко, О.Музичук, П.Найденко, В.Шандра. – К., 2013. – С.367–399.

⁷⁷ Д.Д. [Дорошенко Д.] Діяльність Наукового товариства імені Шевченка у Львові в 1905 році // Рада (Київ). – 1906. – 19 вересня (№4). – С.3.

й по інший бік імперського кордону, особливо з конституюванням україномовної преси в підросійській Україні⁷⁸.

Та на початку 1907 р. справа з висуненням кандидатури І.Франка до складу Санкт-Петербурзької АН продемонструвала надзвичайну хиткість і примарність лібералізації культурного й громадського життя в імперії Романових. У жовтні 1906 р. помер дійсний член С.-Петербурзької АН знаний російський філолог О.Веселовський. На початку 1907 р. академік Ф.Корш висунув на вакантне місце по відділенню російської мови та словесності доктора І.Франка. Цю кандидатуру однозначно підтримали академіки О.Шахматов (голова відділення) і П.Фортунатов, але категорично проти виступив академік О.Соболевський. Зазначимо, що полеміка розгорнулася не щодо академічних заслуг або наукового доробку І.Франка. О.Соболевський відкинув будь-які академічні мотиви й обстоював думку, що І.Франко – «полонофіл» і «ворог ідеї Русі», себто Росії. О.Соболевського підтримав візантолог академік Н.Кондаков. Натомість начебто прихильний до українства В.Ламанський, до речі колишній приятель М.Костомарова, завагався⁷⁹. Таким чином, навіть за апогею пореволюційної лібералізації в Російській імперії та за дуже сприятливого попереднього балансу сил у цьому відділенні (четверо дійсних членів прихильних до українців із шести академіків) де-факто виявилось достатньо одного гучного голосу, аби повністю паралізувати справу з обранням українського інтелектуала з таким величезним доробком, як І.Франко.

Зауважимо, що на той час І.Франко не був активно заангажований у політичні справи на теренах імперії Романових. Натомість петербурзькі академіки обрали 86-річного галицького москвофіла А.Петрушевича⁸⁰, чий наукові писання, за метафоричним висловом М.Грушевського, вирізнялися лише однією-єдиною прикметою – «негацією (запереченням – *О.Я.*) всякого методу»⁸¹.

Певна річ, українські вчені досягали академічних висот, здобували членство у Санкт-Петербурзькій та інших академіях. Наприклад, дійсними членами С.-Петербурзької АН були М.Дашкевич і В.Перетц, членами-кореспондентами – В.Антонович, В.Гнатюк, П.Житецький, І.Лучицький та ін. Членом-кореспондентом Краківської АН і дійсним членом Чеської академії наук, словесності й мистецтв став М.Грушевський.

Утім навіть у цих випадках українські інтелектуали зазвичай «грали на чужому полі», себто практично не мали реальних можливостей змінити «правила гри» в іншомовному культурному просторі, особливо коли йшлося про

⁷⁸ Див., напр.: *Левіцький М.* Просвітний пам'ятник Тарасові Шевченкові // Громадська думка (Київ). – 1906. – 26 лютого (№45). – С.2.

⁷⁹ Д-р Ів. Франко і російська Академія наук // Рада. – 1907. – 6 березня (№54). – С.2.

⁸⁰ *Гирич І. М.* Грушевський та І.Франко: громадське і приватне // *Його ж.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – К., 2016. – С.650.

⁸¹ *Грушевський М.* [Рец.] Петрушевич А.С. Лингвистическо-исторические исследования о начатках города Львова и окрестностей его с воззрением на предисторические времена переселения славянских и румынских племен из придунайских стран в предкарпатские области. – Львов, 1893, 1896, 1897. – Вып.1–3; ст.1–600 (не скінчене ще); О соборной богородичной церкви в городе Галиче происходящей из первой половины XII столетия, составил А.С.Петрушевич. – Львов, 1899. – Вып.1. – 136 с. // *Його ж.* Твори: У 50 т. / Гол. ред. П.Сохань. – Т.15. – Л., 2012. – С.21.

імперію Романових. У цьому сенсі показовий епізод зі спробою М.Грушевського посісти 1907 р. кафедру російської історії Університету св. Володимира, яка звільнилася по смерті учня В.Антоновича – П.Голубовського. Ця спроба спричинила напрочуд інтенсивну й жорстку кампанію проурядової преси супроти автора «Історії України-Руси». М.Грушевський був змушений навіть звернутися до суду, щоби спростувати очевидний наклеп, оскільки Б.Юзефович – голова київського відділу «Російського зібрання», син сумнозвісного М.Юзефовича охрестив його «ученим брехуном», а на судовому процесі назвав історичні студії М.Грушевського «науковими захопленнями політичного фанатика»⁸². Спершу Б.Юзефовичу присудили 10 руб. штрафу та 3 дні домашнього арешту, але 16 січня 1908 р. повністю виправдали за ухвалою Київської судової палати⁸³. Тож справа з обранням М.Грушевського на кафедру російської історії зазнала цілковитого фіаско.

Так чи інакше, проте революційні події 1905 р. перевели питання про перенесення громадських, культурних, просвітніх і наукових практик до Наддніпрянської України з кола гіпотетичних до першочергових. У 1906 р. це питання загострилося, позаяк перспективи та можливості для наукової праці оцінювалися по-різному. Тим паче, що у середовищі галицьких діячів чимдалі частіше траплялися випадки супроти М.Грушевського. Приміром, у консервативній народовецькій газеті «Руслан» (№278), якою опікувався О.Барвінський, стверджувалося, що М.Грушевський «не встиг підготувати умов до утворення української академії наук і довів до того, що члени, котрі спершу горнулися так одушевлено до цього осередка української науки, розбрелися, а навіть з молодших сил лишилися при тім огнищі фінансово залежні одиниці»⁸⁴.

Зрештою, провідну роль у розбудові українського наукового життя як у Львові, так і в Києві відіграв М.Грушевський. У зв'язку зі хворобою І.Франка він перебрав на себе левову частку редакційних практик, пов'язаних із переносом друку «Літературно-наукового вістника» до Києва 1907 р.

Наприкінці 1906 р. було затверджено статут, а у квітні 1907 р. відбулося перше загальне зібрання Українського наукового товариства (УНТ). Звісно, прогностичних думок та ідей, що воно зможе трансформуватися в українську академію, виказувалося значно менше, аніж щодо НТШ упродовж 1890-х рр. Та поза будь-яким сумнівом голова УНТ виношував такі плани, хоч, навчений гірким галицьким досвідом, висловлювався доволі обережно, зокрема наголошував на найширшій організації наукової роботи та поширенні популяризаторських практик⁸⁵.

Пізніше М.Грушевський підкреслював, що УНТ «пересаджувало на великоукраїнський ґрунт наукову працю, розпочату кількома десятиліттями скорше – на ґрунті галицькім, в очікуванні можливості здійснити план

⁸² К вопросу о кандидатуре на кафедру русской истории в Университете св. Владимира профессора Львовского университета Михаила Грушевского. – К., 1908. – С.26.

⁸³ Судебная хроника // Киевлянин. – 1908. – 17 января (№17). – С.3.

⁸⁴ Цит. за: З газет та журналів // Рада. – 1906. – 24 грудня (№87). – С.2.

⁸⁵ *Грушевський М.* Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво // *Його ж.* Твори: У 50 т. / Гол. ред. П.Сохань. – Т.8. – Л., 2007. – С.178.

Української академії наук як символа сеї повноти національної культури...»⁸⁶. Схожі рефлексії побутували й у пізніших дописах учнів або науковців, які тісно співпрацювали з М.Грушевським, зокрема в О.Гермайзе⁸⁷.

Проте стан очікування більш-менш сприятливої політичної та культурної ситуації для УНТ невпинно затягувався, а здобутки післяреволюційної лібералізації дедалі частіше розмивалися й навіть переглядалися владними структурами впродовж наступних років. Отож ідея академії була відкинута на маргінеси, хоч НТШ і далі називали неофіційною українською академією та порівнювали його організаційний устрій з європейськими АН⁸⁸.

Новий імпульс ідея академії в українській науковій і громадській думці отримала за кілька років перед Першою світовою війною. У 1911 р. на шпальтах «Літературного-наукового вістника» було опубліковано розвідку М.Грушевського «Призабута справа». Інформаційним приводом для цієї публікації стало заснування Болгарської АН. Зокрема автор констатував, що залишилися лише три слов'янських народи, котрі не мають власних національних академій – білоруси, словенці й українці. Водночас він наголошував, що академія має значення «як марка повноти національної культури»⁸⁹.

Звісно, українських інтелектуалів цікавили й інші академічні проекти, приміром плани зі створення Турецької АН, котра мала бути заснована за французьким взірцем як вільна асоціація наукових осередків. Причому перший склад дійсних членів майбутньої академії (24 особи) мав репрезентувати турків, арабів і персів⁹⁰. Та, крім згаданого заснування Болгарської АН, був ще один вагомий чинник, який спонукав М.Грушевського знову актуалізувати давню справу – у міжнародному академічному русі назрівали поважні зміни. 24–27 червня 1910 р. на Слов'янському конгресі у Софії було висунуто ідею заснувати Союз слов'янських академій і наукових товариств. Згодом ініціативу у цьому проекті перебрала Санкт-Петербурзька АН, котра розпочала підготовчі заходи та перемовини з національними академіями, зокрема розробку статуту майбутнього союзу⁹¹.

За таких обставин і передумов значення статусу («титулу») суттєво зростало, позаяк ішлося про українське представництво у цій загальнослов'янській науковій та культурній спілці, а потенційно й в інших міжнародних організаціях. Це змусило М.Грушевського звернутися до голови Українського парламентського клубу у Відні К.Левицького та порушити питання про заснування української академії. Зокрема в рукопису М.Грушевського (його автограф зберігся серед листів ученого до свого учня І.Джиджори) зазначалося: «[...] за прикладом історії чеської, не було б бажаним, аби Тов[ариство]

⁸⁶ Грушевський М. Велике діло // Там само. – Т.10, кн.1. – С.362.

⁸⁷ Гермайзе О. Праця Київського Українського наукового товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Україна. – 1929. – №32 (січень – лютий). – С.37.

⁸⁸ Кревецький І. П'ятнадцять літ існування «Записок Наукового товариства ім. Шевченка» (1892–1906) // Літературно-науковий вістник. – 1907. – Кн.10. – С.66 (прим.2).

⁸⁹ Грушевський М. Призабута справа // Його ж. Твори: У 50 т. / Гол. ред. П.Сохань. – Т.2. – Л., 2005. – С.427.

⁹⁰ Турецька академія // Рада. – 1910. – 5 січня (№3). – С.3.

⁹¹ Грушевський М. Призабута справа. – С.427–428.

Шевченка яко таке від себе просило (підкреслення М.Грушевського – С.П.) правительство, аби надало йому титул академії, ліпше, аби ініціатива ви-йшла від посольських кругів, як в справі чеської академії, тільки в данім разі не соймових, а мабуть ліпше парламентарних»⁹².

Тема Союзу слов'янських академії і наукових товариств порушувалася й у листуванні М.Грушевського з О.Шахматовим упродовж 1911 р. У листі від 25 травня 1911 р. останній відзначав, що він розмірковує про НТШ як члена цього союзу⁹³. Не випадково М.Грушевський у розвідці «Призабута справа» цитував лист О.Шахматова до нього від 20 червня 1909 р., в якому той наголошував, що діяльності НТШ може позаздрити будь-яка академія⁹⁴. Зазначені заходи та публікація М.Грушевського згенерували низку відгуків в українській пресі, зокрема щодо надання НТШ «титулу» академії⁹⁵. Приміром, А.Ніковський зазначав:

«Та для української Академії Наук поляки нічого не прибавлять, нічого не відберуть: фактично Академія єсть, вона має все потрібне для такої інституції, вона зробила стільки, що їй може позаздрити інша Академія Наук – тепер австрійський уряд повинен признати цю інституцію, а власне надати їй *титул і привілеї Академії Наук* (курсив А.Ніковського – О.Я.). Титул Науковому товариству потрібний для всесвітньої організації наукових інституцій, в якій т[овариств]во братиме участь як рівновартне і рівноправне, а привілеї – для полегшення організації вільних і широких наукових дослідів і знесення (скасування – О.Я.) поштових трат»⁹⁶.

Зауважимо, що російська громадськість розглядала проєктований Союз слов'янських академії доволі суперечливо, часом навіть контраверсійно. Частина російських діячів убачала в ньому ще один засіб або інструмент для успішної реалізації неослов'янських чи то панславістських візій. Дехто гадав, що нова спілка стане дієвою протиположністю німецькій, меншою мірою французькій академічній спільнотам, які посідали провідні позиції в Міжнародній асоціації академії. На цьому суспільному тлі губилися голоси власне академічних учених, котрі здебільшого переймалися проблемами наукової комунікації й координації, аніж далекосяжними політичними амбіціями чи гаданими ідеологічними мотивами. Тим паче, що створення Союзу слов'янських академії намагалися приурочити до V з'їзду Міжнародної асоціації академії, який відбувся у квітні – травні 1913 р. у Санкт-Петербурзі⁹⁷.

⁹² Цит. за: Панькова С. Коментарі // Грушевський М. Твори: У 50 т. / Гол. ред. П.Сохань. – Т.2. – С.603.

⁹³ Макаров В.І. Листування М.С.Грушевського й О.О.Шахматова // Український історичний журнал. – 1996. – №5. – С.102.

⁹⁴ Грушевський М. Призабута справа. – С.428.

⁹⁵ Сфремов С. Життя на Україні р. 1911 // Рада. – 1912. – 1 січня (№1). – С.5; Його ж. З нашого життя // Там само. – 26 листопада (№267). – С.3.

⁹⁶ В-о А. [Ніковський А.] Українська академія наук // Там само. – 1911. – 30 листопада (№270). – С.2.

⁹⁷ Міжнародний конгрес академії наук // Там само. – 1913. – 15 березня (№52). – С.3; З'їзд союзу академії // Там само. – 1913. – 30 квітня (№98). – С.2.

Українська преса з цікавістю висвітлювала змагання та дуже складний переговорний процес, який розгорнувся навколо конституювання цього союзу. Приміром, згадували про вперте небажання поляків і чехів долучатися до переговорів, чималі поступки російської академічної спільноти, які врешті-решт уможливили затвердження проекту статуту Союзу слов'янських академій у січні 1913 р. на загальних зборах Санкт-Петербурзької АН⁹⁸.

Утім розпочалися Балканські війни 1912–1913 рр., згодом Перша світова, котрі вщент поховали проекти міжнародного академічного співробітництва. Відзначимо, що прихильником Союзу слов'янських академій і наукових товариств був і В.Вернадський, який ретроспективно відгукувався про нього як один із найкращих прикладів співпраці між слов'янськими народами⁹⁹.

Водночас поволі, складно та суперечливо, проте все ж таки формувався середовище комунікації і співпраці українських інтелектуалів із ліберальною російською професурою. Гадаємо, що однією з таких організацій був створений наприкінці 1904 р. Усеросійський союз діячів науки та освіти, який зазвичай іменували Академічним. Первісно він домагався повної автономії університетів. Одним із фундаторів його був В.Вернадський. До речі, Академічний союз відіграв поважну роль у становленні Конституційно-демократичної партії (кадети, Партія народної свободи), котру метафорично називали «професорською».

У 1908 р. в Москві було засновано Товариство слов'янської культури, членами якого були Ф.Корш, В.Вернадський, О.Шахматов, М.Кареев та ін. У рамках організації функціонувала українська секція, до якої входили Б.Кістяківський і А.Кримський. Конституювання цього товариства здобуло дуже прихильні відгуки української преси. У низці публікацій навіть висловлювалися сподівання, що нарешті порушено «монополію на слов'янство», котра досі перебувала у «брудних руках»¹⁰⁰.

Зазначимо, що на інституціональному майданчику Товариства слов'янської культури розгорталися доволі гострі дискусії. Наприклад, полеміка навколо самостійності української культури 19 листопада 1912 р. між С.Петлюрою, котрий обстоював тезу про те, що «російська буржуазна інтелігенція» ніколи не зрозуміє потреб українства, і академіком Ф.Коршем, який рішуче не погоджувався з цією позицією¹⁰¹.

Таким чином, справа з підготовкою проекту Союзу слов'янських академій не була єдиною сферою, де перетиналися зацікавлення українських і російських інтелектуалів, які в тому чи іншому вигляді порушували проблему конституювання академії як важливої складової національного проекту.

⁹⁸ Всякі звістки // Там само. – 1911. – 14 липня (№122). – С.2; Союз слов'янських академій // Там само. – 7 травня (№103). – С.2; 1912. – 11 лютого (№34). – С.2; 13 травня (№109). – С.2; 1913. – 16 січня (№13). – С.2.

⁹⁹ *Вернадский В.И.* Мысли натуралиста об организации славянской научной работы на фоне мировой науки // *Вернадский В.И.* Вибрані праці / Гол. редкол. О.С.Онищенко. – Т.1, кн.2: В.І.Вернадський і Україна. – К., 2011. – С.254–255.

¹⁰⁰ Див., напр.: *Ромул [Сфремов С.]*. Нове слов'янське товариство // Рада. – 1908. – 12 квітня (№86). – С.1.

¹⁰¹ *М-ов Я. [Мамонтов Я.А.]* Українська секція при «Товаристві слов'янської культури» у Москві // Там само. – 1912. – 26 листопада (№267). – С.2.

Однак побутували й інші контексти, котрі актуалізували ідею академії. У 1912 р. відзначався 20-річний ювілей НТШ, точніше перетворення товариства на наукову інституцію. З одного боку, поставали ностальгійні мотиви та порівняльні контексти у світлі тодішньої суспільно-політичної ситуації. Скажімо, 1912 р. з'явилася російськомовна стаття В.Дорошенка, присвячена ювілею НТШ. За інформацією автора, на той час товариство обмінювалося виданнями з 335 науковими установами й видавництвами з усього світу, у тому числі із 26 академіями наук¹⁰². В інших публікаціях відзначалися успіхи як НТШ, котре порівнювали з іншими академіями, так і УНТ у Києві¹⁰³.

Поставали й інші виклики та чинники, пов'язані з циркуляцією ідеї академії. Передусім розгорнулися змагання навколо перегляду статуту НТШ 1904 р., які тією чи іншою мірою були пов'язані з інтригами деяких галицьких учених супроти М.Грушевського і його прихильників. Приміром, пропонувалося заборонити закордонним членам подавати свій голос на загальних зборах НТШ через письмово вповноважених осіб під формальною тезою про єдині обов'язки для всіх членів. Цей захід був скерований супроти російських українців, яким суттєво обмежувалися можливості для участі в роботі товариства, зокрема через архаїчну паспортну систему Російської імперії та чималі фінансові витрати. С.Єфремов слушно назвав ці змагання «дрібним політикуванням»¹⁰⁴. Звичайно, побутували й інші інформаційні приводи, наприклад, пов'язані з судовими перипетіями щодо спадщини О.Кониського, в яких фігурувала майбутня українська академія¹⁰⁵.

Урешті огляд змагань за українську академію на початку 1914 р. зробив М.Грушевський. На той час уже відбулася розв'язка болючого конфлікту у НТШ 1913 р., унаслідок якого він відразу після нового обрання добровільно склав із себе повноваження голови. Тож історик міг більш-менш відверто висловитися про наболілу академічну справу:

«Серед нас ходила – не знаю вже, ким саме пущена легенда, що мовляв по кількох роках видавання наукового органу Товариство ім. Шевченка буде мати право на титул академії і відповідну дотацію з державних фондів, і це здавалося тоді таким близьким – трохи не дотикальним. Легенда, розуміється, розвіялася досить скоро. Але ті мрії, з котрими ми бралися до діла, не посміялися з нас. Хоч які сміливі були вони – адже ми були молодики без імені, без впливів, без зв'язків, без засобів, і нічого не було за нами крім того молодецького дерзновення – проте життя не осоромило нас. З тих скромних початків українського журналу виросли зовсім серйозні з наукового погляду річи, які оправдали гадки про можливість і української науки, і української культури»¹⁰⁶.

¹⁰² Дорошенко В. Украинская академия наук // Украинская жизнь. – 1912. – №10. – С.30.

¹⁰³ Жученко М. [Дорошенко Д.] Науковий рух на Україні в 1912 році // Рада. – 1913. – 16 січня (№2). – С.1–2.

¹⁰⁴ Див. докл.: Єфремов С. З нашого життя // Там само. – 9 листопада (№257). – С.3.

¹⁰⁵ Заповіт О.Я.Кониського // Там само. – 1912. – 24 травня (№117). – С.2.

¹⁰⁶ Грушевський М. За двадцять літ // Там само. – 1914. – 9 січня (№6). – С.1.

Перша світова війна остаточно відкинула ідею академію на задній план. Але впродовж кількох десятиліть її циркуляції визріли початки двох концепцій творення чи конструювання української академії, які побутували у так званому «знятому вигляді». Першою з них була соціогуманітарна концепція М.Грушевського, що передбачала розбудову академії на інституціонально-організаційних засадах НТШ – УНТ як самоврядної асоціації вчених. Значною мірою концепція М.Грушевського корелювалася з його конструкцією історії України, в якій фази відроджень і занепадів були своєрідними перехідними або транзитними періодами. Тож українська академія мала конституюватися саме як результат, а за сприятливих передумов та обставин як передтеча майбутнього національного відродження, зокрема посісти провідне місце у цьому процесі.

Обриси другої концепції простежувалися не так виразно, як першої. Вочевидь, первісно вона намітилася на загальнослов'янському ґрунті у вигляді довоєнного проекту Союзу слов'янських академії. Під потужним впливом революційних метаморфоз 1917 р. ідея союзу трансформувалася у візію створення низки регіональних і національних академії як державних інституцій, об'єднаних спільним полем російської культури та науки. Недаремно саме у середовищі кадетів визріли й побутували первісні задуми щодо нових академічних проектів – Сибірської АН, Грузинської АН та Української АН, прихильником яких був В.Вернадський¹⁰⁷.

У 1918 р. обидві концепції – М.Грушевського й В.Вернадського – були затребуваними та змагалися між собою під час швидкоплинного, проте дуже складного процесу конституювання української академії наук.

REFERENCES

1. Barvins'kyi, O. (2004). *Spomyny z moho zhyttia*. Kyiv; Niu-York: Smoloskyp. [in Ukrainian].
2. Boriak, H. (ed.). (2013). *Ukrains'ka identychnist' i movne pytannia v Rosiis'kii imperii: sprobа derzhavnoho rehuliuwannia (1847–1914): Zbirnyk dokumentiv i materialiv*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
3. Burd'e, P. (2001). Klinicheskaya sotsiologiya polya nauki. *Sotsioanaliz Pera Burd'e. Al'manakh Rossijsko-frantsuzskogo tsentra sotsiologii i filosofii Instituta sotsiologii RAN*. (pp.19–35). Moskva: Institut eksperimental'noj sotsiologii; Sankt-Peterburg: Aletejya. [in Russian].
4. Demchenko, T.P., Mysiura, O.O. (comps). (2011). *Lysty Oleksandra Konys'koho do Illi Shraha*. Chernihiv: Prosvita. [in Ukrainian].
5. Dmitriev, A.N. (2007). Ot akademicheskogo internatsionalizma – k sisteme natsional'no-gosudarstvennoj nauki. In E.I.Kolchinskij, D.Bajrau, Yu.A.Lajus (eds.). *Nauka, tekhnika i obshchestvo Rossii i Germanii vo vremena Pervoj mirovoj vojny* (pp.32–55). Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya. [in Russian].
6. Drahomanov, M.P. (1970). Avstro-rus'ki spomyny (1867–1877). In O.Ya.Lysenko (ed.). *Drahomanov, M.P. Literaturno-publitsystychni pratsi* (vol.2, pp.151–288). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
7. Hobsbaum, E. (2005). Vstup: vynakhodzhennia tradytsij. In E.Hobsbaum, T.Rejndzher (eds.). *Vynaidennia tradytsii* (M.Klymchuk, transl., pp.12–28). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

¹⁰⁷ Вернадский В.И. Дневники 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920 / Отв. ред. К.М.Сытник, Б.В.Левшин. – К., 1994. – С.209.

8. Hrushevs'kyi, M. (2005). L'vivs'ke Naukove tovarystvo imeni Shevchenka i yoho vnesky u vyvchennia Pivdennoi Rusi. In P.Sokhan' (ed.). *Hrushevs'kyi M. Tvory* (vol.7, pp.505–532). L'viv: Svit. [in Ukrainian].
9. Hrushevs'kyi, M. (2004). Naukova diial'nist' Tovarystva imeni Shevchenka v 1896 i 1897 rr. Zapyska dlia zahal'noho zboru 1898 r. In P.Sokhan' (ed.). *Hrushevs'kyi M. Tvory* (vol.6, pp.542–549). L'viv: Svit. [in Ukrainian].
10. Hrushevs'kyi, M. (2002). Naukove tovarystvo imeni Shevchenka. In P.Sokhan' (ed.). *Hrushevs'kyi M. Tvory* (vol.1, pp.188–201). L'viv: Svit. [in Ukrainian].
11. Hrushevs'kyi, M. (2005). Pryzabuta sprava. In P.Sokhan' (ed.). *Hrushevs'kyi M. Tvory* (vol.2, pp.425–429). L'viv: Svit. [in Ukrainian].
12. Hrushevs'kyi, M. (2012). [Rets.]: Petrushevych A.S. Lingvistichesko-istoricheskie issledovania o nachatkakh goroda L'vova i okrestnostej ego s vozzreniem na predistoricheskie vremena pereselenia slavianskikh i rumynskikh plemen iz pridunajskikh stran v predkarpatskie oblasti. L'vov, 1893, 1896, 1897. Vyp.1–3; st.1–600 (ne skinchene shche); O sobornoj bogorodichnoj tserkvi v gorode Galiche proiskhodiashej iz pervoj poloviny XII stoletia, sostavil A.S.Petrushevich. L'vov, 1899. Vyp.1. 136 s. In P.Sokhan' (ed.). *Hrushevs'kyi M. Tvory* (vol.15, pp.20–22). L'viv: Svit. [in Ukrainian].
13. Hrushevs'kyi, M. (2015). Try Akademii. In H.Papakin (ed.). *Hrushevs'kyi M. Tvory* (vol.10, book 1, pp.399–412). L'viv: Svit. [in Ukrainian].
14. Hrushevs'kyi, M. (2008). Ukrain'ska literatura. ii nazva, rozvii, periody. In P.Sokhan' (ed.). *Hrushevs'kyi M. Tvory* (vol.11, pp.213–224). L'viv: Svit. [in Ukrainian].
15. Hrushevs'kyi, M. (2007). Ukrain'ske naukove tovarystvo v Kyievi i yoho naukove vydavnytstvo. In P.Sokhan' (ed.). *Hrushevs'kyi M. Tvory* (vol.8, pp.177–184). L'viv: Svit. [in Ukrainian].
16. Hrushevs'kyi, M. (2015). Velyke dilo. In H.Papakin (ed.). *Hrushevs'kyi M. Tvory* (vol.10, book 1, pp.356–364). L'viv: Svit. [in Ukrainian].
17. Hrushevs'kyi, M. (2005). [Vystup na zvychajnykh zahal'nykh zborakh Naukovoho tovarystva im. Shevchenka, 29 chervnia 1904 r.]. In P.Sokhan' (ed.). *Hrushevs'kyi M. Tvory* (vol.7, pp.533–534). L'viv: Svit. [in Ukrainian].
18. Hrushevs'kyi, M. (2015). Yuvilei l'vivs'kykh „Zapysok” i postulatuv Ukrain'skoi akademii nauk. In H.Papakin (ed.). *Hrushevs'kyi M. Tvory* (vol.10, book 1, pp.413–417). L'viv: Svit. [in Ukrainian].
19. Hyrych, I. (2016). M.Hrushevs'kyi ta I.Franko: hromads'ke i pryvatne. In *Hyrych I. Mykhailo Hrushevs'kyi: konstruktor ukrain'skoi modernoi natsii* (pp.604–678). Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
20. Hyrych, I. (2014). *Ukrain'ski intelektualy i politychna okremishnist' (seredyna XIX – pochatok XX st.)*. Kyiv: Ukrain'skyi pys'mennyk. [in Ukrainian].
21. Kul'chyts'ka, T.Yu. (comp.). (1990). *Periodychni ta seriini vydannia Naukovoho tovarystva im. Shevchenka u L'vovi: Anotovanyi pokazhchyk*. L'viv: L'vivs'ka naukova biblioteka im. V.Stefanyka AN URSSR. [in Ukrainian].
22. Makarov, V.I. (1996). Lystuvannia M.S.Hrushevs'koho i O.O.Shakhmatova. *Ukrain'skyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 89–106. [in Ukrainian].
23. Matvieieva, L.V., Vasyliuk, O.D. (eds.). (2005). *Epistoliarna spadshchyna Ahatanhela Kryms'koho (1890–1941)* (vol.1). Kyiv: Instytut skhodoznavstva im. A.Kryms'koho NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
24. Pan'kova, S. Komentari. In P.Sokhan' (ed.). *Hrushevs'kyi M. Tvory* (vol.2, pp.499–622). L'viv: Svit. [in Ukrainian].
25. Papakin, H. (2018). *Pavlo Skoropads'kyi ta Ukrain'ska akademiia nauk*. Kyiv: Ukrain'ski propilei. [in Ukrainian].
26. Plokhii, S. (2011). *Velykij peredit: Nezvychajna istoriia Mykhaila Hrushevs'koho* (M.Klymchuk, transl.). Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
27. Saunders, D. (1993). Mikhail Katkov and Mykola Kostomarov: A Note on Pëtr A. Valuev's Anti-Ukrainian Edict of 1863. *Harvard Ukrainian Studies*, 17 (3/4), 365–383.
28. Sokhan', P.S., Ulianos'kyi, V.I., Kirzhaiev, S.M. (1993). *M.S.Hrushevs'kyi i Academia. Ideia. Zmahannia. Diial'nist'*. Kyiv: Instytut ukrain'skoi arkheohrafi AN Ukrainy. [in Ukrainian].
29. Sonevyts'kyi, L. (1981). Volodymyr Antonovych i ukrain'ska istorychna nauka v Halychyni. *Ukrain'skyj istoryk – Ukrainian Historian*. 1/4, 98–104. [in Ukrainian].

30. Tel'vak, V.V., Pedych, V.P. (2016). *L'viv's'ka istorychna shkola Mykhaila Hrushevs'koho*. L'viv: Svit. [in Ukrainian].
31. Vakarchuk, I., Isaievych, Ya. (eds.). (2006). *Lystuvannia Ivana Franka ta Mykhaila Drahomanova*. L'viv: Vydavnychiy tsentr L'vivs'koho natsional'noho universytetu imeni Ivana Franka. [in Ukrainian].
32. Vernadskij, V.I. (1994.). *Dnevniky 1917–1921: oktyabr' 1917 – yanvar' 1920*. Kiev: Naukova dumka. [in Russian].
33. Vernadskij, V.I. (2011). Mysli naturalista ob organizatsii slavyanskoj nauchnoj raboty na fone mirovoj nauki. In O.S.Onyshchenko (ed.). *Vernadskij V.I. Vybrani pratsi* (vol.1, book 2, pp.252–257). Kyiv: Natsional'na biblioteka Ukrainy im. V.I.Vernads'koho. [in Russian].
34. Vynar, L. (1993). Mykhailo Hrushevs'kyi i yoho kontseptsiiia triokh kyivs'kykh akademii. In M.Antonovych (ed.). *125 rokiv kyivs'koi ukrains'koi akademichnoi tradyt-sii (1861–1986). Zbirnyk* (pp.279–318). Niu-York: Ukrains'ka Vil'na Akademiia Nauk u SShA. [in Ukrainian].
35. Vynar, L. (1970). *Mykhailo Hrushevs'kyi i Naukove Tovarystvo im. Tarasa Shevchenka 1892–1930*. Miunkhen: Dniprova Khvyliia. [in Ukrainian].
36. Zajonchkovskij, P.A. (ed.). (1961). *Dnevnik P.A.Valueva ministra vnutrennikh del* (vol.1). Moskva: Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR. [in Russian].
37. Zaitseva, Z. (2006). *Ukrains'kyi naukovyi rukh: instytutsional'ni aspekty rozvytku (kinets' XIX – pochatok XX st.)*. Kyiv: Kyivs'kyi natsional'nyi ekonomichnyi universytet imeni Vadyma Het'mana. [in Ukrainian].

OLEKSII YAS

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), alexyas@ukr.net

IDEA OF THE ACADEMY IN THE UKRAINIAN SCIENTIFIC AND PUBLIC OPINION OF THE LATE 19 – EARLY 20 CENTURIES: TEXTS AND CONTEXTS

In this article lightens up the origin of the idea of the Ukrainian Academy as a joint plan of the Dnipro and Halychyna intellectuals at the turn of the 1880–1890s. Author considered the texts of scholars and socio-cultural figures of the late 19th – early 20th centuries with the idea of its constitution. Analyzed the various contexts that generated as the ascension and the attenuation of this idea circulation. The important role of the international macrocontexts, such as the establishment of academies of a number of Slavic nations, the Austro-Russian confrontation at the end of the 20th century, the attempts of Ukrainian-Polish understanding in the format of a "new era" policy, the creation and activity of the International Association of Academies, competitions around the project of Slavic Academies Union and etc. It is shown the significance of the Shevchenko Scientific Society in Lviv and the Ukrainian Scientific Society in Kyiv as institutional areas, which tried to implement the project of transformation or constitution of the National Academy before the World War I. The opinion is expressed that the scientific-organizational practices of M.Hrushevskyi were for the most part aimed at the institutional development of both societies as the basis of the future Ukrainian academy. Author also noted that the idea of the academy was an important part of the national project aimed at the formation of cultural and political Ukrainians. The thesis argues that for several decades, the idea of the academy was born in embryonic form, which formed two concepts of its constitution, which were updated and demanded during 1917–1918.

Keywords: Antonovych, Hrushevskyi, Drahomanov, Barvinskyi, Konyskyi, Krymskyi, Shevchenko Scientific Society, Ukrainian Academy.

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), oxana_ivanenko@ukr.net

РОЛЬ МІЖНАРОДНИХ ЗВ'ЯЗКІВ УНІВЕРСИТЕТІВ У СТАНОВЛЕННІ АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

На основі документів Центрального державного історичного архіву України, Державного архіву міста Києва, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, матеріалів періодики, спогадів сучасників у статті розкриваються основні тенденції розвитку міжнародних зв'язків Харківського, Київського й Новоросійського університетів упродовж ХІХ – початку ХХ ст. у контексті формування передумов для заснування Української академії наук (1918 р.). Аналіз індивідуального досвіду представників професорсько-викладацької колегії в поєднанні з синтезом локальних явищ науково-освітнього життя українських губерній Російської імперії сприяє відкриттю нових ракурсів та акцентів у розвитку загальноєвропейського культурно-цивілізаційного процесу. Конкретно-історичне вивчення траєкторій міжнародної діяльності університетів Наддніпрянської України відкриває перспективи більш глибокого осягнення історії європейської освіти та науки в макромасштабі. Взаємовплив внутрішнього світу, світогляду, життєвого шляху окремої особи, сім'ї як базового соціального інституту та глобальних культурних і суспільно-політичних явищ виразно простежується на прикладі постатей ученого-економіста І.В.Вернадського та його сина – В.І.Вернадського, з іменем якого пов'язана інституціоналізація Української академії наук, на ґрунті культурно-освітніх і наукових процесів попередніх історичних періодів, невід'ємною складовою яких була діяльність, зокрема і в міжнародному контексті, університетів Наддніпрянської України.

Ключові слова: університет, наукові зв'язки, Наддніпрянська Україна, Російська імперія, Європа, соціокультурний простір.

Осягнення проблем культурно-цивілізаційного розвитку Європи впродовж «довгого ХІХ століття», що супроводжувалося безпрецедентним науково-технічним прогресом і революційними відкриттями європейських учених, на яких значною мірою ґрунтується сучасна світова наука, неможливе без аналізу процесів міжкультурної комунікації, обміну ідеями, різноманітних форм і напрямів міжнародної наукової співпраці, на базі яких відбувалося формування багатопланового загальноєвропейського соціокультурного простору. На тлі актуалізації розробки науково-теоретичних засад і методологічного інструментарію, інтеграції різних підходів щодо висвітлення історії України в контексті світового історичного процесу зростає значення дослідження розвитку міжкультурного діалогу на українських землях та ролі науково-освітніх центрів в європейській системі соціокультурних взаємовпливів.

Започаткування в українській історіографії розробки теоретико-методологічної бази порівняльно-історичних досліджень, спрямованих на

з'ясування місця та ролі України в європейській системі міжнародних відносин і культурних зв'язків, пов'язане з ім'ям члена-кореспондента НАН України Ф.П.Шевченка, котрий наголошував на важливості студіювання проблем міжслов'янських взаємин, оскільки «вивчення історії будь-якого слов'янського народу без його взаємозв'язків і взаємовпливів з іншими слов'янськими народами неможливе й ненаукове»¹. Потужний вплив на розвиток концептуальних засад дослідження історії міжнародних зв'язків України справив науковий доробок члена-кореспондента НАН України П.С.Соханя, який послідовно й аргументовано обстоював тезу про те, що впродовж XIX – початку XX ст., незважаючи на втрату державності та розчленованість території України, вона продовжувала зберігати свою соціокультурну єдність, розвиваючись у руслі всесвітнього культурно-історичного процесу та збагачуючи скарбницю світової культури². Суттєві зрушення в осягненні широкого спектру проблем українсько-італійських, українсько-французьких, українсько-іспанських взаємин XVIII – початку XX ст. відбулися завдяки багаторічній науково-пошуковій роботі М.М.Варварцева в архівах України та зарубіжних країн, насамперед Італії, дослідженню та запровадженню ним у науковий обіг великого масиву історичних джерел³. Проблеми міжнародних зв'язків, зокрема й культурних взаємовпливів, на тлі формування національної самосвідомості та розвитку державності народів Центрально-Східної Європи посідають вагоме місце в доробку члена-кореспондента НАН України С.В.Віднянського. У фокусі його наукових інтересів перебувають процеси координації теоретико-методологічних пошуків у галузі всесвітньої історії, трансформації концептуальних засад історичного пізнання й історієписання відповідно до новітніх тенденцій світової історіографії, і насамперед осмислення ключових проблем історії України в контексті всесвітньо-історичного процесу⁴.

¹ Шевченко Ф.П. О состоянии изучения связей украинского народа с другими народами // «Истину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т.1: Джерела. – К., 2004. – С.519–520.

² Сохань П.С. Взаимообщение народов – важнейшая тенденция и закономерность исторического процесса // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. – К., 1990. – С.15.

³ Варварцев Н.Н. Украина – Франция: обмен научными и техническими знаниями (60–90-е годы XIX в.) // Культурные и общественные связи Украины со странами Европы. – К., 1990. – С.173–194; З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті роки XX ст.): Документи і матеріали / Відп. ред. М.Варварцев. – К., 1999; Варварцев М. Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2000; Його ж. Іспанія та іспанці в українських рецепціях другої половини XIX – початку XX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип.21. – К., 2012. – С.89–109.

⁴ Див., напр.: Віднянський С.В. Україна в Європі в минулому столітті: від об'єкта до суб'єкта міжнародних відносин // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип.10. – К., 2001. – С.9–21; Його ж. Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу» // Український історичний журнал. – 2007. – №6. – С.166–180; Його ж. Україна в європейському геополітичному просторі: проблеми та перспективи інтеграції // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип.18. – К., 2009. – С.247–254; Його ж. Стан, проблеми та перспективи досліджень із всесвітньої історії в Україні // Український історичний журнал. – 2010. – №5. – С.166–179; Його ж. З досвіду інтеграції вітчизняної історії у світову: проблеми всесвітньої історії у багатотомній «Енциклопедії історії України» // Проблеми всесвітньої історії. – 2017. – №1(3). – С.9–29; Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Дослідження

Питання розвитку університетської науково-освітньої системи та її міжнародних аспектів на теренах Наддніпрянської України порушувалися у працях М.Ю.Досталь, А.М.Катренка й Я.А.Катренка, С.П.Стельмаха, М.Г.Палієнко, С.І.Лимана, В.А.Короткого, Т.В.Табенської, Ю.В.Цимбала, Г.Ю.Баженової, І.І.Винниченка, Р.І.Винниченка, Н.В.Кривець, В.А.Потульницького⁵. У сучасній українській історіографії стан досліджень з історії НАН України позначений запровадженням у науковий обіг нових фактологічних матеріалів і водночас – здійсненням комплексного культурно-історичного аналізу (йдеться, зокрема, про праці О.В.Юркової та О.В.Яся)⁶.

Наприкінці першого десятиліття XIX ст. в Російській імперії окреслилася тенденція до витіснення іноземних учених із професорсько-викладацького складу університетів і, згідно з розпорядженням міністерства народної освіти від 1815 р., на вакантні посади викладачів могли бути «рекомендовані тільки росіяни, але у жодному разі не іноземці»⁷. Тож задля подолання проблеми нестачі професорсько-викладацьких кадрів застосовувалася система підготовки професорів із числа підданих Російської імперії, в основу якої було покладено стажування у провідних наукових центрах Європи – насамперед Німеччині та Франції. Так, 1842 р. міністр народної освіти озвучив

з проблем всесвітньої історії як важливий фактор розвитку вітчизняної історичної науки (за матеріалами «Українського історичного журналу») // Український історичний журнал. – 2017. – №6. – С.163–175.

⁵ *Досталь М.Ю.* До історії становлення і розвитку славістики в Київському університеті святого Володимира // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип.4. – К., 1993. – С.3–11; *Катренко А.М., Катренко Я.А.* Наукові зв'язки Київського університету: 1834–1917 роки. – К., 1994; *Стельмах С.* Історична думка в Україні XIX – початку XX ст. – К., 1997; *Його ж.* Міжнародні зв'язки істориків України у другій половині XIX ст. // Вісник Київського національного університету: Серія «Історія». – Вип.38. – К., 1998. – С.3–9; *Його ж.* Вчені Київського університету в німецьких університетах // Етнічна історія народів Європи. – Вип.16. – К., 2004. – С.148–152; *Його ж.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму: XIX – початок XX ст. – К., 2005; *Палієнко М.Г.* З історії міжнародних зв'язків України в галузі науки та освіти (XIX – початок XX ст.) // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. – Вип.3. – К., 1999. – С.21–31; *Її ж.* Міжнародні зв'язки вчених Університету Св. Володимира у XIX – на поч. XX ст. // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури. – К., 1999. – С.45–47; *Лиман С.І.* Наукові та громадські зв'язки медієвістів України та зарубіжних слов'янських земель у 30–80-ті рр. XIX ст. // Вісник Харківської державної академії культури. – Вип.11. – Х., 2003. – С.34–42; Почесні члени і доктори Університету Св. Володимира / Авт.-упор. В.А.Короткий, Т.В.Табенська, Ю.В.Цимбал. – К., 2005; *Баженова Г.Ю.* Міжнародні зв'язки істориків Росії (др. пол. XIX – поч. XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2008; *Винниченко І., Винниченко Р.* Німці в історії Київського університету (XIX – половина XX ст.). – К., 2009; *Кривець Н.* Учені Київського університету св. Володимира в наукових центрах Німеччини у XIX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип.19. – К., 2010. – С.191–204; *Потульницький В.* Зарубіжні відрядження молодих науковців Київського університету святого Володимира у 1870-ті рр. як засіб формування історика // Ейдос. – Вип.9. – К., 2017. – С.177–194.

⁶ Див., напр.: *Юркова О.В.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999; *Юркова О.В., Шпак А.П.* Національна академія наук України // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Т.7. – К., 2010. – С.244–262; *Юркова О.* З грошима і без приміщення: Як створили Українську академію наук // Делова столица. – 2018. – 15 листопада; *Ясь О.В.* Народження Академії: Коротка хроніка 1918 року, або Як це було... // Вісник Національної академії наук України. – 2018. – №11. – С.5–17.

⁷ Сборник распоряжений по министерству народного просвещения. – Санкт-Петербург, 1866. – С.260.

ініціативу відрядження молодих учених за кордон, і рада Університету св. Володимира отримала доручення обрати кандидатів із-поміж найкращих випускників та визначити програму й маршрут їхніх наукових подорожей⁸. На засіданні юридичного факультету 1843 р. було ухвалено рішення щодо необхідності підготовки фахівців із дисциплін «загальнонародне правознавство» та «російські державні закони». Найдостойнішим кандидатом визнали викладача предметів «законознавство» й «установи Російської імперії» лицею князя Безбородька А.Циммермана. Однак йому не вдалося отримати зарубіжне стажування через єврейське походження і сповідування юдаїзму. Натомість факультет висунув кандидатури П.Л.Тутковського, І.М.Вігури, М.І.Пілянкевича. Університетська рада наголошувала на недоцільності обмеження наукових занять майбутніх викладачів відвідуванням лекцій у зарубіжних науково-освітніх центрах – провідною формою їх роботи мало стати самостійне опрацювання джерел. Головним пунктом маршруту відрядження визначався Берлінський університет, де київські вчені мали вдосконалювати свою освіту впродовж двох років. Для занять у Великобританії та Франції науковцям надали по шість місяців. Перебуваючи за кордоном, вони були зобов'язані щопівроку надсилати на ім'я ректора звіти про здійснену роботу⁹. Із 1843 до 1846 рр. Вігура, Тутковський і Пілянкевич відвідали Німеччину, Францію, Великобританію.

Водночас позитивний вплив на розвиток міжнародних зв'язків Університету св. Володимира в довгостроковій перспективі справляла позиція декана юридичного факультету М.Д.Іванишева, який створював сприятливі умови для професійного становлення вчених-початківців. На тлі заяв адміністрації про обмеженість фінансових ресурсів закладу він закликав при виборі кандидатур для закордонних відряджень віддавати перевагу ад'юнктам перед ординарними професорами: «Головна мета відправлення за кордон полягає в подальшому вдосконаленні й навчанні. Хто більше потребує навчання й удосконалення, той і має бути відправлений за кордон»¹⁰.

Виявлення специфіки процесів культурно-історичного, науково-освітнього розвитку ґрунтується на аналізі соціально-психологічної атмосфери, сукупності ціннісних орієнтирів і традиційних засад, зрештою індивідуального культурно-історичного досвіду окремих осіб та системи їх взаємовідносин як структурних елементів певного соціокультурного простору. У цьому контексті набувають ваги дослідження наукових біографій представників української інтелектуальної еліти. Ідеться, зокрема, про історію родини Вернадських, що мала козацьке коріння й за сімейними переказами походила від литовського шляхтича Верни, котрий у роки повстання під проводом Богдана Хмельницького перейшов на бік козаків. Так, І.В.Вернадський із метою підготовки до посідання в Університеті св. Володимира кафедри політичної економії і статистики впродовж 1840-х рр. удосконалював свою освіту в німецьких державах, Великобританії, Бельгії, Нідерландах, Австрії,

⁸ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф.16. – Оп.465. – Спр.1336. – Арк.4.

⁹ Там само. – Спр.1341. – Арк.1–2(зв.).

¹⁰ Там само. – Оп.297. – Спр.133. – Арк.7.

Швейцарії. У Парижі він відвідував різноманітні промислові підприємства та благодійні заклади, слухав лекції французьких економістів Ж.Бланкі й М.Шевальє. Результатом закордонної наукової подорожі І.В.Вернадського стала його дисертація «Про теорію потреб», яку він успішно захистив у Санкт-Петербурзі 1847 р. У 1849 р. здобув ступінь доктора історичних наук, політичної економії і статистики. Упродовж 1849–1856 рр. він був професором спершу Київського, а згодом Московського університетів. У 1856–1867 рр. перебував на посаді чиновника з особливих доручень при міністрі внутрішніх справ у Петербурзі, видавав журнал «Экономический указатель». Значного резонансу набула доповідь ученого на Міжнародному статистичному конгресі у Відні 1857 р.

І.В.Вернадський брав участь у підготовці селянської реформи 1861 р., виступав проти запровадження великих викупів за звільнення селян. Завжди тримав руку на пульсі найважливіших подій європейського наукового й суспільно-політичного життя, позначеного ідеями академічних і громадянських свобод. Учений глибоко усвідомлював необхідність лібералізації суспільно-політичного ладу Російської імперії шляхом запровадження конституційно-правових інститутів. Одного разу, коли у Вернадських гостював професор Харківського університету Д.І.Каченовський, І.В.Вернадський підкликав до себе сина Володимира та сказав: «Мій батько думав, що я доживу до конституції, але я цього не думаю, але впевнений, що Володя буде жити у вільній країні»¹¹.

І саме міжнародні зв'язки університетів Наддніпрянської України створювали сприятливі умови для реалізації реформ 1860–1870-х рр., стимулюючи розвиток їх наукового забезпечення та лібералізацію громадсько-культурного життя Російської імперії. Зростання кількості наукових відряджень, що відбувалося в період суспільно-політичних перетворень 1860–1870-х рр., сприяло поступовому наближенню організації науково-дослідної та освітньої роботи в Росії до західноєвропейського рівня, а отже й подоланню нестачі висококваліфікованих кадрів, нарощуванню науково-технічного потенціалу держави, розв'язанню економічних і соціальних проблем, зміцненню її авторитету на міжнародній арені, втраченого внаслідок поразки у Кримській війні 1853–1856 рр.

Наприкінці 1850 – упродовж 1860-х рр. критичному аналізу та запозиченню європейського досвіду державних реформ сприяли закордонні відрядження учених-правознавців. Від 1859 р. магістр цивільного права Університету св. Володимира В.Г.Демченко проходив дворічне стажування за кордоном, під час якого вивчав римське і французьке цивільне право в Гайдельберзькому, студіював загальне німецьке цивільне право, історію й систему філософії права в Мюнхенському, здійснював порівняльне вивчення загального німецького, французького, пруського цивільного процесу в Берлінському університетах. У паризькій Школі права він прослухав курси з цивільного права, судочинства, історії французького права,

¹¹ Страницы автобиографии В.И.Вернадского. – Москва, 1981. – С.17.

відвідував заняття в Колеж де Франс, публічні лекції в Музеї мистецтв і ремесел, судові засідання¹². Упродовж 1859–1861 рр. виконувач обов'язків ад'юнкта по кафедрі законів про державні повинності та фінанси Київського університету Г.Д.Сидоренко відвідував лекції з фінансів, політичної економії, загального державного, міжнародного права, юридичної енциклопедії в Гайдельберзькому та Ляйпцизькому університетах; прослухав курси з історії французького державного права й порівняльної історії законодавств в Колеж де Франс; спостерігав за роботою Міжнародного статистичного конгресу в Лондоні (1860 р.), з'їздів німецьких економістів у Франкфурті-на-Майні (1859 р.) і Кельні (1860 р.). Здобувши 1860 р. можливість дворічного закордонного відрядження, ад'юнкт державного права Університету св. Володимира О.В.Романович-Славатинський, зокрема, удосконалював свою освіту в Гайдельберзькому, Берлінському, Боннському, Льєжському, Брюссельському, Гентському, Паризькому (Сорбонна), Туринському, Генуезькому, Пізанському університетах. У 1860 р. також розпочалося дворічне закордонне відрядження ад'юнкта кафедри енциклопедії законодавства Київського університету М.К.Ренненкампа, який у результаті ознайомлення з науковим життям Берліна, Гайдельберга, Ляйпцига, Праги та інших міст дійшов висновку про хибність механічного запозичення зарубіжного досвіду та важливість посилення порівняльно-правового аналізу в лекційних курсах університетів Російської імперії.

У зв'язку із запровадженням, згідно з університетським статутом 1863 р., кафедри історії слов'янських законодавств, вітчизняні вчені під час закордонних наукових подорожей великого значення надавали ознайомленню з пам'ятками слов'янського права. Багато уваги приділялося вивченню методики викладання слов'янознавчих дисциплін, а також налагодженню зв'язків із зарубіжними слов'янськими громадсько-культурними діячами – основоположником порівняльної граматики слов'янських мов академіком Віденської АН Ф.Міклошичем, засновником словацької літературної мови М.Гаталою, керівником Слов'янського з'їзду у Празі (1848) Ф.Палацьким, першим президентом Югослов'янської академії наук і мистецтв Ф.Рачкі та ін.

Координація досліджень, інтеграція ідей учених із різних країн Європи, активізація мобільності науковців, динаміка науково-технічного розвитку насамперед проявлялися під час міжнародних форумів, а також усесвітніх виставок, на яких презентувалися найвищі наукові й технологічні здобутки різних країн. У період навчання у Харківській класичній гімназії Володимир Вернадський разом із батьком та всією своєю родиною здійснив першу у житті поїздку за кордон – на Віденську міжнародну виставку 1873 р. Під час цієї подорожі Вернадські також відвідали Дрезден, Венецію, Женеvu, Невшатель. Найбільше враження на 10-літню дитину справила Прага. Батько багато розповідав йому про Чехію та ділився своїми мріями переселитися до більш вільної країни.

¹² Краткий отчёт по Университету святого Владимира за 1861–62 учебный год // Университетские известия. – 1862. – №9. – С.44–46; Отчёт о занятиях ад'юнкта В.Демченка во время заграничного путешествия с учёной целью // Там же. – 1861. – №2. – С.1–8.

У 1876 р., перебуваючи за кордоном, батько і син Вернадські із західно-європейської преси отримали приголомшливу для них інформацію щодо видання Олександром II Емського указу. У період навчання в Петербурзькій гімназії Володимир Вернадський у щоденниковому записі від березня 1878 р. висловив своє обурення з приводу порушення прав українців:

«Жахливо утискають малоросів. Драгоманову навіть в Австрії не дозволили видавати газету малоросійською мовою. У Росії зовсім заборонено друкувати книги моєю рідною мовою. На канікулах я з усім завзяттям візьмуся за неї. У Києві, якщо в якому-небудь домі побачать портрет Шевченка, то його відбирають. Незважаючи на те, що багатьох беруть до в'язниці за вечорниці малоросійські, але вони безперестанку бувають. У Галичині малоросійська народність дуже піднялася. Кращі малоросійські родини переселяються туди»¹³.

Надання проблемам розвитку української культури в межах Російської імперії загальноєвропейського резонансу сприяв М.П.Драгоманов, який узяв участь у I Міжнародному літературному конгресі письменників Європи в Парижі (1878 р.), де головував В.Гюго, і підготував доповідь «Українська література, проскрибована російським урядом», спрямовану проти Емського указу 1876 р. У такий спосіб він прагнув привернути увагу учасників конгресу до ситуації, «в якій опинилися письменники одного народу, представники однієї літератури, котра покликана здійснювати свою місію в розвитку європейської цивілізації»¹⁴. Під впливом батька ще в юнацькі роки В.І.Вернадський захопився працями М.П.Драгоманова. Він старанно студіював їх, перечитав часопис «Громада», що його мислитель разом із С.А.Подолінським видавав у Женеві. Пізніше В.І.Вернадський згадував, що вже після смерті батька, 1888 р. в Парижі він швидко зійшовся з М.П.Драгомановим завдяки тому, що був добре обізнаним із його творчістю.

За умов репресивної національної політики російського уряду особливої ваги набували наукові подорожі до Австро-Угорщини, що відкривали можливість ознайомитися з правовим становищем західних українців. Зокрема на початку 1880 р. ординарний професор кафедри російської історії В.Б.Антонович звернувся до керівництва історико-філологічного факультету Київського університету з проханням про надання закордонного відрядження: «Оскільки впродовж дев'ятилітньої служби моєї в Університеті святого Володимира я не користувався відрядженням за кордон, то маю честь покійно просити факультет виклопотати мені в раді звичайну для таких відряджень грошову допомогу»¹⁵. Під час європейської подорожі 1880–1881 рр. В.Б.Антонович побував в Австро-Угорщині, де працював у Львівському університеті, Інституті Оссолінських, відвідав Краків, Відень, звідки пароплавом дістався Будапешта й оглянув архітектуру міста, милувався пам'ятками Праги: Карловим мостом,

¹³ Страницы автобиографии В.И.Вернадского. – Москва, 1981. – С.23.

¹⁴ Драгоманов М.П. Українська література, проскрибована російським урядом. – Л., 2001. – С.50.

¹⁵ ДАК. – Ф.16. – Оп.319. – Спр.24. – Арк.2(зв.).

палацями та ратушами, культовими спорудами, працював у Чеському музеї, познайомився з автором першої «Граматики словацької мови» (1864 р.) професором слов'янської філології Карлового університету М.Гатталою¹⁶. Маршрут наукової подорожі київського професора пролягав також Німеччиною: Нюрнберг, Вюрцбург, Шварцвальд, Гайдельберг, Карлсруе, Страсбург. У Парижі він вивчав колекції Лувра, Антропологічного музею в Медичній школі, доісторичного та середньовічного відділів Музею Клоні, зібрання новітніх картин і статуй у Люксембурзькому палаці, експозиції монет, працював у картографічному відділенні Публічної бібліотеки, у Ботанічному саду, а також побував на засіданні Антропологічного товариства при Ремісничому училищі. Тут, у столиці Франції, В.Б.Антонович познайомився з ідеологом російського народництва П.Л.Лавровим, французьким революціонером Л.О.Бланкі, відвідував масонські зібрання¹⁷. Він також оглянув мадридський Королівський музей картин, а в Лісабоні відвідав Королівську академію наук та ІХ Археологічний з'їзд. У Женеві В.Б.Антонович зустрічався з М.П.Драгомановим.

«Пробули ми у Драгоманових недовго, – згадувала Ірина Володимирівна Антонович, – всього тільки півтори доби. За весь цей час батько й на хвилину не виходив з помешкання. Причиною цього було те, що російська жандармерія й за кордоном не давала йому спокою й він особливо боявся, щоб шпиги не побачили його у Драгоманова»¹⁸.

У 1891 р. В.Б.Антонович вивчав колекції археологічних музеїв у Львові, Кракові, Празі, Відні, Граці, Загребі, Будапешті, Белграді. За сприяння «генерального покровителя всіх російських мандрівників» філолога А.Патери він здобув можливість ознайомитися з новітніми експонатами празького Народного музею та приватною колекцією археолога і члена чеського сейму Е.С.Бергера. У Празі київський професор спілкувався «німецько-російсько-польсько-рутенською» мовою, і при цьому його всі розуміли, хоча й усміхалися¹⁹. На запрошення хорватського славіста В.Ягича він відвідав у Відні засідання сербського товариства «Зоря», де познайомився з представниками місцевої слов'янської громади – «людьми вельми симпатичними, що високо тримали прапор загальнослов'янський». У Загребі зустрівся із засновником Югослов'янської академії наук і мистецтв Ф.Рачкі, а перебуваючи в Будапешті познайомився з російським священиком о. Феофілом Кардасевичем та, послуговуючись мішанкою російської й німецької мов, порозумівся з місцевими професорами-філологами. У Белграді відвідав митрополита Михаїла, спілкувався з віце-президентом і депутатами скупщини та, побувавши на її засіданні, занотував: «Я вперше в житті

¹⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.832. – Оп.1. – Спр.110. – Арк.11.

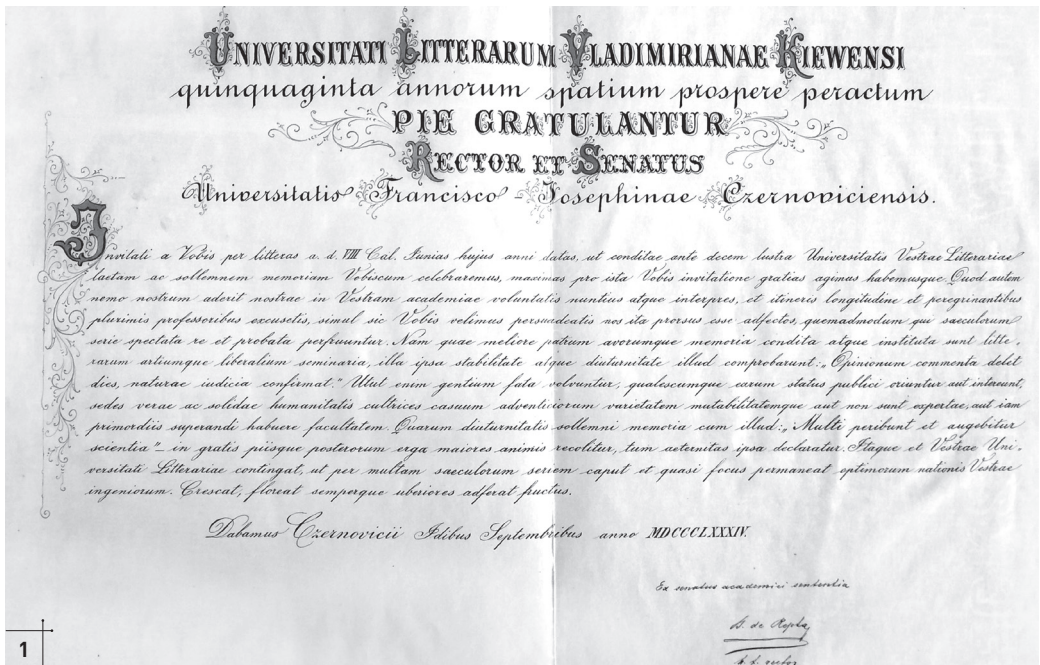
¹⁷ Антонович В. Твори. – Т.1. – К., 1932. – С. LIV.

¹⁸ Глушко С. Спомини Ірини Волод. Антонович про М.П.Драгоманова // Україна. – Кн.4. – К., 1926. – С.132.

¹⁹ Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: У 3 т. / Упор. В.Короткий, В.Ульяновський. – Т.1. – К., 1997. – С.291.

бачив засідання парламенту»²⁰. Узимку 1893 р. В.Б.Антонович прибув до Рима, побував у Ватиканському архіві, а у Відні зустрічався зі своїми давніми товаришами, які змушені були ще 1863 р. емігрувати за кордон. У 1897 р. учений отримав можливість працювати у Ватиканському архіві завдяки італійському професорові Сальвадорі, котрий під час приватних бесід із ним наголошував на значенні діяльності єзуїтів для «рутенської справи»²¹.

Із приходом до влади Олександра III (1881–1894 рр.), розгортанням «контр-реформ», посиленням цензурних утисків та обмеженням університетської автономії за статутом 1884 р. посилювалося суспільно-політичне значення міжнародних зв'язків учених, які під час своїх закордонних відряджень вивчали поширені в Європі форми державного правління й виборчі системи, переймалися ідеями парламентаризму та конституціоналізму. Стажування у провідних європейських наукових центрах було важливою сходинкою в науковій кар'єрі, адже не лише засвоювалися нові знання, а й з'являлася можливість ознайомлювати своїх зарубіжних колеґ зі власними здобутками, що були невід'ємною складовою загальноєвропейського культурно-цивілізаційного поступу.

Подією загальноєвропейського значення стало святкування 50-річного ювілею Київського університету (1884 р.), який одержував вітальні адреси з українських земель Австро-Угорщини: від Чернівецького університету (див. ілюстр. 1)²², Інституту Оссолінських у Львові – зі «щирими побажаннями

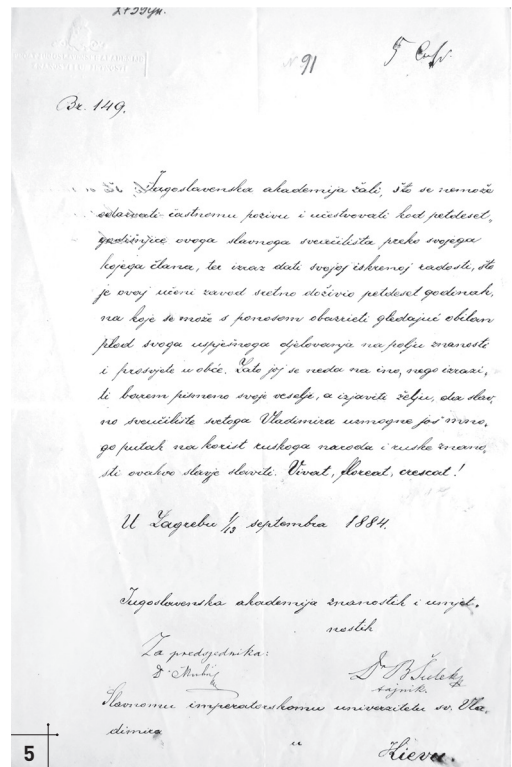
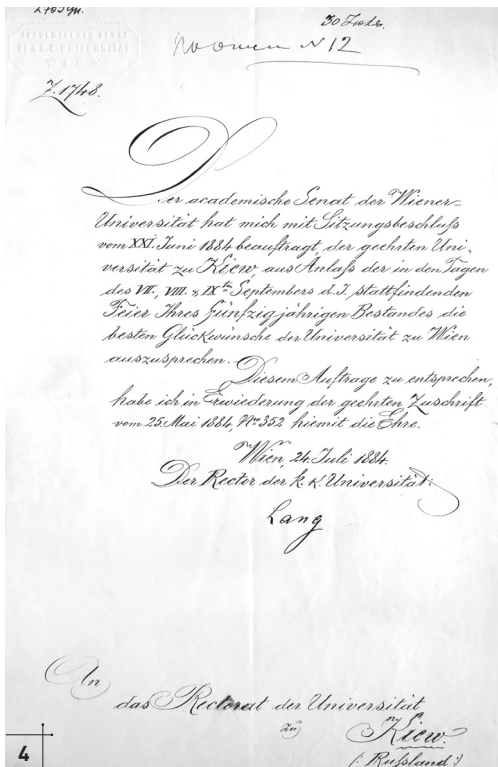
²⁰ Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. – Т.1. – С.292–294.

²¹ ЦДІАК України. – Ф.832. – Оп.1. – Спр.118. – Арк.5.

²² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.8. – Од.зб.2790. – Арк.1.

фізіологію й патологічну анатомію, очолював фізіологічну лабораторію, брав активну участь у підготовці наукових кадрів, опублікував підручник із фізіології тощо²⁹. Утім за станом здоров'я В.Томса не зміг особисто взяти участь в урочистих заходах, присвячених 50-річному ювілею Київського університету, та у своєму письмовому привітанні наголосив:

«До останнього часу я сподівався, що зможу бути присутнім на п'ятдесятилітньому ювілейному святі дорогого мені Університету св. Володимира. Несприятливі умови мого здоров'я однак завадили здійсненню цього мого щирого бажання. Висловлюючи істинну подяку за запрошення, яким ушанував мене університет, покірно прошу ваше превосходительство прийняти запевнення у цілковитій повазі та щирій відданості!»³⁰.

У Київ надійшли вітальні адреси й від Берлінського, Віденського (див. ілюстр.4), Геттінгенського, Единбурзького, Римського університетів, Імператорської римсько-католицької академії, Югослов'янської академії наук і мистецтв у Загребі (див. ілюстр.5), фірми Брокгауза з Ляйпцига³¹.

²⁹ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета святого Владимира (1834–1884) / Ред. В.С.Иконников. – К., 1884. – С.654–656.

³⁰ IP НБУВ. – Ф.8. – Од.зб.2812. – Арк.12.

³¹ Там само. – Од.зб.2725. – Арк.1; Од.зб.2763. – Арк.1; Од.зб.2767. – Арк.1; Од.зб.2714. – Арк.1–4; Од.зб.2768. – Арк.1; Од.зб.2798. – Арк.1; Од.зб.2810. – Арк.1; Од.зб.2739. – Арк.1; Од.зб.2738. – Арк.1.

Палітра міжнародного співробітництва університетів України вирізнялася розмаїттям форм і передусім – закордонними відрядженнями, упродовж яких вітчизняні вчені вивчали культуру зарубіжних народів, фонди бібліотек, музеїв, архівів, брали участь у міжнародних наукових з'їздах, усесвітніх виставках, а також наукових розробках, що провадилися у провідних науково-освітніх закладах Європи. На тлі індустріалізації, загострення економічного, колоніального, військово-політичного суперництва провідних держав світу, зародження процесів глобалізації і стрімкого науково-технічного розвитку міжнародна співпраця університетів України була невід'ємною складовою загальноєвропейського культурного поступу.

Успішно розвиваючи міжнародні зв'язки у царині фізико-математичних наук, хімії, біології, медицини, історії, філології, філософії, права, політичної економії, вітчизняні вчені безпосередньо спілкувалися з представниками світової науки – природознавцями М. фон Петтенкофером, К.Т.В.Ваерштрассом, Е.Г.Дюбуа-Реймоном, гуманітаріями Т.Моммзенем, Г.Фойгтом, Г.Вуттке, Г.Вайтцом, М.Гатталою, А.Н.Рамбо, Ф.П.Г.Гізо та багатьма іншими. Спектр їхньої міжнародної співпраці охоплював найавторитетніші європейські університети – Берлінський, Бернський, Бреславльський (Вроцлавський), Будапештський, Віденський, Гайдельберзький, Генуезький, Геттінгенський, Ерлангенський, Ляйпцизький, Мюнхенський, Неаполітанський, Паризький (Сорбонна), Пізанський, Празький, Римський, Страсбурзький, Туринський, Тюбінгенський, Цюрихський та ін.

Вивчаючи методику, теоретичні засади організації навчального процесу й науково-дослідної роботи в найпрестижніших вищих навчальних закладах Європи, учені університетів України критично їх осмислювали, аналізували та порівнювали. Особливе значення для них мало вивчення європейських педагогічних традицій і методів викладання, зорієнтованих на заохочення критичного мислення, особистої ініціативи. Закордонні наукові відрядження відкривали перед вітчизняними вченими можливість безпосередньо спостерігати за перебігом європейського суспільно-політичного життя останньої третини ХІХ – початку ХХ ст., позначеного поширенням політичних режимів, що характеризувалися поділом влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки, зростанням значення представницьких органів, становленням громадянського суспільства. Визнання внеску університетів України до скарбниці європейської культури виявлялося у вшануванні їх ювілейних дат, наданні вітчизняним ученим престижних нагород і почесних звань, у публікації їхніх праць і позитивних рецензій на них за кордоном.

Упродовж кінця ХІХ – початку ХХ ст. заснована професором зоології Університету св. Володимира О.О.Коротневим в околицях Ніцци Віллафранкська зоологічна станція (1886 р.) здобула славу всесвітньо відомого науково-дослідного й освітнього центру, де здійснювали наукові відкриття світила тогочасної науки та відбувалося професійне становлення дослідників-початківців з усього світу. Провідні наукові установи Європи й Північної Америки прагнули придбати виготовлені на станції зоологічні колекції, котрі незмінно здобували високі оцінки на міжнародних виставках

і наукових форумах. Атмосфера корпоративної солідарності й міжнародної єдності, що панувала на Віллафранкській зоологічній станції, найяскравіше відображена в письмових подяках, уміщених у лабораторній книзі, від учених із Німеччини, Франції, Бельгії, Швейцарії, Італії, Австро-Угорщини, США та інших країн.

Одним із найяскравіших прикладів затребуваності потенціалу вітчизняних учених у Західній Європі та найвищих проявів успішного втілення ними грандіозних науково-дослідних проектів, реалізації міжнародної співпраці стала творча біографія І.І.Мечникова – професора Новоросійського університету, лауреата Нобелівської премії (1908 р.), ученого, який своїми дослідженнями заклав підвалини розвитку еволюційної ембріології, порівняльної патології, мікробіології та імунології. Зазнавши утисків у Російській імперії, у 1887 р. він виїхав до Франції та очолив лабораторію в Інституті Пастера. Сам учений наголошував, що лише в Парижі здійснилася його наукова мета поза будь-якою політичною діяльністю.

В європейській історії остання третина XIX – початок XX ст. позначилися зростанням обсягів промислового виробництва, індустріалізацією, поглибленням конкуренції між провідними промисловими країнами та їх колоніальним суперництвом на ґрунті пошуку нових ринків збуту товарів і об'єктів вкладення капіталів. У змаганнях між великими державами за світове лідерство зросло значення військової могутності, набула поширення гонка озброєнь. Водночас цей період вирізнявся стрімким піднесенням природознавства, науковими здобутками, що дали потужний імпульс розвитку світової цивілізації: винайденням і широким застосуванням електроенергії, телефонного зв'язку, радіо, фонографа, кінематографа, двигунів внутрішнього згорання, автомобіля, засобів повітроплавання й авіації. Найвизначніші відкриття, що здійснили революцію у системі тогочасних поглядів у галузі науки й техніки та заклали підвалини сучасного наукового розвитку, стали можливими завдяки координації зусиль дослідників із різних країн, активізації інтеграційних процесів у науці й освіті.

Свідченням високої оцінки здобутків вітчизняних учених у контексті наукового поступу Європи стало зростання кількості запрошень до участі у престижних міжнародних наукових форумах і відзначеннях ювілейних дат. Так, на урочистих заходах із нагоди 500-річного ювілею Ляйпцизького університету (липень – серпень 1909 р.) професорсько-викладацьку колегію Харківського університету представляв ординарний професор кафедри цивільного права В.М.Гордон. У вітальному адресі, підготовленому харків'янами, наголошувалося, що ані розділення величезною територією, ані відмінність держав і мов не здатні завадити міжнародній науковій співпраці:

«У Харківському університеті професорський персонал мав і у цей час має чимало осіб, зобов'язаних більшою або меншою мірою своєю науковою підготовкою Ляйпцизькому університету. Із почуттям глибокої вдячності харківські професори, як, звичайно, й інші, зазначають у *curricula vitae* імена своїх

ляйпцизьких учителів, – тих світових учених, в аудиторіях і за працями яких вони навчалися працювати та викладати, набували й набувають знання»³².

Святкування розпочалося парадним в'їздом до Ляйпцига короля Саксонії Фрідріха Августа I, який у своїй промові відзначив зв'язок між саксонською королівською династією та Ляйпцизьким університетом. Ректор К.Біндінг під час виступу наголосив на значенні свободи викладання й наукових досліджень, оскільки, на його переконання, університет за своєю сутністю не є суто державною установою, він має «власну душу, свій організм, і обидва служать одній єдиній меті, але ця остання перебуває цілком поза державою»³³.

На початку ХХ ст. розширилася участь вітчизняних науковців у різноманітних міжнародних наукових форумах, що створювали сприятливі умови для безпосереднього спілкування, обміну ідеями, дискусій між делегатами з різних куточків світу. Завдяки міжнародним конгресам і з'їздам учені університетів України отримували можливість презентувати за кордоном свої наукові здобутки, ознайомлюватися з найновітнішими тенденціями розвитку світової науки та сучасними розробками в галузі методики викладання. Маючи високий рівень авторитету в наукових колах Заходу, вони були не лише активними учасниками форумів, а й провадили роботу з організації, виступаючи їх ініціаторами. Наприклад, ідея скликання міжнародних з'їздів педіатрів належала ординарному професорові кафедри дитячих хвороб Харківського університету І.В.Троїцькому. У 1907 р. він підготував проєкт статуту Міжнародного товариства дитячих лікарів, який було надруковано у французькому часопису «*Annales de médecine et chirurgie infantiles*» («Аннали дитячої медицини й хірургії»; 1907 р., №8), та звернувся до лікарів різних країн світу з пропозицією про налагодження співпраці у форматі міжнародних наукових організацій і форумів. У 1908 р. І.В.Троїцький запропонував відомому французькому педіатрові В.Ютінелю організувати перший з'їзд у Парижі, оскільки саме у цьому місті 1802 р. було створено першу дитячу лікарню. Підготовчі заходи взяло на себе Товариство дитячих лікарів Парижа. Останню редакцію статуту Міжнародного товариства дитячих лікарів було затверджено 1910 р. Відповідно до його положень у різних країнах мали бути створені національні відділи товариства. Перші засідання Французької асоціації педіатрів відбулися влітку 1910 р. – на них запросили і І.В.Троїцького. До складу російського комітету з організації з'їзду ввійшли вчені з Харкова, Києва, Одеси, Варшави, Москви, Санкт-Петербурга, Томська, Юр'єва. Проведення I Міжнародного з'їзду дитячих лікарів було призначене на 7–9 жовтня 1912 р. в Парижі. Його організатори в особі професора В.Ютінеля звернулися до керівництва Харківського університету з проханням надати І.В.Троїцькому можливість відвідати столицю Франції, тимчасово звільнивши його від виконання службових обов'язків. У листі до харківського професора від 22 грудня 1911 р. В.Ютінель наголошував:

³² Гордон В. Пятисотлетний юбилей Лейпцигского университета (Отчёт о командировке) // Записки Императорского Харьковского университета. – Кн.4. – X., 1909. – С.2.

³³ Там же. – С.11–12.

«[...] ми не можемо змиритися з думкою, що Ви не будете присутнім на 1-му з'їзді, батьком якого Ви є. Ми впевнені, що медичний факультет Імператорського Харківського університету надасть Вам можливість приїхати до Парижа у вказаний строк і водночас дозволить це і Вашим найближчим помічникам. Я готовий просити Ваш факультет від імені Міжнародного комітету створеного Вами Міжнародного товариства (асоціації)»³⁴.

Загалом, згідно з річними звітами Харківського університету, у 1900 р. у закордонних відрядженнях перебували 24 особи; у 1901 р. – 7; у 1902 р. – 11; у 1903 р. – 11; у 1904 р. – 14; у 1906 р. – 24; у 1907 р. – 29; у 1908 р. – 31; у 1909 р. – 55; у 1910 р. – 60; у 1911 р. – 8; у 1912 р. – 53; у 1913 р. – 55; у 1914 р. – 48³⁵.

За річними звітами Київського університету, 1908 р. закордонні відрядження під час канікул отримали 38 професорів і викладачів, а в навчальний час – 8³⁶; 1911 р. за кордон було командировано 52 особи в канікулярний час і 2 – у навчальний, зокрема в міжнародних наукових конгресах узяли участь 3 учених³⁷; 1912 р. за кордоном із науковою метою перебували 8 осіб³⁸; 1913 р. закордонні відрядження отримали 13 науковців³⁹.

На початку ХХ ст. боротьба за відновлення університетської автономії в Російській імперії отримала потужний імпульс завдяки міжнародним зв'язкам учених, які впродовж своїх закордонних подорожей мали змогу безпосередньо ознайомлюватися із засадами організації науково-освітньої діяльності зарубіжних університетів і дійти переконання в тому, що саме втілення академічних свобод забезпечувало прогрес європейської науки. Повернення

³⁴ *Троицкий И.В.* Доклад 1-му Международному съезду детских врачей в Париже // Записки Императорского Харьковского университета. – Кн.2. – Х., 1913. – С.21.

³⁵ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1900 год // Там же. – Кн.2. – Х., 1901. – С.20; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1901 год // Там же. – Кн.2. – Х., 1902. – С.4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1902 год // Там же. – Кн.2. – Х., 1903. – С.4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1903 год // Там же. – Х., 1904. – Кн.2. – С.4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1904 год // Там же. – Кн.2. – Х., 1906. – С.4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1906 год // Там же. – Кн.3/4. – Х., 1908. – С.4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1907 год // Там же. – Кн.3. – Х., 1908. – С.4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1908 год // Там же. – Кн.2. – Х., 1909. – С.4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1909 год // Там же. – Кн.3. – Х., 1910. – С.4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1910 год // Там же. – Кн.3. – Х., 1911. – С.4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1911 год // Там же. – Кн.3. – Х., 1912. – С.4–6; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1912 год // Там же. – Кн.1. – Х., 1913. – С.4–5; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1913 год // Там же. – Кн.1. – Х., 1914. – С.4–6; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского университета за 1914 год // Там же. – Кн.1. – Х., 1915. – С.5–6.

³⁶ Отчёт о состоянии и деятельности Киевского императорского университета св. Владимира за 1908 год. – К., 1913. – С.44–45.

³⁷ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского университета св. Владимира за 1911 год. – К., 1912. – С.56–57.

³⁸ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского университета св. Владимира за 1912 год. – К., 1913. – С.10–11.

³⁹ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского университета св. Владимира за 1913 году. – К., 1915. – С.79.

університетам автономії, згідно з «Тимчасовими правилами про управління навчальними закладами міністерства народної освіти» (27 серпня 1905 р.), що передбачали відновлення права професорсько-викладацької колегії обирати ректора, деканів і факультетських секретарів, набувало особливого соціально-політичного звучання у самодержавній Росії, підштовхуючи суспільство до усвідомлення необхідності демократизації політичного життя країни, запровадження громадянських свобод і конституційно-правових інститутів.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. міжнародна науково-освітня співпраця набирала обертів, забезпечуючи світове лідерство європейської науки, незважаючи на загострення напруженості в міжнародних відносинах, наростання шовіністичних настроїв, розкол Європи на ворогуючі військово-політичні блоки, що призвело до розв'язання Першої світової війни як прояву кризи європейської цивілізації⁴⁰. В означений період університети України зробили вагомий внесок у розвиток загальноєвропейської науково-освітньої співпраці, збереження єдності європейського наукового простору та інтеграцію до нього Російської імперії.

Вітчизняні вчені виявляли солідарність з європейськими народами в найтяжчі періоди їхньої історії, зокрема надаючи медичну допомогу постраждалим під час австро-пруської (1866 р.), франко-пруської (1870–1871 рр.) воєн, підтримуючи національно-визвольну боротьбу слов'янських народів проти османського панування. Вони успішно розвивали співпрацю і з ученими держав-союзниць Росії, і з представниками країн Троїстого союзу – Німеччини, Австро-Угорщини, Італії. Навіть у переддень Першої світової війни неодмінною складовою маршрутів закордонних наукових подорожей вітчизняних учених залишалася Німеччина.

Стажування у провідних європейських наукових центрах упродовж 1888–1890 рр. стало важливою сходинкою у професійному становленні випускника Петербурзького університету В.І.Вернадського – видатного українського вченого-природознавця й мислителя, основоположника геохімії, біогеохімії, радіогеології, учення про біосферу, академіка Петербурзької АН (з 1909 р.), засновника й першого президента Української академії наук (1918–1921 рр.). Наукові здобутки В.І.Вернадського високо оцінювалися за кордоном, зокрема у Чехословаччині, яка в міжвоєнний період стала одним із головних осередків української еміграції⁴¹. Його було обрано іноземним членом Чеської академії наук (1926 р.), членом Природознавчого клубу у Празі, членом-кореспондентом Празького природознавчого геологічного товариства. Загально визнаний вплив В.І.Вернадського на розвиток празької мінералогічної й геохімічної наукової школи.

Критикою радянської політики в галузі науки пронизані виступи В.І.Вернадського на засіданнях загального зібрання Академії наук СРСР.

⁴⁰ *Віднянський С.В.* Перша світова війна як найбільша криза європейської цивілізації (до 90-річчя початку Великої війни) // *Історичний журнал.* – 2004. – №9. – С.7–15.

⁴¹ *Віднянський С.В.* Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* – Вип.3. – К., 1993. – С.36–56.

Так, у своєму звіті про закордонне відрядження від 1927 р. вчений висловив обурення з приводу того, що незважаючи на запрошення від Карлового університету, йому не надали дозвіл на відвідування Чехословаччини. При тому, що поїздка до Праги була для нього необхідною, і відмова в ній зашкодила його науковій роботі, оскільки у СРСР на той час не було жодного мінералогічного інституту, забезпеченого таким обладнанням, як інститути при університетах у Брно та Празі. В.І.Вернадський зауважував у своєму звіті:

«[...] я був позбавлений можливості заїзду до Праги, де створено новий радієвий інститут, обладнаний, завдяки достатнім коштам, наданим чехословацьким народом, за останнім словом науки, і який мені важливо було бачити. Як відомо, радієвий інститут Союзу обладнаний дуже бідно, і я думав добитися коштів для його підйому, з'ясувавши, як здійснена справа облаштування радієвого інституту в короткий строк однією з відносно невеликих держав Заходу»⁴².

Наступного року вчений усе-таки отримав від Академії наук та народного комісаріату освіти закордонне відрядження, упродовж якого прочитав французькою мовою 16 лекцій у Карловому університеті та відвідав Державний радієвий інститут у Празі. Результатом цієї поїздки стала особлива записка, яку В.І.Вернадський представив Президії АН СРСР. У ній він висловив свої міркування з приводу погіршення умов науково-дослідної роботи у країні та покращення їх на Заході. Учений акцентував увагу на тому, що Державний радієвий інститут у Празі за рік діяльності досяг більших наукових результатів, ніж чисельніший за кількістю співробітників Державний радієвий інститут у Ленінграді за всі шість років свого існування⁴³.

У 1928 р. В.І.Вернадського обрали членом-кореспондентом Французької академії наук по секції мінералогії. На засіданні її секретного комітету від 4 червня 1928 р. на підтримку кандидатури вченого виступив французький кристалограф і мінералог, член Французької академії наук із 1907 р. Ф.Ф.О.Валлеран, який у своїй доповіді здійснив узагальнюючий огляд наукового доробку В.І.Вернадського, згадав про його дослідження в паризькій лабораторії професора Ле-Шательє (1889 р.) та викладацьку діяльність у Сорбонні впродовж 1923–1924 рр. Великою популярністю користувався курс лекцій В.І.Вернадського з геохімії, виданий у Франції 1924 р.

Таким чином, аналіз індивідуального досвіду представників професорсько-викладацької колегії XIX – початку XX ст. у поєднанні з синтезом локальних явищ науково-освітнього життя українських губерній Російської імперії сприяє відкриттю нових ракурсів та акцентів у розвитку загальноєвропейського культурно-цивілізаційного процесу. Крізь призму біографічного підходу, мікроісторичного аналізу, дослідження системи міжособистісних

⁴² Отчёт о заграничной командировке акад. В.И.Вернадского в 1927 г. // Известия АН СССР. – 1927. – №18. – С.1645.

⁴³ Отчёт о заграничной командировке В.И.Вернадского в 1928 г. // Там же. – 1928. – №8/10. – С.492.

стосунків чіткіше простежується плюралістичність і динамічність історико-культурного контексту. Конкретно-історичне вивчення траєкторій міжнародної діяльності вчених університетів Наддніпрянської України відкриває перспективи більш глибокого осягнення історії європейської освіти та науки в макромасштабі. З'ясування місця й ролі Харківського, Київського, Новоросійського університетів у науковому просторі Європи має особливе значення з погляду осмислення його специфіки, структури та засад функціонування, потенціалу для розвитку світової цивілізації впродовж «довгого ХІХ століття», позначеного утвердженням на Європейському континенті понять «нація», «національна культура», «народовладдя», «права людини та громадянина», революційними рухами, що розвивалися під гаслами боротьби за демократизацію суспільно-політичного життя, розв'язання економічних і соціальних проблем, національне об'єднання чи визволення з-під влади іноземних держав, появою на політичній карті нових держав (Греція, 1830 р.; Бельгія, 1830 р.; Румунія, 1861 р.; Італія, 1870 р.; Німеччина, 1871 р.), установленням в Європі політичних режимів, що характеризувалися поділом влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, здійсненням важливих соціально-політичних перетворень (розроблення законодавства, що регулювало умови праці робітників, запровадження страхування на випадок хвороби, каліцтва, старості тощо). Водночас дослідження міжнародних зв'язків університетів, що сприяли запозиченню не лише наукових здобутків, а й суспільно-політичного досвіду європейських країн, є необхідною передумовою для відтворення модернізаційних процесів у Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Взаємовплив внутрішнього світу, світогляду, життєвого шляху окремої особи, сім'ї як базового соціального інституту та глобальних культурних і суспільно-політичних явищ виразно простежується на прикладі вітчизняного вченого-економіста І.В.Вернадського та його сина – В.І.Вернадського, з іменем якого пов'язана інституціоналізація Української академії наук у Києві (1918 р.) на ґрунті культурно-освітніх і наукових процесів попередніх історичних періодів, невід'ємною складовою котрих була діяльність, зокрема і в міжнародному контексті, університетів Наддніпрянської України.

REFERENCES

1. Bazhenova, H.Yu. (2008). *Mizhnarodni zviazky istorykiv Rosii (dr. pol. XIX – poch. XX st.). Extended abstract of candidate's thesis.* Kyiv. [in Ukrainian].
2. Katrenko, A.M., & Katrenko, Ya.A. (1994). *Naukovi zviazky Kyivs'koho universytetu. 1834–1917 roky.* Kyiv. [in Ukrainian].
3. Korotkyi, V.A., Tabens'ka, T.V., & Tsymal, Yu.V. (2005). *Pochesni chleny i doktory Universytetu Sv. Volodymyra.* Kyiv. [in Ukrainian].
4. Korotkyi, V. & Ulianovskyi, V. (1997). *Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifatiiovych Antonovych. (Vol.1).* Kyiv. [in Ukrainian].
5. Kryvets, N. (2010). *Ucheni Kyivs'koho universytetu sv. Volodymyra v naukovykh tsentrakh Nimechchyny u XIX st. Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky – International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings.* S.V.Vidnianskyi (ed.), 19, 191–204. [in Ukrainian].

6. Lyman, S.I. (2003). Naukovi ta hromads'ki zviyazky medievistiv Ukrainy ta zarubizhnykh slovians'kykh zemel' u 30–80-ti rr. XIX st. *Visnyk Kharkivs'koi derzhavnoi akademii kul'tury*, 11, 34–42. [in Ukrainian].
7. Paliienko, M.H. (1999). Z istorii mizhnarodnykh zviyazkiv Ukrainy v haluzi nauky ta osvity (XIX – pochatok XX st.). *Visnyk Kyivs'koho derzhavnogo lnhvistychnoho universytetu*, 3, 21–31. [in Ukrainian].
8. Paliienko, M. (1999). Mizhnarodni zviyazky vchenykh Universytetu Sv. Volodymyra u XIX – na poch. XX st. *Kyivs'kyi universytet yak osередok natsional'noi dukhovnosti, nauky, kul'tury*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Shevchenko, F.P. (2004). O sostojanii izuchenija svyazej ukrainskogo naroda s drugimi narodami. *Istynu ustanovliuie sud istorii: Zbirnyk na poshanu Fedora Pavlovycha Shevchenka*. (Vol.1). Kyiv. [in Russian].
10. Sokhan, P.S. (1990). Vzaimoobshchenie narodov – vazhnejshaja tendentsija i zakonomernost' istoricheskogo protsesssa. *Kul'turnye i obshchestvennye svyazi Ukrainy so stranami Evropy*. Kiev. [in Russian].
11. Stelmakh, S. (1997). Istorychna dumka v Ukraini XIX – pochatku XX stolittia. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Stelmakh, S.P. (2005). Istorychna nauka v Ukraini epokhy klasychnoho istoryzmu: XIX – pochatok XX st. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Stelmakh, S. (1998). Mizhnarodni zviyazky istorykiv Ukrainy u druhii polovyni XIX stolittia. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu. Serii: Istoriia*, 38, 3–9. [in Ukrainian].
14. Stelmakh, S.P. (2004). Vcheni Kyivs'koho universytetu v nimets'kykh universytetakh. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 16, 148–152. [in Ukrainian].
15. Varvartsev, M. (2012). Ispaniia ta ispantsi v ukrains'kykh retseptsiiakh druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. *Mizhnarodni zviyazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky – International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*. S.V.Vidnianskyi (ed.), 21, 89–109. [in Ukrainian].
16. Varvartsev, M. (2000). Ukraina i Italiia u naukovykh, osvitykh ta literaturnykh vzaiemnykh (druga polovyna XIX – pochatok XX st.). Kyiv. [in Ukrainian].
17. Varvartsev, N.N. (1990). Ukraina – Frantsija: obmen nauchnymi i tekhnicheskimi znaniyami (60–90-e gody XIX v.). *Kul'turnye i obshchestvennye svyazi Ukrainy so stranami Evropy*. Kiev. [in Russian].
18. Vidnianskyi, S.V., & Martynov, A.Yu. (2017). Doslidzhennia z problem vsesvitnoi istorii yak vazhlyvyi faktor rozvytku vitchyznianoj istorichnoi nauky (za materialamy Ukrains'koho istorichnoho zhurnalu). *Ukrains'kyi istorichnyi zhurnal*, 6, 163–175. [in Ukrainian].
19. Vidnianskyi, S.V. (2004). Persha svitova viina yak naibil'sha kryza yevropeis'koi tsyvilizatsii (do 90-rychchia pochatku Velykoi viiny). *Istorychnyi zhurnal*, 9, 7–15. [in Ukrainian].
20. Vidnianskyi, S.V. (1993). Polityka chekhoslovats'koho uriadu shchodo ukrains'koi emihratsii v mizhvoienyj period. *Mizhnarodni zviyazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky – International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*. S.V.Vidnianskyi (ed.), 3, 36–56. [in Ukrainian].
21. Vidnianskyi, S.V. (2007). Retseptsii vsesvitnoi istorii na storinkakh Ukrains'koho istorichnoho zhurnalu. *Ukrains'kyi istorichnyi zhurnal*, 6, 166–180. [in Ukrainian].
22. Vidnianskyi, S.V. (2010). Stan, problemy ta perspektyvy doslidzen' iz vsesvitnoi istorii v Ukraini. *Ukrains'kyi istorichnyi zhurnal*, 5, 166–179. [in Ukrainian].
23. Vidnianskyi, S.V. (2009). Ukraina v yevropeis'komu heopolitychnomu prostori: problemy ta perspektyvy intehratsii. *Mizhnarodni zviyazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky – International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*. S.V.Vidnianskyi (ed.), 18, 247–254. [in Ukrainian].
24. Vidnianskyi, S.V. (2001). Ukraina v Yevropi v mynulomu stolitti: vid obiekta do subiekta mizhnarodnykh vidnosyn. *Mizhnarodni zviyazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky – International Relations of Ukraine: Scientific Searches and Findings*. S.V.Vidnianskyi (ed.), 10, 9–21. [in Ukrainian].

25. Vidnianskyi, S.V. (2017). Z dosvidu intehratsii vitchyznianoï istorii u svitovu: problemy vsesvitnoï istorii u bahatotomnii Entsyklopedii istorii Ukrainy. *Problemy vsesvitnoï istorii: naukovyi zhurnal*, 1(3), 9–29. [in Ukrainian].
26. Vynnychenko, I., & Vynnychenko, R. (2009). Nimtsi v istorii Kyivs'koho universytetu (XIX – polovyna XX st.). Kyiv. [in Ukrainian].

OKSANA IVANENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of the History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), oxana_ivanenko@ukr.net

THE ROLE OF UNIVERSITIES' INTERNATIONAL COLLABORATION IN THE FORMATION OF ACADEMIC SCIENCE IN UKRAINE IN THE EARLY 20 CENTURY

On the basis of documents of the Central State Historical Archives of Ukraine, the State Archives of the City of Kyiv, the Institute of Manuscripts of V.I.Vernadskyi National Library of Ukraine, periodicals, recollections of contemporaries this article deals with the main trends in development of the international relations of Kharkiv, Kyiv and Novorosiia Universities during the 19th and the early 20th century in the context of the formation of prerequisites for the foundation of the Ukrainian Academy of Sciences (1918). The author emphasizes that the analysis of the individual experience of university academics in combination with the synthesis of local phenomena in the scientific and educational life of the Ukrainian provinces of the Russian Empire contribute to opening up new perspectives and emphases in the development of the pan-European cultural and civilization process. A concrete historical study of international activities' trajectories of the Universities of Dnipro Ukraine opens new avenues for advance understanding of the history of European education and science at macroscale. The mutual influences of inner world, outlook, vital way of the individual, the family as a basic social institution and global cultural, socio-political phenomena can be clearly seen by example of the domestic scientist-economist I.V.Vernadskyi and his son – V.I.Vernadskyi, whose name is connected with the establishment of the Ukrainian Academy of Sciences in Kyiv (1918) on the basis of cultural, educational and scientific processes of previous historical periods, an integral part of which were the activities of Dnipro Ukraine's universities, particularly in an international context.

Keywords: university, scientific relations, Dnipro Ukraine, Russian empire, Europe, socio-cultural space.

ГЕТЬМАН ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК: ПРОБЛЕМА ПОШУКУ ПРЕЗИДЕНТА

На підставі аналізу широкого кола джерел висвітлено роль гетьмана П.Скоропадського у визначенні кандидатури першого голови-президента створеної в листопаді 1918 р. Української академії наук. Зазначено, що сам гетьман розглядав як пріоритетну кандидатуру на цю посаду М.Грушевського, але той рішуче відмовився з особистих, політичних причин та через концептуальні розбіжності з В.Вернадським щодо академічної моделі. Зрештою, першим президентом УАН став саме останній як визнаний організатор і реформатор науки, головний двигун «академічної революції». Як імовірна кандидатура на цю посаду міг фігурувати історик Д.Багалій, котрий користувався надзвичайним авторитетом у гетьмана та у середовищі національної опозиції. Харківський історик відмовився від усіх пропозицій обійняти високий державний пост і, мабуть, Академію наук. Могла йти мова також про призначення президентом УАН М.Василенка, якого обрали другим після В.Вернадського керівником академії. Але на момент створення УАН він із моральних міркувань не прийняв таку пропозицію.

Ключові слова: Українська академія наук, президент УАН, гетьман, Скоропадський, Грушевський, Багалій, Василенко.

Процес створення Української академії наук у 1918 р., який, поза сумнівом, за своїм значенням та наслідками можна вважати «академічною революцією», мав багато складових. Не останньою з них став добір наукових кадрів для першого складу УАН. Проте основоположним було питання, хто з провідних науковців, котрі перебували тоді в Україні, очолить академію. Вирішальне слово було за керівником Української Держави – гетьманом П.Скоропадським, який своїм актом надавав особі, обраній науковою спільнотою, відповідного офіційного статусу. Водночас він мав і певні важелі впливу на волевиявлення вчених, адже вибори першого в історії президента національної академії наук ставали справою, що за своєю важливістю виходила далеко за межі суто наукового світу. Тому відповідна кандидатура визначалася на найвищому державному рівні. Є підстави говорити, що П.Скоропадський підійшов до цієї проблеми з усією відповідальністю, і саме він остаточно вплинув на обрання голови-президента УАН. Водночас маємо стверджувати, що вибір був непростим, адже на посаду очільника всеукраїнського наукового центру могли претендувати кілька провідних постатей.

Позиція гетьмана стосовно першого голови-президента УАН відома з його спогадів 1936 р. П.Скоропадський волів бачити ним загальновизнаного лідера української науки, видатного її організатора М.Грушевського. Навіть попри

власне небажання мати справу з лівими соціалістами (а останній із весни 1917 р. усіляко демонстрував свій зв'язок з Українською партією соціалістів-революціонерів) гетьман готовий був надати таку честь відомому вченому. На його думку, Українська Держава набагато виграла б, а справа заснування УАН набула б більшого національного й суспільного значення за згоди М.Грушевського її очолити. Зокрема в уривку з цих спогадів П.Скоропадський писав:

«Перед тим, як відкрити Українську академію наук, ми довго обмірковували, хто мав би бути її головою. Я був такої думки – та й усі зо мною погоджувалися – що це високе й почесне місце належить в Україні тільки Грушевському. Грушевського я завжди високо цинив як найбільшого нашого історика, поважав його за хоробрість, про яку мені доводилося не раз чути, мені ця риса старого професора сильно подобалася, але я рішуче не вірив, що його погляди в дійсності такі ліві, як ті, що я особисто з уст його чув. Мені здавалося, що це якесь дуже невдале приладжування до тих соціальних теорій, що тоді панували серед нашої інтелігенції. Думалося мені, що коли б він зайняв місце голови Академії, то зміг би принести велику користь українській науці, а рівночасно відійти від усіх своїх марксистських теорій. Тому я прохав прозондувати ґрунт як би він до такої пропозиції поставився. Відповідь була категорично негативна. Мені було неприємно не тому, що він міг був пошкодити своїм політичним напрямом, а тому, що позбавлене змоги зближення з Грушевським хоч би виключно на офіційно-науковому ґрунті, гетьманство в культурному відношенні позбавлялося великої сили. Думаю, що для Грушевського було б краще, коли б він цю пропозицію був прийняв. Та це вже не моя вина, – честь була йому виявлена»¹.

Підтвердження факту «зондажу» гетьманом позиції М.Грушевського щодо очолення УАН можна також знайти в інших джерелах. Так, у пізнішому листі М.Василенка до В.Вернадського від 25 березня 1921 р. перший наводив слова неодмінного секретаря академії А.Кримського. Той на одному з наукових зібрань 1921 р., присвячених приєднанню УНТ до УАН, згадував про свої безрезультатні переговори з М.Грушевським щодо очолення академії, які він вів 1918 р. «по дорученню гетьмана через Д.І.Дорошенка». Водночас А.Кримський розповів і про особисту зустріч з М.Грушевським, на якій той нібито сказав, уїдливо кепкуючи з державного статусу УАН: «Здається, президент Академії це особа 2 класу, значить носе лосини-штани. Ні, я не хочу брати од гетьмана штанив»².

Відомий історик, літературознавець, джерелознавець, археограф, загальноновизнаний лідер та організатор української науки, який віддав її розвиткові понад 35 років із прожитих ним на той час 62, мусив відмовитися від пропозиції П.Скоропадського. Очевидно, що причини відмови

¹ *Скоропадський П.* Українська культурна праця за Гетьманщини 1918 р.: Сторінка спогадів // *Наша культура.* – Кн.4 (13). – Л., 1936. – С.246.

² Лист М.Василенка В.Вернадському від 25.03.1921 // *Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського.* – Т.2: Володимир Іванович Вернадський. Листування з українськими вченими. – Кн.1. – К., 2011. – С.285.

лежали не лише в політичній та особистій площинах, як це декларувала Н.Полонська-Василенко: «У Грушевського темперамент політика взяв гору над об'єктивізмом великого історика»³. Політичні причини неприйняття М.Грушевським нового режиму очевидні. Адже організаційно він тяжів до партії українських есерів, яка ніяк не могла примиритися з державним перевертотом 29 квітня 1918 р. Цим неприйняттям пояснюються різкі його вислови під час переговорів: рекомендації В.Вернадському не брати «такі гроші», а А.Кримському було заявлено, що академія «вийшла з неправого ложа».

Проте головна причина відмови, на моє переконання, полягала в поглядах маститого вченого на завдання, основи формування, персональний склад Української академії наук. Ідеї М.Грушевського про перетворення Українського наукового товариства на УАН, на жаль, недостатньо висвітлено авторами колективної монографії, спеціально присвяченої його змаганням за українську академію. Очевидно, що такі ідеї не були якимось чином спеціально сформульовано та оголошено. Але у згаданій праці розкрито бачення вченим загального спрямування академії, базованого на його поглядах на загальноісторичний процес:

«М.С.Грушевський не безпідставно вважав, що лише відрив від традицій російської академічної науки дасть змогу українським вченим зорганізувати власний, незалежний від цієї традиції, академічний осередок. Ця думка була живим втіленням в ідеї Аcaademia концепції Грушевського про своєрідність історичного процесу на Україні, який протягом століть мав більшу типологію з життям Західної Європи, ніж Росії»⁴.

С.Кіржаєв у передмові до першопублікації уривку зі щоденника В.Вернадського революційної доби цілком слушно зауважив:

«Причиною концептуальних розходжень щодо будування національної наукової академії були різні світоглядні погляди на науку як загальнолюдський планетарний феномен духовного життя і пов'язані з ними ідеали свободи наукової творчості на тлі національного відродження України. Вернадський відстоював необхідність розвитку наукової роботи, вільного знання при будь-яких умовах державно-політичного життя...».

Натомість М.Грушевський, за словами автора передмови, бачив інші орієнтири:

«В концепції створення й вільного розвитку самодостатньої української державної культури для М.С.Грушевського прикладом щодо української національної Академії наук був французько-бельгійський тип наукового закладу з перевагою історично-мистецького комплексу наук як найвищого прояву

³ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук. – К., 1993. – С.18.

⁴ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.С.Грушевський і Аcaademia: Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С.40.

всієї повноти вершинних досягнень національної культури, як вершини власне науково-дослідчої роботи за змістом і національної за формою. На такому шляху йшов розвиток закордонних слов'янських національних академій»⁵.

У щоденнику 1934 р. В.Вернадський під враженням від інформації про смерть М.Грушевського ще раз згадав їхню зустріч 8 червня 1918 р. і знову зушпинився на розбіжностях у поглядах на «академічну революцію»:

«Розмова у нас була довга, але конкретна. Він умовляв мене відмовитися від мого рішення створити Академію. Він здається побачив, що вона створюється і робота Комісії йде добре. Він уважав, що на разі Україна не має справжніх учених і неминуче, якщо йтиметься про високий науковий рівень Академії (а це він уважав умовою *sine qua non* (обов'язковою – Г.П.), то це буде російська Акад[емія] на Україні, що займається українськими предметами і науковою роботою в міжнародному масштабі. Він уважав, що Укр[аїнська] Акад[емія] повинна бути створена пізніше, а спершу достатньо існування Науков[ого] Товариства, потрібно дати йому засоби розвернутися. Я не погодився з цією точкою зору, я вважав, що справа зростання української культури є не тільки справа українців, але і росіян, що історичним фактом є спільне життя й участь українців у створенні російської культури за останні два століття. Але я певен, що роль російських учених, [...] в Укр[аїнській] Акад[емії]; у перший період у великій кількості працюватимуть для української культури, тим самим, працюючи для правильного розвитку російської культури, що я так вірю в майбутнє укр[аїнської] культ[ури] і укр[аїнської] мови, що абсолютно не боюся імовірності погіршення умов їхнього розвитку створенням укр[аїнської] Акад[емії]: навпаки, з плином часу – у цих рамках, не ворожих російській культурі – укр[аїнська] мова і укр[аїнська] культура зростуть і швидко досягнуть рівності»⁶.

У спогадах 1943 р. В.Вернадський також рішуче підкреслював, що його концепція діаметрально розходила з поглядам М.Грушевського на УАН:

«Ми стояли з ним на протилежних точках зору. М.С.Грушевський виходив зі структури західноєвропейських академій і з чудово поставленого ним Товариства імені Шевченка у Львові (тепер філіал Української Академії (не відповідає істині – Г.П.)), в якому, в зв'язку з його університетською семінарією, прекрасно було поставлено українознавство. Проте, і це я вважав важливим, Товариство імені Шевченка не було пристосоване для роботи в галузі інших дисциплін – математики, природознавства і прикладних наук»⁷.

⁵ Кіржаєв С.М. Біля джерел Української академії наук у Києві (Сторінки щоденника В.І.Вернадського 1918 р.) // Український археографічний щорічник. – Вип.1. – К., 1992. – С.321.

⁶ Архив Российской академии наук (далі – Архив РАН). – Ф.518. – Оп.2. – Д.18. – Л.21–22 об. Опубл.: Онопрієнко В., Щербань Т. Джерела з історії Українського наукового товариства у Києві. – К., 2008. – С.204.

⁷ Вернадський В. Перший рік Української академії наук // Його ж. Вибрані праці. – К., 2005. – С.289.

Тут В.Вернадський дещо злукавив, адже і НШТ, і особливо УНТ мали в своєму складі, крім гуманітарних, також відділення точних, природничих і медичних наук. Він знав це достеменно, адже його було офіційно обрано членом Українського наукового товариства 1914 р., а НТШ – ще раніше, 1903 р. Інша справа, що з певних історичних причин більша частка їхньої наукової продукції дійсно створювалася в царині українознавства. Але це не була системна вада, притаманна виключно українським науковим товариствам. Такою була загальна традиція практично всіх національних та регіональних академічних центрів Східної Європи, що виникли впродовж XIX – початку XX ст.

З іншого боку, концепція В.Вернадського з розбудови Академії наук виглядала більш сучасною і глобальною, далеко не обмежувалася українознавчими студіями. З.Зайцева, яка присвятила статтю висвітленню конфлікту між цим петроградським академіком та українським істориком, слушно зауважила:

«При розробці наукової політики учений не абстрагувався від національного аспекту. Конкретизуючи галузеву структуру УАН, В.Вернадський вважав, що, перш за все, має бути створено відділ української мови, літератури, історії. Водночас він інтенсивніше, ніж члени УНТ, акцентував соціальні функції науки, наголошував важливість природознавчих і економічно-статистичних досліджень у добу індустріальної революції»⁸.

Очевидно, що прагнення лідера української науки просто не були сумісними з концепцією В.Вернадського. Тому варто говорити про принципові концептуальні розбіжності між ними. Другим суттєвим розходженням було ставлення до національних наукових кадрів. М.Грушевський бачив українську академію осередком виключно національної науки. Натомість В.Вернадський, виходячи зі своїх уявлень про єдність, всесвітність і універсальність науки, був налаштований зібрати в організованій ним київській академії всіх значних науковців. Їхні національна самоідентифікація, місце проживання, підданство, політичні погляди не стояли на першому місці. Проте на практиці проглядалися значні преференції для росіян. Ба більше, для себе академік РАН визначив свої основні завдання в такий спосіб:

«В Укр[аїні] два завдання для мене: 1) об'єднання українців, працюючих в українськ[ому] відродженні, але люблячих російську культуру, для них також рідну, і 2) збереження зв'язків усіх учених та науково-навчальних закладів з російською культурою й аналогічним російським закладом, а не німецьким»⁹.

⁸ Зайцева З. В.Вернадський і М.Грушевський: долання конфліктогенних зон в організації української науки // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – Вип.18. – К., 2013. – С.90.

⁹ Вернадський В.И. Дневники 1917–1921. – Т.1. – К., 1994. – С.98.

З іншого боку, В.Вернадський мав досить негативну думку про моральні й наукові якості відомих українських учених. У вересні 1919 р., коли вирішувалася доля УАН у захопленому Добровольчою армією Києві, серед умов її збереження фігурувала потреба позбутися українських діячів. В.Вернадський шляхетно не погоджувався на такий варіант, заявляючи, що його в такій академії теж не буде. Проте він вважав за необхідне в щоденнику записати таке:

«На диво мало серед людей, охоплених цим рухом (українським – *Г.П.*), людей, які зберігають незайманими моральні принципи, якщо питання переходить до сфери національної політики: Єфремов, Стебницький, Носов, а якщо взяти інших – Багалій, Кримський, Грушевські, Корчак-Чепурківський, Ганицький, Сушицький і т.д., багато з яких особисто порядні люди, – втрачають цю порядність, коли переходять до сфери національних зазіхань і національної політики. Такі люди – слабкі, але з вогником божим, як О.Грушевський, Перфецький, Данилевич, зрештою здійснюють ганебні вчинки»¹⁰.

Важко сказати, що переважало у таких думках – власне бажання за будь-яку ціну піднести роль і значення російської науки та культури, або погана обізнаність у реаліях українського наукового життя. Інформацію про нього В.Вернадський отримував виключно від своїх російських друзів та знайомих, і у більшості випадків вона не була стовідсотково правдивою. Академік мав щире бажання самостійно визначитися з вартісністю наукового доробку українських учених (адже він уважно прочитав, наприклад, усі видрукувані на той час томи «Історії України-Руси» М.Грушевського), цікавився іншими їхніми науковими працями. Керувала ж ним, очевидно, підсвідома думка про засадничу провінційність української науки порівняно з Петроградом і Москвою. Тому він намагався будувати Українську академію наук з того наукового матеріалу, який мав під руками. Водночас він активно поборював те, що вважав «національними зазіханнями» українців.

За підтримки гетьмана було апробовано концепцію В.Вернадського, що взувалася на РАН. За таких умов важко навіть уявити, щоб М.Грушевський у 1918 р. якимсь чином міг би дати згоду стати президентом такої академії. Отже він не погоджувався не лише з політичним режимом, встановленим П.Скоропадським, але й із тією концепцією побудови національної академії, що втілювалася на той час із гетьманського «благословення» й підтримки.

Коли ж наприкінці 1918 р. до влади прийшла Директорія, голова УНТ зробив спробу переглянути питання про заснування УАН. На спеціальних зборах УНТ у присутності членів академії він ініціював зміни до її статуту і декларував пріоритетність наукового товариства. 24 грудня 1918 р. рада УНТ, в якій активно працював А.Кримський, розглянула пропозиції щодо потреби внесення змін до статуту академії та перегляду складу академіків.

¹⁰ *Вернадский В.И. Дневники 1917–1921. – Т.1. – С.158.*

2 січня 1919 р. М.Грушевський інформував раду товариства, що Директорії подано новий статут, штати й інші документи стосовно УАН¹¹.

На той момент колишньому голові Української Центральної Ради вже не вистачило політичного впливу, аби проштовхнути свої пропозиції через уряд. Проте його демарш за тих умов міг призвести до закриття УАН узагалі. С.Єфремов у січні 1924 р. згадував у своєму щоденнику: «Грушевський у 1918 р. одмовився увійти до Академії, бо вона зробилася “з неправого ложа”; потім за Директорії він захожувався, щоб такі справді її розвалити...»¹².

Лише за шість років під тиском обставин, через вимушений відхід від політичної діяльності, бажання займатися науковою творчістю на Батьківщині М.Грушевський мусив змінити свою позицію. Партійно-державне керівництво УСРР розглядало його як реального претендента на президента ВУАН. На думку більшовицьких лідерів, він єдиний своїм науковим і політичним авторитетом міг протистояти тодішньому не лояльному до радянського режиму академічному керівництву (неодмінний секретар А.Кримський, віце-президент і голова господарської управи С.Єфремов)¹³. Тому серед «охоронних грамот», виданих М.Грушевському найвищими посадовцями УСРР Г.Петровським, В.Чубарем та головою ДПУ В.Балицьким, була також, за свідченням дослідників архівних фондів КДБ В.Пристайка та Ю.Шаповала, «дана йому ще 1923 р. у Відні і підтверджена згодом після приїзду до Києва обіцянка офіційних представників більшовицької влади підтримати його кандидатуру на посаду президента ВУАН»¹⁴. У 1926 р. з цього приводу навіть було схвалено відповідну постанову політбюро ЦК КП(б)У на підтримку кандидатури М.Грушевського як майбутнього президента ВУАН¹⁵.

Але своє ставлення до процесу народження української академії той практично не змінив, продовжуючи і надалі звинувачувати гетьмана й батьків-засновників у створенні «неукраїнської академії». Очевидно, що своїм завданням як майбутнього президента він убачав її повномасштабну «українізацію», за аналогією з політичною кампанією «українізації» та «коренізації», яку було проголошено ЦК КП(б)У винятково з популістською метою. У щоденнику С.Єфремова за 31 грудня 1923 р. (тоді спільне зібрання ВУАН проголосувало за обрання М.Грушевського академіком) було зроблено такий запис:

«Цікаво, що по повороті робитиме той старий лис? Чи всидить тихо, чи знов почне плести свої звичайні інтриги? В усякому разі вже і тепер російські ворожі для Академії круги покладають великі надії, що він завалить Академію. Думаю, що вони

¹¹ Врублевський В. Українська академія наук та Українське наукове товариство // Український археографічний щорічник. – Вип.3/4. – К., 1999. – С.473.

¹² Єфремов С. Щоденники 1923–1929. – К., 1997. – С.51.

¹³ Див.: Пиріг Р.Я., Тельвак В.В. Михайло Грушевський: Біографічний нарис. – К., 2016. – С.419–437.

¹⁴ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С.33.

¹⁵ Постанова ЦК КП(б)У від 14.04.1926 (див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.2. – Арк.172–172 зв. Оpubл.: Там само. – С.140).

помиляються, бо Грушевський розумніший, ніж про нього думають, і швидко, мабуть, зорієнтується в ситуації, хоча інтриганства певне не облишить»¹⁶.

Приблизно так і сталося. Після повернення М.Грушевський обрав таку поведінку, яка не передбачала розвалу вже існуючої ВУАН. Проте волів, щоб справжнім засновником академії вважали його.

Погляди М.Грушевського на створення УАН у 1918 р. яскраво проявились у видрукуваній 1925 р. у журналі «Україна» статті без підпису «Всеукраїнська академія наук». Автор її наголошував на історичній пріоритетності власного академічного проекту, стверджуючи, що УНТ по революції «зараз же проголосило явно своє гасло “Української Академії”». Проте відволікали інші «пекучі завдання моменту», тож «з реалізацією “Української Академії” сі люди тепер не вважали потрібним спішити – тим більше, що бурхливі умови життя не дуже сприяли чисто академічній, науково-дослідчій роботі».

Автор статті (поза сумнівом, сам М.Грушевський) досить різко критикував склад комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН, стверджуючи, що вона «була зложена з людей, які не брали участь в науковій роботі сього Товариства», а затверджені гетьманом академіки «в переважній більшості не брали участі в українському науковому житті та громадській роботі». Автор статті спеціально підкреслив «відчуженість Академії від українського життя». Вочевидь це було неправдою: з 14 членів згаданої комісії троє були офіційно делеговані товариством, а назагал 9 були членами УНТ. Серед 12 перших академіків представництво УНТ також складало 9 осіб. Зусилля батьків-засновників, спрямовані на організацію наукового життя в Україні за новими стандартами, було практично проігноровано¹⁷. Реакція В.Вернадського та М.Василенка на статтю була різко негативною. Їх вразили висловлена зневага до їхніх зусиль у цьому напрямі, навмисне перекручення фактів, до якого, на їхню думку, удався М.Грушевський. Тому В.Вернадський назвав статтю «фальсифікацією минулого»¹⁸.

Отже влітку 1918 р. йшлося не про «темперамент політика», а про світоглядні розбіжності, з одного боку, між батьками-засновниками академії, які обрали за взірць модернізований варіант РАН, а з іншого – загальноновизнаним лідером української науки та його концепцією організації головного наукового центру в Україні, яким той бачив лише УНТ, на старий європейський зразок.

Після того, як М.Грушевський відкинув пропозицію очолити УАН, П.Скоропадський повинен був визначитися з іншою кандидатурою на посаду першого голови-президента академії. Очевидно, що таким у його уявленні мав стати широковідомий авторитетний науковець В.Вернадський, провідна

¹⁶ Єфремов С. Щоденники 1923–1929. – С.46.

¹⁷ [Грушевський М.] Всеукраїнська академія наук (ВУАН) // Україна. – 1925. – Кн.1/2. – С.211–217.

¹⁸ Из эпистолярного наследия В.И.Вернадского: Письма украинским академикам Н.П.Василенко и А.А.Богомольцу. – К., 1991. – С.19.

постать і двигун «академічної революції», автор-розробник концепції УАН, що втілювалася в життя. Він був першим дослідником історії природничої науки в Росії, написав нарис історії Санкт-Петербурзької академії наук від часу її заснування до 1889 р. У такий спосіб учений узагальнив весь майже 200-річний історичний досвід РАН, водночас виявивши можливі шляхи подальшого розвитку академічної науки у ХХ ст.

В.Вернадському був відомий і досвід діяльності академії наук у світі, адже 1913 р. він брав активну участь у роботі Петербурзької сесії Міжнародного союзу академії наук, що об'єднував 22 наукові інституції та національні наукові центри переважно європейських держав, а також США і Японії. Окрім того, під час своїх поїздок за кордон академік уважно придивлявся до діяльності тамтешніх наукових товариств: у Великобританії, Франції, Бельгії та ін. За справедливим зауваженням сучасних українських його біографів: «Саме Володимир Вернадський став першим, хто вивчав Академію як особливий соціальний інститут, цілісний організм, безпосередньо пов'язаний з життям суспільства»¹⁹.

В Україну він приїхав, маючи вже готові ідеї з модернізації російської моделі організації науки, які на той час він практично не мав можливості здійснити в Росії (як до 1917 р., так само і пізніше). В.Вернадський викладав їх у пресі, оприлюднював у науковому середовищі, під час різноманітних академічних заходів. Але до втілення бодай частини з них справа не доходила навіть під час тимчасового посідання академіком крісла товариша міністра народної освіти Росії. Ідеї В.Вернадського щодо модернізації системи управління науковими дослідженнями коротко можна звести до таких положень:

Надання академії наук статусу державної установи, з повним державним утриманням.

Розбудова розгалуженої академічної інфраструктури, що включатиме як мережу науково-дослідних інститутів та лабораторій різних галузей знання, так і обслуговуючих інституцій, на базі яких здійснюються наукові дослідження (наукова бібліотека, історичний архів, ботанічний сад, природничий та історичний музеї, дослідні станції, заповідники, обсерваторії тощо).

Рациональне розміщення академічних інститутів по регіонах, а також усередині міст у таких умовах, які гарантують ефективність наукових досліджень.

Уважне ставлення держави до інтересів академічного товариства, гарантування свободи наукової творчості, забезпечення повного фінансування не лише поточних прикладних досліджень, але й фундаментальних потреб науки.

Надання державою академічній науці пріоритету перед університетською, оскільки лише перша здатна проводити ефективні наукові дослідження.

Першочергове ініціювання проведення наукового оцінювання економічно-виробничого потенціалу держави.

¹⁹ Ситник К.М., Шмиговська В.В. Володимир Вернадський і Академія. – К., 2006. – С.125.

Привертає увагу перша промова В.Вернадського на установчому засіданні Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук. Там було викладено основи задуманої ним «академічної революції» на прикладі України. Голова комісії наголошував на необхідності виходу новоствореної академії на міжнародний рівень, для чого «вона найперше повинна вдовольняти як своїм складом, так і організацією тим умовам наукової сили, які ставляться статутом всесвітньої академічної організації».

Надалі йшлося про задоволення національних, державних та місцевих «життєвих вимог». Національна вага академії, як декларував В.Вернадський, полягала «у зростові української національної самосвідомості та української культури через широке, глибоке, проникливе наукове студіювання минулості та сучасності українського народу та його сусідів, природи обійнятого їми краю, в усіх її безкінечних виявах».

Додатково національне значення академії В.Вернадський бачив у тому, що вона «буде відпоручницею української нації в усесвітній спільці академії і завдяки своїй вільній і широкій організації підносить і розвиватиме вільну наукову організовану працю в Україні в усіх її виявах...».

Державну вагу академії вчений визначав як нагальну потребу «вишукаати новітні шляхи і витворити нові вартості; інакше кажучи, треба піднести виробничі сили країни, чи то звичайні сили природи, чи то людства; знайти нові сили природи, використати правильним і повним шляхом старі».

Зв'язок із місцевим життям, на погляд академіка, мав величезне значення. Адже академія «повинна в своїй діяльності одкликатися на всі недостачі і потреби людності, що вимагають наукової допомоги і наукового освітлення. Живчик її життя повинен битися спільно з духовними і матеріальними вимогами людності, постільки тим вимогам може стати в пригоді наукова вага і наукова думка».

Наостанок В.Вернадський подав перелік установ, що мають входити до складу УАН, наголосивши на його неповноті:

«1) Національна бібліотека; 2) Фізичний інститут; 3) Інститут дослідний біологічний (з прикладним відділом); 4) Хімічна лабораторія (з прикладним відділом); Інститут мінералогічний (з прикладним відділом); Національний музей, який складатиметься щонайменше з вісьмох відділів: археологічного, мінералогічного, передісторичної археології, етнографії, ботаніки, зоології, антропології, палеонтології; 7) Історичний український музей (на зразок Німецького історичного музею в Нюрнберзі, або Баварського – в Мюнхені); Астрономічна обсерваторія (ми маємо на Україні тільки відломок Пулковської обсерваторії в Миколаєві); 9) Комісія для видавання словника української мови.

Неминуча річ – взяти на увагу ще й другі можливі установи, напр. Археографічну комісію, Археологічний дослідний інститут тощо»²⁰.

²⁰ Збірник праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. – К., 1919. – С.5–8.

Очевидно, що приблизно таку програму створення академії наук В.Вернадський доповідав рівно місяць до того П.Скоропадському під час першої з двох їхніх зустрічей. За три місяці напруженої роботи Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН програма зазнала певних змін. Проте в основному ідеї автора концепції Української академії наук було втілено в життя завдяки рішучій підтримці гетьмана. Отже посісти місце керівника УАН В.Вернадський мав цілком заслужено.

Утім з його затвердженням першим головою-президентом Української академії наук створювалася певна правова колізія. Ще на початку перемовин з М.Василенком він, погоджуючись на керівництво Комісією для вироблення законопроекту про заснування УАН, підкреслено відмовився від отримання українського громадянства. У його спогадах, завершених 1943 р., читаємо:

«Приїхавши до Києва, я швидко домовився з М.П.Василенком і був дуже захоплений можливістю створення Української академії наук. Я поставив тоді умову, що я не буду громадянином Українського гетьманства, а буду брати участь у культурній праці на Україні як академік Російської академії наук, як діловий експерт. На це Василенко погодився»²¹.

Причини такої відмови від отримання українського громадянства знаходилися, насамперед, у політичній площині. В.Вернадський, перебуваючи в полоні загальноросійської великодержавної ідеї, не вважав новопосталу Україну державним утворенням, що відбулося. Це однаково поширювалося на обидві форми української державності – попередню (УНР) та існуючу (УД). Загалом він був проти будь-якої незалежності України як переконаний прибічник «єдиної Росії» у старих імперських кордонах. Хоча при цьому В.Вернадський виступав за розбудову нової російської держави на демократичних засадах, допускав її федеративний устрій із широкою національно-культурною автономією, насамперед для українців.

У цьому він дещо розходився у поглядах з іншими однопартійцями, зокрема П.Мілюковим. Так, 15 червня 1918 р. В.Вернадський зафіксував у щоденнику розмову з лідером партії конституційних демократів, який теж перебував у Києві, але на напівлегальному становищі: «Є старе ставлення зверху на укр[аїнську] культуру. Тому він думає, що Ак[адемію] н[аук] я даремно просую»²².

Загалом сторінки щоденника В.Вернадського просякнуті стійким духом російського великодержавництва. Для нього український національний рух сповнений «вузького шовінізму», що нібито не мав опертя в народі. На першому місці для вченого завжди була Росія. Україна ж, не дивлячись на суттєві особисті сентименти, перебувала лише на другому. З цього приводу історик І.Гирич, проаналізувавши його щоденні нотатки, висловився досить влучно:

²¹ *Вернадський В.* Перший рік Української академії наук. – С.285.

²² *Вернадський В.И.* Дневники 1917–1921. – С.105.

«Вибір на користь нової України В.Вернадський не готовий був зробити. На те було декілька причин, головні з яких – російське культурне укорінення та відсутність живого зв'язку з сучасним українським життям, неознайомленість з національним політичним рухом і культурними здобутками нової України»²³.

Ситуація з громадянством В.Вернадського виявилася доволі складною. За прямими нормами закону про громадянство Української Держави не допускалося подвійного громадянства; всі піддані колишньої Російської імперії, які на момент ухвалення закону перебували на території України, мали право отримати її громадянство. Якщо вони цього не бажали, то повинні були впродовж двох місяців подати офіційну заяву про відмову. Українськими громадянами могли стати іноземці, які «зробили Українській Державі значні послуги»²⁴. Отже В.Вернадський, попри висловлене ним небажання стати громадянином Української Держави, міг отримати цей статус автоматично, або ж згодом за свої значні заслуги перед країною. Поза сумнівом, проведена ним робота із заснування УАН підпадала під таку дефініцію.

Затверджений гетьманом 14 листопада 1918 р. статут Української академії наук у Києві передбачав обрання дійсними членами УАН громадян України, українських учених Галичини, Буковини та «Угорської України» (Закарпаття). Іноземці могли бути обраними до академії за окремою процедурою (двома третинами голосів академіків на відділі та загальних зборах).

Для обрання В.Вернадського академіком УАН, наскільки відомо з оприлюднених джерел, особлива процедура не застосовувалася. Він був затверджений дійсним членом академії наказом гетьмана від 14 листопада 1918 р. серед перших 12 академіків. Причому характерно, що всі інші згадані науковці, навіть ті, хто ще на початку 1917 р. працювали в Москві та Петрограді, охарактеризовані за їхніми посадами в Україні. По першому відділу це були: професор Харківського університету Д.Багалій, професор Київського українського державного університету А.Кримський, професор Київської духовної академії М.Петров, професор Чернівецького університету С.Смаль-Стоцький; по другому: професори Київського політехнічного інституту С.Тимошенко та М.Кащенко, професор Київського університету св. Володимира П.Тутковський; по третьому: професор Київського українського державного університету М.Туган-Барановський, професор Катеринославського університету Ф.Тарановський, професор Київського політехнічного інституту В.Косинський, член-секретар Комісії по розбору давніх актів О.Левицький. Лише стосовно В.Вернадського в наказі гетьмана вказана його наукова посада – «ординарний академік Російської академії наук»²⁵.

²³ *Гирич І.* Між російським і українським берегами: Володимир Вернадський і національне питання (у світлі щоденника 1917–1921 рр.) // *Mapra Mundi: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя.* – Л., 1996. – С.755.

²⁴ Закон про громадянство Української Держави від 02.07.1918 // *Українська Держава* (квітень – грудень 1918 року): Документи і матеріали. – Т.2. – К., 2015. – С.139–142.

²⁵ Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІА НБУВ). – Ф.251. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.19–19 зв. Оpubл.: *Історія Академії наук України: 1918–1923.* – С.106–107.

Очевидно, що для голови-президента УАН було зроблено виняток, який виходив за окреслене академічним статутом правове поле, але передбачався нормами закону про громадянство Української Держави. Запровадити такий виняток міг лише особисто гетьман як глава держави. Тобто без чітко висловленої волі П.Скоропадського В.Вернадський не міг би стати навіть академіком УАН, тим більше її очільником.

Утім іншого варіанту, ніж призначення В.Вернадського першим головою-президентом УАН, у гетьмана не було. Серед українських чи російських науковців, які перебували на той час в Україні, не було іншої постаті, яка за рівнем свого наукового авторитету, академічних здобутків, універсальним і планетарним масштабом мислення більше б відповідала цій посаді.

Проте можна порушити питання про деякі гіпотетичні варіанти стосовно вибору керівника новостворюваної академії наук верховною владою в особі гетьмана всієї України. Виникають принаймні дві кандидатури на пост голови-президента УАН, прізвища яких відсутні у відповідному суспільно-науковому дискурсі, але на рівні гіпотези про них можливо говорити.

Реально можна вести мову про харківського професора-історика Д.Багалія. Його участь в «академічній революції» 1918 р., на мій погляд, абсолютно не висвітлена. Ще 8 червня, фактично одним із перших, до складу Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української академії наук його запросив особисто В.Вернадський²⁶. Офіційний лист від М.Василенка направлено дещо пізніше. Д.Багалій погодився на участь у комісії, був присутнім практично на всіх її засіданнях (пропустив лише 2 з 23). Улітку 1918 р., коли вибухнув фінансований червоними російськими профспілками загальноукраїнський залізничний страйк, приїжджати до Києва йому було не так просто, але харківський професор це робив досить регулярно (він очолив історико-філологічну підкомісію комісії). До її компетенції мали відноситися, на переконання голови підкомісії, історичні науки, українознавство з усіма його складовими: мовознавство, літературознавство, історія мистецтва, географія, етнографія, археологія, релігієзнавство; а також всесвітня історія, класична філологія, візантинознавство, сходознавство і слов'янознавство тощо. Туди ж Д.Багалій планував приєднати оновлену Археографічну комісію, перед якою ставив широкі видавничі завдання.

Саме він щиро вболівав за те, щоб українська наука була представлена в академії якнайповніше. Тому навіть у вересні 1918 р., фактично наприкінці діяльності комісії, наполягав на повторному офіційному запрошенні до співпраці представників НТШ. Історик наголошував, що й досі не всі питання формування академічного центру вирішено, тому вів мову про те, що участь львівських учених «убачається дуже бажаною»²⁷. Вагомою була по-

²⁶ Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського. – Т.2, кн.1. – С.101–102.

²⁷ ІА НБУВ. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.1Б. – Арк.66. Опубл.: Історія Академії наук України: 1917–1923. – С.59.

зиція Д.Багалія щодо мови академічних видань. Уже на першому засіданні комісії він наполягав на тому, щоб усі публікації під грифом академії здійснювалися винятково українською. Це не дуже подобалося М.Василенкові та В.Вернадському, які воліли залишити академічну функцію також для російської мови²⁸. Ініціював історик проблему заснування академічних премій імені видатних українських учених, які присуджувалися б за значні наукові досягнення. По відділенню історико-філологічних наук було запропоновано чотири щорічні премії, відділенню соціальних наук – шість, по 5 тис. крб кожна. Так, премія «за праці з української писемності» мала б носити ім'я М.Драгоманова²⁹. Нарешті, саме за його пропозицією було поставлено питання про особливості обрання вітчизняних та закордонних академіків.

Протоколи комісії свідчать, що Д.Багалій долучився до опрацювання концепції створення й проекту статуту УАН. Суттєві зауваження було внесено ним стосовно правого статусу академіків, порядку їх обрання, визначення способу формування першого складу дійсних членів УАН тощо. Науковець наполягав, що призначити перший склад академіків мала верховна влада за рекомендацією Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН. Причому він відносив ці питання не до компетенції міністра народної освіти чи навіть усієї Ради Міністрів УД, а до персональних функцій гетьмана³⁰. Вникав харківський професор і в проблему розміщення УАН, закликаючи внести до кошторису витрат на 1918/1919 рр. суму на винаймання відповідного приміщення.

Важливим для Д.Багалія було питання про адміністративне підпорядкування Київської археографічної комісії. За своїм статусом це була напівдержавна наукова установа, що підпорядковувалася генерал-губернаторові³¹. З ліквідацією цієї посади комісія опинилася поза фінансуванням, адміністративним впливом і загалом без керівництва. Учений цілком логічно закликав передати Археографічну комісію до відомої Української академії наук. У П.Дорошенка, начальника Головного управління мистецтва та національної культури, думка була інша – підпорядкувати комісію його управлінню, у віданні якого вже перебували архіви. Проблема подальшого її існування жваво обговорювалася як у Міністерстві народної освіти та мистецтва, так і в комісії В.Вернадського. Остаточне рішення було ухвалено лише 6 листопада 1918 р. на засіданні спеціальної узгоджувальної комісії («Комісії з розмежування») за участі тодішнього очільника Археографічної комісії О.Левицького. «Комісія одноголосно ухвалила, що Археографічна комісія повинна бути в відомстві Головного управління», як власноручно записав у протоколі П.Дорошенко³².

²⁸ Архив РАН. – Ф.518. – Д.99. – Л.29. Опубл.: Там само. – С.28.

²⁹ ІА НБУВ. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.1Б. – Арк.78. Опубл.: Там само. – С.69.

³⁰ ІА НБУВ. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.1Б. – Арк.70. Опубл.: Там само. – С.63.

³¹ Див.: *Журба О.І.* Київська археографічна комісія (1843–1919). – К., 1993. – 188 с.

³² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.2457. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.29–30 зв.

Навіть такого побіжного переліку внеску Д.Багалія в опрацювання основних концептуальних та установчих документів достатньо, щоб порушити питання про очевидну необхідність зарахування цього вченого до числа батьків-засновників академії, поряд із М.Василенком та В.Вернадським. Слід урахувати, що Д.Багалій, не будучи ініціатором «академічної революції», став активним її учасником. Наприклад, у щоденнику В.Вернадського у записах за середину липня (після початку роботи Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН) харківський професор названий «їхнім (українських науковців – Г.П.) лідером у комісії». І далі вчений вважав за необхідне зауважити: «Поза сумнівом, у його діяльності зараз багато щирості, т. я. він відчуває, що для укр[аїнського] відродження здійснюється майже історичне чудо»³³.

Сторінки щоденника В.Вернадського, присвячені Д.Багалієві, свідчать про те, що петроградський академік постійно відчував певну конкуренцію і навіть небезпеку своїм планам з боку «лідера українців» у комісії. Там міститься різко негативна характеристика моральних якостей цього відомого історика, щоправда, базована виключно на чутках і пересудах. Уже у вересні 1919 р. В.Вернадський зустрівся з Д.Багалієм у Харкові й так описав свої враження: «Багалій постарів, хворіє. Мені здається, він приховано переживає і поразку своїх українських надій і повністю пригнічений розгулом більшовизму. В Академії він готовий на всілякі поступки і, мені здається, нині він замазує всі свої прогріхи»³⁴.

Можна вважати, що основним з цих «прогріхів» було суперництво з петроградським академіком у комісії. Та саме тенденція стосовно оцінки постаті Д.Багалія простежується і в листуванні В.Вернадського з М.Василенком упродовж 1920–1930-х рр.

Очевидно, що не випадково на останньому етапі «академічної революції», після завершення роботи комісії, харківського професора практично було відсторонено від подальшого опрацювання проектів, наприклад пояснювальної записки до законопроекту про заснування УАН. Усі справи зосередилися в руках трійці майбутніх українських академіків (В.Вернадського, А.Кримського, М.Тугана-Барановського). З певних, очевидно об'єктивних, причин (захоплення Харкова дивізією П.Болбочана, який став на бік Директорії в повстанні проти гетьмана) не був присутнім Д.Багалій і на першому загальному зібранні УАН 27 листопада 1918 р.

Проте не можна замовчати такий промовистий факт. Коли наприкінці жовтня 1918 р. гостра міністерська криза загальмувала проходження законопроекту про заснування УАН через уряд, а М.Василенко пішов із посади міністра народної освіти та мистецтва, В.Вернадський, здається, впав у відчай. 24 жовтня, напередодні сформування нового уряду за участю представників національних кіл, останній написав Д.Багалієві листа³⁵. Там ішлося про події навколо проходження законопроекту і

³³ *Вернадский В.И.* Дневники 1917–1921. – С.19.

³⁴ Там же. – С.138–139.

³⁵ Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського. – Т.2, кн.1. – С.102.

висловлювалося прохання за потреби приїхати до Києва. Очевидно академік змушений був, попри своє не дуже приязне ставлення до професора-історика, звернутися до нього по підтримку. Ситуація, на погляд першого, вимагала задіяти, так би мовити, «важку артилерію» – авторитет Д.Багалія в українських колах. В.Вернадський сподівався, що той зможе домовитися з новим міністром, а також скаже своє авторитетне слово на користь академії під час засідання уряду з цього питання. У такий спосіб він змушений був залучити для лобювання установчих документів УАН відомого вченого вже після того, як фактично вивів його зі складу робочої групи.

Можна лише пошкодувати, що доробок цього історика зі створення УАН досі не знайшов гідної оцінки і необхідного висвітлення. Навіть у ґрунтовній статі В.Масненка, присвяченій проблемі національного самовизначення Д.Багалія, ідеться лише про його обрання в академіки³⁶. У розвідці харківської дослідниці О.Богдашиної ця тема також згадана побічно, одним реченням³⁷.

Окрім значних наукових заслуг, пов'язаних з опрацюванням історії Слобожанщини, усієї України, російської історії, історіографії, джерелознавства, архівознавства, Д.Багалій мав значний досвід адміністративної діяльності. Він був досить активним у громадському та науковому житті Харкова; перебував членом Державної ради Російської імперії у 1906, 1907, 1911–1914 рр., у 1914–1917 рр. виконував обов'язки харківського міського голови. За Російської імперії отримав чин дійсного статського радника. У 1905–1909 рр. перебував у лавах кадетської партії, але потім вийшов з неї, пов'язавши долю з українським ліберальним національним рухом. Зрозуміло, що значний організаційний досвід зміг би суттєво допомогти Д.Багалію в разі обрання його на посаду голови-президента УАН.

Імовірність претендування його на найвищу посаду в академії можна припустити, виходячи також з того факту, що у липні – серпні 1918 р. гетьман за посередництва Д.Дорошенка вів із ним переговори, пропонуючи очолити новий, більш національний склад Ради Міністрів Української Держави³⁸. П.Скоропадський тоді обмірковував питання оновлення уряду, поповнення його діячами, здатними об'єднати суспільство на державотворчих засадах. У цьому контексті він звернув увагу на кандидатуру Д.Багалія як авторитетного поміркованого українського політика.

Ситуація повторилася під час жовтневої урядової кризи, якщо довіряти інформації щоденника Є.Чикаленко. Справа в тому, що денні записи останнього наповнені чутками, неперевіреними відомостями. Проте стосовно подій, в яких він особисто брав участь, щоденник можна вважати більш достовірним. Зокрема Є.Чикаленко фіксував на початку жовтня 1918 р., що

³⁶ Масненко В. Самовизначення Дмитра Багалія у науковому й ідентифікаційному просторі українознавчих студій // Проблеми гуманітарних наук. – Вип.32: Історія. – Дрогобич, 2013. – С.102.

³⁷ Богдашина О.М. Слобідський літописець історії України Д.І.Багалій // Український історичний журнал. – 2008. – №1. – С.98.

³⁸ Див.: Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Мюнхен, 1969. – С.345–348.

до списків нового складу Ради Міністрів, який пропонував УНС, було включено Д.Багалія як можливого кандидата української опозиції і на прем'єра, і на міністра народної освіти. Після особистої зустрічі зі П.Скоропадським той записав:

«Гетьман дуже зрадив, коли в списку побачив прізвище П.Я.Дорошенка, якого союз поставив рядом з Багалієм на посаді міністра освіти. Він завважив, що Багалій не хоче брати портфель, а Дорошенко теж відмовляється старістю та немічністю і радив делегації умовити його, щоб він не відмовлявся, бо гетьман його давно знає, як дуже розумну й діловиту людину і певного українця»³⁹.

Десь за тиждень Є.Чикаленко знову повернувся до цієї теми, переказуючи розмову зі П.Стебницьким на зібранні Старої громади стосовно наявності імені харківського історика в короткому списку кандидатів на міністерське крісло. Проте Д.Багалій не став міністром – цю посаду обійняв згаданий П.Стебницький.

Професор був людиною обережною, не схильною до зайвих ризиків, не мав великих владних амбіцій. Він відмовився від усіх пропозицій гетьмана, у тому числі особистих, щодо високих посад. Проте Д.Багалій погодився взяти участь в міждержавній українсько-російській комісії, що вирішувала питання делімітації державних кордонів, і відстоював там приєднання до України порубіжних теренів Курщини і Воронежчини, що колись входили до складу Слобідської України. Усе згадане засвідчувало, що в очах П.Скоропадського авторитет Д.Багалія був надзвичайно високим. Гетьман розглядав його як представника поміркованих українських сил, з якими можна було домовлятися стосовно корегування державного курсу. Більш того, в такій якості харківського професора представляла і національна опозиція. Так, Є.Чикаленко вмістив у запису від 18 жовтня інформацію про відвідання гетьмана делегацією УНС у складі В.Винниченка та Д.Багалія, що переповів йому сам Винниченко⁴⁰. З цього можна зробити висновок, що харківський професор мав авторитет серед різних освічених груп суспільства і політичний вплив, достатній для належного очолювання Української академії наук. У національних наукових, а головне – політичних колах його підтримка була, поза сумнівом, більшою, ніж у В.Вернадського.

Проте це лише припущення на рівні постановочної гіпотези, адже в жодному з відомих документів про створення УАН офіційного чи особового походження ім'я Д.Багалія як реального претендента на посаду голови-президента Академії, на відміну від М.Грушевського та В.Вернадського, навіть не згадувалося. Після принципової відмови першого лише петроградський академік мав достатню наукову, організаційну, політичну вагу для того, щоб очолити новостворювану академію.

³⁹ Чикаленко Є. Щоденник: 1918–1919. – К., 2011. – С.172.

⁴⁰ Там само. – С.179.

Також гіпотетично можна говорити про можливість претендування М.Василенка у 1918 р. на посаду голови-президента УАН. Його було обрано наступним очільником академії після демісії В.Вернадського у травні 1921 р. Це говорить про велику повагу до нього в академічному середовищі, яке на той час сформувалося вже практично повністю. Проте і на момент заснування УАН М.Василенко мав значний авторитет серед науковців. Про визнання його заслуг як вченого і педагога новоствореною академічною громадою свідчить вітальний лист першого спільного зібрання УАН із подякою за внесок у заснування академії, датований 30 листопада і підписаний головою-президентом В.Вернадським та секретарем А.Кримським. Там були, зокрема, такі рядки: «Ви всією душею клопоталися про заснування Української академії наук та й записали нестертими буквами своє ім'я в історію Академії»⁴¹.

Проте поки М.Василенко перебував міністром народної освіти і, відповідно, здійснював адміністративне керування процесом «академічної революції», про це не могло бути і мови хоча б з етичних міркувань. Після створення Державного Сенату УД з 10 серпня 1918 р. він офіційно за наказом гетьмана був лише керуючим Міністерством народної освіти і мистецтва, поєднуючи цю посаду з головуванням у Сенаті⁴². З відставкою всього першого уряду Ф.Лизогуба 19 жовтня 1918 р. М.Василенко також отримав демісію і зосередився на роботі керівника Державного Сенату УД. Міністром народної освіти став П.Стебницький, на долю якого припало завершення тривалого адміністративного процесу створення УАН. Перебуваючи сенатором, М.Василенко вже міг би претендувати на посаду дійсного члена і навіть голови-президента академії, але на заваді стояли ті самі чіткі моральні принципи. Про це він писав пізніше у листі до В.Вернадського, маючи на увазі своє обрання академіком: «Пам'ятаєте, я якось висловлював Вам свою думку, що коли б мені запропонували, я не пішов би через те, що могли б подумати, ніби я заздалегідь підготовляв для себе місце»⁴³.

Академіком УАН М.Василенко став лише у серпні 1920 р., коли вже не обіймав жодних державних посад, а займався винятково науковою роботою у системі академії наук. Такими твердими моральними засадами окремі українські діячі періоду революції 1917–1921 рр. суттєво відрізнялися від більшовиків.

Отже можна говорити про те, що на посаду голови-президента УАН в 1918 р. реально могли претендувати кілька кандидатур. Очільник обирався академічним середовищем, проте на першому етапі створення УАН остаточне рішення було за гетьманом. Саме він затверджував результати волевиявлення академічної громади своїм актом. У разі розбіжностей між прагненнями вчених та планами верховної влади створювалася колізія, відома на прикладі того ж М.Василенка. За нього 17 жовтня 1921 р. віддали голоси

⁴¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.40. – Спр.44. Опубл.: Історія Академії наук України: 1917–1923. – С.186.

⁴² ЦДАВО України. – Ф.2201. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.89.

⁴³ Вибрані наукові праці академіка В.І.Вернадського. – Т.2, кн.1. – С.276.

дійсні члени ВУАН, проте рішення так і не затвердила влада – ЦК КП(б)У й Раднарком УСРР.

У ситуації 1918 р. вирішальне слово також було за верховною владою в особі гетьмана П.Скоропадського, для якого пріоритетною на першому етапі була кандидатура М.Грушевського як загально визнаного лідера національної науки. Після рішучої відмови останнього, розглянувши, можливо, ще кандидатури Д.Багалія й М.Василенка, гетьман зупинився на постаті В.Вернадського. Останній, поза сумнівом, як реформатор і організатор науки, відомий дослідник універсального профілю відповідав усім критеріям очільника академічної наукової інституції, окрім двох. По-перше, він був далекий від українського національного руху, не поділяв його ідеалів, не був прихильником повної незалежності України, а тому, по-друге, він так і не став громадянином Української Держави. Наявну правову колізію довелося розв'язувати вольовим рішенням П.Скоропадського.

REFERENCES

1. Bohdashyna, O. (2008). Slobids'kyj litopysets' istorii Ukrainy D.I.Bahalij. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal*, 1, 88–112. [in Ukrainian].
2. Nyrych, I. (1996). Mizh rosijs'kym i ukrains'kym berehamy: Volodymyr Vernadskyi i natsional'ne pytannia (u svitli shchodennyka 1917–1921 rr.). *Mapa Mundi: Zbirnyk naukovykh prats' na poshanu Yaroslava Dashkevycha z nahody yoho 70-richchia* (pp.735–756). Lviv. [in Ukrainian].
3. Kirzhaiev, S. (1992). Bilia dzherel Ukrains'koi akademii nauk u Kyievi (Storinky shchodennyka V.I.Vernadskoho 1918 r.). *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk* (vol.1, pp.321–331). [in Ukrainian].
4. Masnenko, V. (2013). Samovyznachennia Dmytra Bahaliia u naukovomu i identyfikatsiinomu prostori ukrainoznavchykh studii. *Problemy humanitarnykh nauk* (vol.32. Istoriiia, pp.96–112). [in Ukrainian].
5. Polonska-Vasylenko, N. (1993). *Ukrains'ka akademiia nauk*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Prystaiko, V., Shapoval, Yu. (1996). *Mykhailo Hrushevs'kyi i HPU-NKVD: Trahichne desiatylittia: 1924–1934*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Pyrih, R., Telvak, V. (2016). *Mykhailo Hrushevs'kyi: Biohrafichnyi narys*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Sokhan, P., Ulianovskiy, V., Kirzhaiev, S. (1993). *M.S.Hrushevs'kyi i Academia: Ideia, zmahannia, diial'nist'*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Sytnyk, K., Shmyhovska, V. (2006). *Volodymyr Vernads'kyi i Akademiia*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Vrublevskiy, V. (1999). Ukrains'ka akademiia nauk ta Ukrains'ke nauкове tovarystvo. *Ukrains'kyi arkheohrafichnyi shchorichnyk*, (3/4, pp.465–474). [in Ukrainian].
11. Zaitseva, Z. (2013). V.Vernadskyi i M.Hrushevskiy: dolannia konfliktohenykh zon v orhanizatsii ukrains'koi nauky. *Ukraina XX st.: kul'tura, ideolohiia, polityka* (vol.18, pp.89–100). [in Ukrainian].
12. Zhurba, O. (1993). *Kyivs'ka arkheohrafichna komisiia (1843–1919)*. Kyiv. [in Ukrainian].

ГЕОРГІЙ ПАПАКІН

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Director of M.S.Hrushevskiy Institute of Ukrainian
Archaeography and Source Studies NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), hpapakin@gmail.com

HETMAN PAVLO SKOROPADSKYI AND UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES: THE PROBLEM OF THE PRESIDENT'S SEARCH

Based on the analysis of a wide range of sources, the article highlights the question of the role of Hetman Pavlo Skoropadskiy in defining the candidacy of the first Head-President by the Ukrainian Academy of Sciences created in November 1918. It was noted that Hetman himself regarded M.Hrushevskiy as a priority candidate for this post, but M.Hrushevskiy strongly rejected the post for personal, political reasons and conceptual differences with V.Vernadskiy concerning the academic model. Therefore, V.Vernadskiy became the first president of the Ukrainian Academy of Sciences as a recognized organizer and reformer of science, the main engine of the "academic revolution". Also the historian D.Bahalii, who enjoyed extraordinary authority from the Hetman and among the national opposition, could be among the likely candidates on this post. Kharkiv historian refused all proposals to take a high state post and, apparently, the Academy of Sciences. One could also talk about the appointment as the president of the Ukrainian Academy of Sciences of M.Vasylenko, who was indeed elected the second head of the Academy after V.Vernadskiy. But at the time of the creation of the Academy, he could not accept such a proposal for moral reasons.

Keywords: *Ukrainian Academy of Sciences, President of the Ukrainian Academy of Sciences, hetman, Skoropadskiy, Hrushevskiy, Bahalii, Vasylenko.*

ДЕСЯТИРІЧНИЙ ЮВІЛЕЙ ВУАН: ПІДГОТОВКА ТА ВТІЛЕННЯ (1928–1931 рр.)

Ідеться про перебіг процесу підготовки відзначення десятирічного ювілею Всеукраїнської академії наук. На основі архівних та опублікованих документів, мемуарів і наукової літератури аналізується питання формування концепції проведення врочистих заходів, її трансформація під впливом переформатування української науки. Розглянуто створення, склад і діяльність ювілейної комісії, що організувала та контролювала підготовку врочистостей, була посередником у вирішенні поточних питань між установами та Президією ВУАН і владними органами. Комплексно досліджено основні напрями підготовки – видавничий та виставковий. У динаміці відстежено роботу науковців над ювілейними виданнями, зміну концепту змісту праць і вибіркового друку. Висвітлено підготовку виставок академічних установ та музейних експозицій, що привернули увагу громадськості до наукових доробків учених. Узагальнено інформацію про фінансування підготовчих робіт і використання наданих коштів. Показано складання установами ювілейних кошторисів, їх неодноразовий перегляд через вимоги влади. Розглянуто обсяги фінансування з боку урядів СРСР та УСРР. Підкреслено негативний вплив протистояння радянської влади з академіками ВУАН на функціонування установ академії, зокрема на підготовку до першого ювілею. Виділено чинники, які хронологічно відсунули й, урешті, завадили втіленню ювілейних заходів.

Ключові слова: ВУАН, ювілейна комісія, ювілей, академічні установи, видання, виставки.

У 2018 р. Національній академії наук України виповнилося 100 років. Перше засідання Української академії наук, заснованої указом гетьмана П.Скоропадського, відбулося 27 листопада 1918 р. Першою ювілейною датою, яку планувалося відзначити в академії, було десятиліття її діяльності, що припало на період становлення комуністичного режиму. Тоді відбулися ґрунтовні зміни через переформатування української науки: інтеграція до складу академії компартійних діячів, розроблення нового статуту та трансформація структури Всеукраїнської академії наук (ВУАН) тощо.

Сучасникам мало відомо про намагання тодішніх науковців відсвяткувати перший ювілей, натомість у сторіччя НАН України цікавим може бути висвітлення концепції святкових заходів річниці, її трансформації під впливом негативних аспектів тогочасних реалій; втручання радянської влади та, як наслідок, нівелювання досягнень науковців ВУАН на презентації її десятирічної діяльності.

Тематика першого ювілею ВУАН розглядалася в опублікованих сучасниками подій працях Н.Д.Полонської-Василенко¹ та спогадах С.О.Єфремова² з історії академії міжвоєнного періоду. Автори у загальних рисах висвітлили основні моменти підготовки ВУАН до святкування: створення ювілейної комісії, планування заходів, вирішення фінансових питань тощо. Багато уваги приділено роботі науковців над запланованими друкованими виданнями. Водночас не подано участь окремих академічних установ у загальній підготовці свята та роботі з організації виставок досягнень. Організацію заходів до відзначення першого ювілею ВУАН Всеукраїнським археологічним комітетом висвітлено у праці М.О.Принь³. Зокрема авторка розглянула внесок членів комітету та регіональних музеїв у наповнення виставки експонатами, структурну розробку експозиції тощо.

Питання, що досліджується, мало часткове документальне висвітлення в низці наукових збірок⁴ Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (ІА НБУВ). У наведених архівних джерелах подано інформацію про організаційні та матеріально-технічні складові процесу підготовки ювілейних заходів, представлено кілька звітів академічних установ, а також показано стосунки влади й науковців.

П'ятирічний ювілей ВУАН українські науковці мали відзначати в 1923 р. Проте, як засвідчували самі вчені, постійні воєнні дії спричинили «крайній матеріальний занепад у краю, розпорошення наукових і взагалі культурних сил, незабезпеченість працівників – усе це не могло не відбиватися надзвичайно прикро на наслідках роботи»⁵. Тож можливостей і ресурсів проводити тоді врочисті заходи бракувало. Того року відзначався ювілей іншої установи – п'ятдесятиріччя заснування Історичного товариства Нестора-Літописця, яке від 1921 р. ввійшло до ВУАН⁶.

За інформацією Н.Д.Полонської-Василенко питання врочистого святкування десятирічного ювілею ВУАН постало ще в 1927 р. та «мало носити скромний академічний характер – всі установи мали відзначити свої досягнення за минулі десять років, вшанувати діячів, які працювали в них»⁷. Така концепція заходів мала вже традиційний характер: за цим форматом було відзначено ювілеї академіків ВУАН М.С.Грушевського в 1926 р. і Д.І.Багалія в 1927 р. Проте завдяки політичним чинникам початок приготувань відтерміновувався. Давалися знаки непрості стосунки між академією

¹ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук: Нарис історії. – К., 1993. – 414 с.

² Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – 848 с.

³ Принь М.О. Виставка досягнень археологічної науки України за 1918–1928 рр. в рамках святкування ювілею ВУАН // Шості Зарембівські читання (м. Київ, 18 квітня 2017 р.): Зб. наук. пр. – К., 2017. – С.159–164.

⁴ Історія Національної академії наук України: 1924–1928: Документи і матеріали / Відп. ред. О.С.Онищенко [та ін.]. – К., 1998. – 762 с.; Історія Національної академії наук України: 1929–1933: Документи і матеріали / Відп. ред. П.С.Сохань [та ін.]. – К., 1998. – 542 с.; Національна академія наук України – 100: головні тенденції розвитку і здобутки: Документи і матеріали. – Кн.1: 1918–1945 / Редкол.: О.С.Онищенко (гол. ред.) [та ін.]. – К., 2018. – 948 с.

⁵ Звідомлення Першого (Історично-філологічного) відділу; за 1923-й рік // Записки Історично-філологічного відділу / За гол. редактув. А.Кримського. – Кн.IV (1923). – К., 1924. – С.295.

⁶ Там само. – С.297.

⁷ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук: Нарис історії. – С.75.

та радянським урядом. Останній від 1923 р. намагався реорганізувати ВУАН під гаслом «наука є підпорою пролетаріату в боротьбі за визволення». Запорукою цього влада бачила нові методи роботи, зокрема контроль академії з боку Народного комісаріату освіти (НКО) УСРР, партійних органів і громадських організацій⁸.

У середині січня 1928 р. під прикриттям нейтрального «вивчення роботи» до ВУАН було надіслано спеціальну комісію. Насправді її головним завданням передбачалося виявлення всіляких хиб у науковій, організаційній та господарській діяльності академії за весь період її роботи для проведення подальшої радянзації установи⁹. Вона проявлялася, перш за все, у реорганізації та примусовій зміні керівництва – обранні попередньо затверджених «благонадійних» науковців.

Зрозуміло, що ВУАН противилася цим процесам. Вибори Президії 3 травня 1928 р. відбулися не за визначеним у Харкові сценарієм. Учені всупереч виробленому НКО УСРР положенню вирішили не розширювати Президію за рахунок комуністів, а неодмінним секретарем більшістю голосів обрали «неугодного» А.Ю.Кримського. Цим українські науковці засвідчили несприйняття накинених «згори» умов існування.

Від відкритого конфлікту ситуацію врятувало лише обрання президентом Д.К.Заболотного (зрештою у Харкові А.Ю.Кримського не затвердили на посаді). Державному політичному управлінню УСРР було запропоновано відновити справу проти С.О.Єфремова, що поклало початок сумновідомому «процесу Спілки визволення України»¹⁰.

Структура ВУАН від 1928 р. динамічно змінювалася. Домінуючі українознавчі установи поступилися установам технічного і природничого спрямування, посилювалися репресії проти науковців (арешти, звільнення, обшуки помешкань). Саме в такому середовищі українські вчені змушені були не тільки працювати, а й готуватися до відзначення першого ювілею академії, питання про який поновилося наприкінці осені 1928 р. Зокрема 5–6 листопада на зборах ради ВУАН було обговорено та вирішено створити при Президії ювілейну комісію (ЮК), яка повинна була розробити повний план заходів і «не гаючись розпочати працю»; залучити до підготовки всі академічні установи та подати список науковців для обрання членами-кореспондентами (було зазначено, що святкування відбудеться навесні 1929 р.)¹¹. Науковці свідомо готувалися до відзначення історично правдивої дати заснування академії. Ідеологічне розходження щодо цього утвердилося дещо згодом¹².

До складу ювілейної комісії, яку було засновано 14 листопада 1928 р., увійшла вся Президія ВУАН на чолі з президентом Д.К.Заболотним,

⁸ Юркова О.В. Діячі науки в полі зору диктатури // Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928): У 2 т. / Відп. ред. С.Кульчицький. – Т. 2. – К., 2015. – С.34.

⁹ Там само. – С.38.

¹⁰ Там само. – С.42.

¹¹ Протокол №2 Звичайних зборів Ради ВУАН 5–6 листопада 1928 р. // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1928. – №1/3 (жовтень – грудень). – С.11.

¹² Юркова О.В. Діячі науки в полі зору диктатури. – С.7.

секретарями відділів (академіками С.О.Єфремовим, І.І.Шмальгаузенем, М.В.Птухою), уповноваженим Укрнауки НКОУСРРУ Києві Л.М.Левитським, представниками місцевого комітету профспілкової організації, а також академіками Д.І.Багалієм, М.С.Грушевським, О.П.Новицьким. Комісії було надано право кооптації (додаткового обрання нових членів)¹³. У той самий день було розглянуто план підготовки до ювілейних заходів. Остаточного його варіанту відшукати не вдалося, однак серед масиву архівних джерел віднайдено проект. Окрім заявлених науковців, до роботи в комісії запросили Ф.Л.Ернста та В.І.Щербину. Також було прийнято рішення заснувати у Харкові філію ЮК під головуванням академіка Д.І.Багалія. Роботу комісії постановили вести за двома напрямками – виставково-екскурсійним і видавничим. У зв'язку з цим було засновано виставково-екскурсійну й видавничу підкомісії¹⁴.

Офіційно ЮК очолював президент ВУАН, однак справами займалися відповідальні їй секретарі: М.В.Птуха (з 22 листопада 1928 р.¹⁵ до 31 січня 1929 р.¹⁶), М.П.Кравчук (31 січня¹⁷ – 13 серпня 1929 р.), Л.О.Ожиншевич (13 серпня – 16 жовтня 1929 р.¹⁸), В.В.Білий (16 жовтня 1929 р.¹⁹ – 17 січня 1930 р.²⁰), А.Е.Кристер (з 17 січня 1930 р.²¹).

Перше засідання харківської підкомісії ЮК разом із представниками Укрнауки відбулося 1 грудня 1928 р. На ньому було розглянуто можливість проведення святкових заходів у тогочасній столиці радянської України – Харкові. Це відкрито підтримували представники Укрнауки. Також пропонувалося влаштувати врочисті засідання за участі наукових працівників і студентства та видати провідник по харківських наукових установах, музеях і т. ін. Лунали заклики з вимогою «святкування цього юбілею [...] розглядати в розрізі інтересів соціалістичного будівництва і тих основних завдань, які тепер ставить держава та партія [...] треба святкування це якомога більше позбавити певної обмежености та однобічності та поширити його в широких народніх масах». Також передбачалося розділити святкові заходи на дві частини: «перше – свято громадське з метою популяризації серед робітничих мас Харкова досягнень Академії наук [...] з представниками громадських установ і організацій, друге – свято наукового характеру, де візьмуть участь наукові сили Харкова». Не зважаючи на це, ухвалено було визнати,

¹³ Історія Національної академії наук України: 1924–1928. – С.484.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Витяг з протоколу №46 засідання Президії ВУАН 3 грудня 1929 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №11/12 (листопад – грудень). – С.49.

¹⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1512. – Арк.20.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Витяг з протоколу ч.39 засідання Президії ВУАН 1 жовтня 1929 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №9/10 (вересень – жовтень). – С.12–13.

¹⁹ Архів Президії Національної академії наук України (далі – АП НАН України). – Ф.251. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.102.

²⁰ Там само. – Спр.43. – Арк.6.

²¹ Витяг з протоколу №2 засідання Президії ВУАН 17 січня 1930 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1930. – №1 (січень). – С.7.

що харківська підкомісія – це допоміжний орган ЮК,²² і святкування відбудеться в Києві²³.

До відзначення планувалося запросити чимало закордонних гостей. Уже на початку грудня 1928 р. голова Укрнауки Ю.І.Озерський повідомив ВУАН, що, перебуваючи за кордоном, він особисто попередньо запросив німецьких учених на святкові заходи навесні 1929 р. Це спонукало Президію просити відділи ВУАН та всі академічні установи скласти персональні списки іноземних науковців, яких можна було запросити на ювілей. Загалом передбачалося, що у заходах візьмуть участь не менше 100 закордонних і близько 500 учених із різних міст СРСР²⁴. Переліки закордонних гостей, які були складені науковцями всіх відділів ВУАН, до Укрнауки були направлені у травні 1930 р.²⁵

Цікавим є той факт, що група англійських кооператорів і польська робітнича делегація, які прибули до СРСР у 1929 р., ознайомилися з діяльністю установ ВУАН і побачили незавершені ювілейні виставки. Також академію відвідали бельгійські вчені – фізик М.Ноен і математик П.Лібуар²⁶. Варто думати, що ці візити були радше загальним ознайомленням іноземців із науковим життям в УСРР у контексті перебування у СРСР, ніж запланованими відвідинами ювілейних приготувань. За спогадами С.О.Єфремова, ВУАН не була готова приймати закордонних науковців, тому 21 березня 1929 р. він занотував: «Добре б почувала себе тепер Академія, коли б була послухалася Озерського та послала 3–4 делегатів за кордон, щоб запрохувати на свято»²⁷.

Важливо зауважити, що з появою у проектах планів святкування значного числа закордонних гостей, концепція ювілейних заходів стала подібною до відзначення двохсотлітнього ювілею Російської академії наук у 1925 р.²⁸ (тоді ж була перейменована на Академію наук СРСР), коли всі заходи проводилися з метою продемонструвати прихильність радянської влади до академічної науки загалом, та науковців зокрема. Щоб не відрізнятись від провідної наукової установи СРСР, із метою «ознайомлення з технікою переведення ювілею» до Ленінграда був відряджений віце-президент ВУАН К.Г.Воблій²⁹. Уже 31 січня 1929 р. на засіданні ЮК він доповів про святкування двохсотрічного ювілею АН СРСР і подав розгорнутий кошторис заходів. На цьому ж засіданні вченому секретареві Президії ВУАН М.П.Кравчуку було доручено скласти детальний проект плану святкування³⁰.

²² Витяг з протоколу №48 засідання Президії ВУАН 20 грудня 1929 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №11/12 (листопад – грудень). – С.52–53.

²³ Історія Національної Академії наук України: 1929–1933. – С.23.

²⁴ Протокол ч.9(50) засідання Президії ВУАН 7 грудня 1928 р. // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1928. – №1/3 (жовтень – грудень). – С.45–46; Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук: Нарис історії. – С.75.

²⁵ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1512. – Арк.30, 31–36.

²⁶ Хроніка // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №7/8 (липень – серпень). – С.44–45.

²⁷ Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – С.748.

²⁸ Запечатленное время: Юбилей Российской академии наук, 1925 год [Електронний ресурс]: <https://dok-film.net/12991-zapечатlennoe-vremya-yubiley-rossiyskoj-akademii-nauk-1925-god.html>

²⁹ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук: Нарис історії. – С.76; Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – С.722.

³⁰ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1512. – Арк.20–20 зв.

Програма ювілейних святкувань поступово трансформувалася й урізноманітнювалася. Проекти плану проведення заходів неодноразово схвалювалися, перезатверджувалися та редагувалися³¹ залежно від указівок із харківських владних кабінетів. Це можна пов'язати з поступовою радянізацією через інкорпорацію до ВУАН академіків-комуністів³².

Найбільше оновлення концепції святкування відбулося 1930 р. і було пов'язане з прагненням влади в момент виборів нового президента якнайширше залучити до ювілейних заходів ідеологічну складову³³. Окрім нового бачення інформаційного наповнення святкової програми було розширено склад самої ЮК. Від 7 лютого 1930 р. вона збільшилася до 16 осіб і складалася з Д.І.Багалія, К.Г.Воблого, Ю.О.Войцехівського, О.Г.Гольдмана, М.С.Грушевського, Ф.Л.Ернста, С.М.Іваницького-Василенка, М.П.Кравчука, А.Е.Кристера, А.В.Корчак-Чепурківського, Л.М.Левитського, О.В.Фоміна, М.Г.Холодного, О.Г.Шліхтера, В.О.Юринця, М.І.Яворського³⁴. Також було створено президію ювілейного оргкомітету, яка перебрала на себе контроль за підготовкою врочистих заходів. Уже 27 березня Президія ВУАН затвердила новий план святкування, підготовлений оргкомітетом як орієнтовний³⁵.

Згідно з опублікованим «попереднім проектом схематичного плану святкування юбілею ВУАН», відповідні заходи мали відбуватися з 18 по 23 червня 1930 р. Кожен день було розписано: прийом гостей і банкет у президента ВУАН, огляд академічних установ, участь в урочистих зборах, прийом в окривконкомі, екскурсії Києвом, спектакль в оперному театрі тощо. Завершити святкування планувалося мандрівкою закордонних гостей на пароплаві по Дніпру до Дніпрельстану з заїздом на Шевченкову могилу, у Канівський державний музей-заповідник Т.Шевченка. У Дніпропетровську передбачалися екскурсії на заводи та до крайового історико-археологічного музею. Закінчуватися подорож мала на березі Бузького лиману – на місці археологічних розкопок давньогрецької Ольвії. Подальший маршрут закордонних гостей залежав від виділення владою безкоштовних маршрутних квитків. У разі, якщо такі було б надано, розглядалися кілька напрямів майбутньої мандрівки – Москва, Ленінград, Крим, Кавказ³⁶. За інформацією Н.Д.Полонської-Василенко, окрім наведеного вище, проектом плану також передбачалося відвідування Державного рибного заповідника «Конча-Заспа» і Державного степового заповідника «Чаплі» ім. Х.Г.Раковського³⁷ (таку назву тоді мав заповідник «Асканія-Нова»).

Загалом у святкових заходах планувалася участь усіх академічних установ (понад 100). Для підтвердження кожна з них мала надіслати

³¹ АП НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.3, 41 зв.

³² Юркова О.В. Діячі науки в полі зору диктатури – С.43.

³³ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1512. – Арк.2–7.

³⁴ Витяг з протоколу ч.4 засідання Президії ВУАН 7 лютого 1930 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1930. – №1 (січень). – С.16.

³⁵ АП НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.6–7, 41 зв.

³⁶ Попередній проект схематичного плану святкування юбілею ВУАН // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №11/12 (листопад – грудень). – С.74–75.

³⁷ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук: Нарис історії. – С.76.

підготовлену програму заходів і приблизний кошторис витрат³⁸. До участі зголосилася більша кількість установ. Структурні зміни (ліквідація одних і виникнення інших, заміна відділів на цикли), репресії проти науковців (діяльність «комісії з чистки апарату ВУАН», «процес СВУ») стали причиною зменшення учасників ювілейних заходів. На середину 1930 р. їх кількість становила близько 40 установ³⁹.

Як зазначалося, одним із визначених напрямів підготовки заходів був видавничий (у протоколах Президії ВУАН він позначений як головний)⁴⁰. Уже на початковому етапі зусилля науковців спрямовувалися на п'ять пріоритетних видань: 1) збірник «10 літ наукової діяльності ВУАН»; 2) скорочені видання цього збірника; 3) популярна листівка «Роля ВУАН в культурній революції»; 4) ювілейний «Провідник ВУАН»; 5) «Матеріали» до основного збірника⁴¹.

За дорученням Президії ВУАН інструкцію для ювілейних видань склав Д.І.Багалій. Зважаючи на те, що він жив і працював у Харкові, надані ним пропозиції мали на меті показати розвиток нових напрямів та трансформацію науки відповідно до завдань, поставлених радянською владою. В інструкції, зокрема, наголошувалося, що загальний звіт ВУАН має відображати еволюцію «зі зв'язком наукової праці Академії з сучасним життям – з вимогами державного соціалістичного будівництва в галузях сільського господарства і індустріалізації і, особливо, культурної революції». Зміст скорочених видань мав висвітлювати «своєрідні риси» діяльності ВУАН переважно для закордонних вчених (на них орієнтувався і «Провідник»). Листівка призначалася для робітничо-селянського читача. «Матеріали» були звичайним бібліографічним реєстром усіх академічних видань за десять років діяльності академії⁴².

Збірник «10 років наукової діяльності ВУАН» планувався до друку українською мовою. Він мав складатися зі вступу та звітів кожної академічної установи за десятирічний термін, які зводилися у звіт повідомлення відповідного відділу. Обсяг визначався у 20–25 аркушів, щоб «на кожен з відділів Академії припало пересічно 4–5 аркушів»⁴³ (редактором цього видання призначили А.Е.Кристера).

Уже 14 листопада 1928 р. Президія ВУАН постановила просити НКО УСРР «негайно повернути» забрані з архівосховища академії комісією комісаріату під головуванням Ю.І.Озерського документи звітного характеру. Зазначалося, що без цих матеріалів ЮК не могла приступити до роботи у видавничому напрямі⁴⁴.

³⁸ Протокол №6 засідання Президії ВУАН 20 лютого 1929 р. // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №2 (лютий). – С.37.

³⁹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1512. – Арк.53–58.

⁴⁰ Протокол ч.9 (50) засідання Президії ВУАН 7 грудня 1928 р. // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1928. – №1/3 (жовтень – грудень). – С.46.

⁴¹ Історія Національної Академії наук України: 1924–1928. – С.484–485.

⁴² Там само. – С.486–487.

⁴³ Протокол №1 Ювілейної комісії ВУАН 22 листопада 1928 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1928. – №1/3 (жовтень – грудень). – С.49.

⁴⁴ Там само.

Зі звітної документації установ нам відомо, що інформацію для збірника вони подавали з різною швидкістю, що також яскраво проілюстровано в листі Л.М.Левитського до Ю.І.Озерського від 16 січня 1929 р. Уповноважений Укрнауки писав: «На сьогодні закінчується в рукопису повний звіт II Відділу; такий звіт III Відділу вже друкується на машинці. Дуже зле стоїть справа зі звітом I Відділу, що його ніхто ще й не розпочинав складати»⁴⁵. Крайні терміни подачі неодноразово переносилися. Комісія час від часу нагадувала про необхідність надіслати звіти, адже це загрожувало «дезорганізацією видавничого ювілейного плану»⁴⁶.

Натомість слід зазначити, що затримка в підготовці праці залежала не тільки від науковців, а й від раптових змін концепції видання та банальної відсутності грошей. Так, у березні 1929 р. в ЮК звітували про готовність малих і великих звітів відділів ВУАН⁴⁷. Судячи з постанови Президії академії про виділення коштів для закупівлі паперу для всіх ювілейних видань у березні 1929 р.⁴⁸, керівництво ВУАН планувало видати збірник до призначеної для святкування дати – у червні. Із невстановлених причин, скоріше через брак коштів, це реалізовано не було. Проте відомо, що 2 травня 1929 р. у колонній залі Палацу праці відбулася велика зустріч делегатів Сталінщини, представників ВУАН, окружної ради професійних спілок і підприємств Києва (були присутні понад 2 тис. учасників)⁴⁹. Серед доповідачів президент ВУАН академік Д.К.Заболотний виступив із коротким звітом про роботу академії за десять років, зауваживши про велике значення «зближення науки та виробництва»⁵⁰.

Уже у вересні 1929 р. на засіданні ЮК було прийнято рішення про написання додаткових розділів збірника, в яких висвітлювалася б «участь Академії у громадському й політичному житті країни, її зв'язок з іншими науковими осередками Радянського Союзу й закордону»⁵¹. Тож видання підлягало переробленню та доопрацюванню.

У жовтні Президія ВУАН повторно звернулася до установ щодо інформації для ювілейного збірника. Матеріали необхідно було подати не пізніше 20 жовтня 1929 р. Звідомлення просили складати за такою схемою: історія заснування, завдання, колектив і зміни у ньому, устаткування та приміщення, діяльність та її наслідки і перспективи подальшого розвитку. Для використання матеріалів попередньо поданих звідомлень пропонувалося звертатися до діловодів відділів⁵².

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.8. – Спр.447. – Арк.20.

⁴⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.Х. – Од.зб.14028. – Арк.3.

⁴⁷ Протокол засідання Ювілейної комісії ВУАН 14 березня 1929 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №3/4 (березень – квітень). – С.69.

⁴⁸ АП НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.21.

⁴⁹ Советский Киев – культурный шеф Сталина // Киевский пролетарий. – 1929. – 4 мая. – №101 (1166). – С.3.

⁵⁰ Исторический поход пролетариев Сталинщины // Диктатура труда. – 1929. – 4 мая. – №100 (2093). – С.1.

⁵¹ Протокол засідання Ювілейної комісії ВУАН 14 вересня 1929 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №9/10 (вересень – жовтень). – С.19–20.

⁵² Архів НБУВ. – Оп.1. – Спр.295. – Арк.45.

Негативні процеси, що відбувалися в академії, серйозно впливали на підготовку ювілейного звіту. Катастрофічний стан справ відображено в листі вповноваженого Укрнауки в Києві до Президії ВУАН, в якому пропонувалося «негайно призначити відповідних наукових та науково-технічних робітників до низки установ ВУАН, де, після переведених арештів, повністю або частково припинилася робота»⁵³. У постановах Президії 1929 і 1930 рр. констатувалося, що темпи підготовки десятирічних ювілейних звітів незадовільні, і через це терміни їх подачі постійно переносилися⁵⁴.

Окрім того, у грудні 1930 р. Президія ВУАН постановила «доповнити ювілейний звіт відомостями за 1929–1930 рр., а разом з тим і ґрунтовно переробити весь звіт»⁵⁵. Копітка і тривала робота зі збору й опрацювання звітної інформації була знову перекреслена. Поступово більш повна інформація про діяльність академічних установ перетворилася на матеріали загального характеру без включення великої кількості напрацювань за десятиріччя плідної праці – можливий «компрометуючий матеріал» в очах радянських «приспівників» і «пролетарської громадськості». Це було неприйнятним для образу українських науковців, але необхідним для збереження наукових шкіл і самих інституцій. Зрештою через бурхливі події, що відбувалися у ВУАН, підготовлені звідомлення про діяльність установ залишилися невиданими й нині зберігаються у фондах ІР НБУВ.

Водночас слід зазначити, що в 1930 р. вийшла праця А.Я.Артемського, підготовлена з дотриманням інструкції, розробленої Д.І.Багалієм. Вона вміщує істотно редаговану, акумульовану в одному місці звітну інформацію про діяльність ВУАН за 1918–1930 рр.⁵⁶

Скорочені видання ювілейного звіту планувалося видати, окрім української, також російською, англійською, німецькою та французькою мовами обсягом 5–7 друкованих аркушів. 5 березня 1929 р. Президія ВУАН постановила вжити заходів щодо забезпечення перекладів ювілейних звітів на іноземні мови досвідченими перекладачами⁵⁷. У звіті ЮК від 10 червня 1930 р. зазначалося, що переклад на німецьку звідомлень Історично-філологічного та Фізично-математичного відділів ВУАН було завершено⁵⁸. Подальшу долю перекладених звітів за віднайденими документами встановити не вдалося.

«Провідник ВУАН» планувалося опублікувати як науково-туристичне видання для іноземців, аби ознайомити їх з академічними установами. За мистецьку частину праці відповідав Ф.Л.Ернст; природничу – М.В.Шарлемань; археологічну – М.Я.Рудинський. Історичною складовою видання опікувалася створена для цього підкомісія за участі М.С.Грушевського, М.П.Василенка, В.І.Щербини. Художнє оформлення

⁵³ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1512. – Арк.16 зв.

⁵⁴ АП НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.111.

⁵⁵ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Од.зб.14 075. – Арк.56.

⁵⁶ Див.: *Артемський А.Я.* Що таке Всеукраїнська академія наук (ВУАН). – К., 1931. – 95 с.

⁵⁷ АП НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.16.

⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1512. – Арк.53.

було доручене А.Ф.Середі⁵⁹. Розроблення маршрутів покладалося на виставково-екскурсійну підкомісію ЮК⁶⁰.

Попередньо «Провідник» планувався українською та французькою мовами обсягом 5 друкованих аркушів. Однак уже на другому засіданні ЮК видання постановили збільшити ще на 2 аркуші⁶¹, а пізніше довести до 10⁶². Також неодноразово порушувалося питання друку «Провідника» іншими мовами. Зокрема академік О.Н.Соколовський пропонував видати працю українською та німецькою мовами, замість запланованої французької⁶³, а Український організаційний комітет у справах підготовки II Всесвітнього конгресу ґрунтознавців для закордонних гостей просив надрукувати видання англійською⁶⁴. Через брак фінансів ці плани не були реалізовані.

На засіданні ЮК в березні 1929 р. було ухвалено збільшити у «Провіднику» кількість ілюстрацій (загалом передбачалося подати до 40 знімків). За наполяганням влади науковці мали «звернути окрему увагу на пам'ятники, зв'язані з революційними подіями, та на будівлі, цікаві з технічного погляду»⁶⁵.

Відповідно до календарного плану подання матеріалів до друку станом на початок 1929 р. «Провідник» було першим підготовлено та передано на редакційний перегляд⁶⁶. Проте вже влітку було змінено вимоги до оформлення інформації. Кожну установу просили надіслати до краєзнавчої комісії такі матеріали: точна назва, адреса, дата заснування, з яких структурних одиниць складається, хто очолює та чи має друкований орган⁶⁷.

Інформацію про роботу над «Провідником» знаходимо також у протоколі засідання Президії ВУАН від 27 грудня 1929 р. У ньому зазначалося, що підготовку ювілейного «Провідника» потрібно завершити до 10 січня 1930 р.⁶⁸ Однак процес затягнувся ще на кілька місяців. У звіті ЮК від 10 червня того року зазначалося: «Друк не можна почати з огляду на те, що коректури статтів до Провідника проходять надто багато інстанцій»⁶⁹. Незважаючи на такі перепони, працю було розширено інформацією про Київ та його околиці, музеї, було додано чимало ілюстративного матеріалу (видано в 1930 р.)⁷⁰.

⁵⁹ Історія Національної Академії наук України: 1924–1928. – С.485.

⁶⁰ Протокол №1 Ювілейної комісії ВУАН від 22 листопада 1928 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1928. – №1/3 (жовтень – грудень). – С.50.

⁶¹ Протокол №2 Ювілейної комісії ВУАН 15 грудня 1928 року // Там само. – 1929. – №1 (січень). – С.18.

⁶² Протокол засідання Ювілейної комісії ВУАН 14 вересня 1929 року // Там само. – №9/10 (вересень – жовтень). – С.20.

⁶³ Протокол №45 засідання Президії ВУАН 30 листопада 1929 року // Там само. – №11/12 (листопад – грудень). – С.29.

⁶⁴ Там само. – С.45.

⁶⁵ Протокол засідання Ювілейної комісії ВУАН 14 березня 1929 року // Там само. – №3/4 (березень – квітень). – С.68.

⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1512. – Арк.8 зв.

⁶⁷ Архів НБУВ. – Оп.1. – Спр.274. – Арк.18.

⁶⁸ АП НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.131.

⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1512. – Арк.52.

⁷⁰ Див.: Київ: Провідник / За ред. Ф.Ернста. – К., 1930. – 800 с.

Популярну листівку «Роля ВУАН в культурній революції», скласти яку було доручено О.Ю.Гермайзе⁷¹, передбачалося опублікувати українською та російською мовами обсягом 1 аркуш⁷². Відомо, що станом на початок 1929 р. вона знаходилася на стадії виготовлення та була передана на редакційний розгляд⁷³.

Позитивно склалася доля «Матеріалів» до ювілейного збірника, які мали показати основні тенденції української науки, формування та розвиток видавничої справи ВУАН у 1918–1928 рр. Над збиранням інформації для цього видання плідно працювали співробітники бібліографічної комісії. Список бібліографічних видань академічних установ науковці зробили вчасно. Станом на початок 1929 р. бібліографічний покажчик праць ВУАН був готовий до друку⁷⁴ та опублікований⁷⁵.

Варто зауважити, що попри здійснену публікацію, бібліографічна комісія у жовтні 1930 р. узгодила з Президією друк бібліографії видань ВУАН в ювілейному збірнику⁷⁶. Це було пов'язано з розширенням хронології матеріалів збірника інформацією за 1929–1930 рр.⁷⁷ Окрім того з самого початку підготовки ювілейних заходів наприкінці 1928 р. розглядалася можливість видання біографічного словника академіків і наукових співробітників ВУАН обсягом 100 аркушів. Він мав стати додатковою інформацією в II томі «Матеріалів»⁷⁸.

Необхідно також зазначити, що науковці бажали видати бібліографічний покажчик публікацій про ВУАН, який фігурував у календарному плані задачі до друку ювілейних видань початку 1929 р.⁷⁹ і у звіті ЮК від 10 червня 1930 р. В останньому зазначалося, що співробітники бібліографічної комісії проводили пошук опублікованої інформації про ВУАН «від заснування і до нашого часу» в київських, харківських, одеських виданнях⁸⁰.

Інформація у звітах академічних установ дозволяє дійти висновку, що за рахунок ювілейних коштів готувалися та побачили світ й інші видання⁸¹. Ювілею було присвячено чимало інших праць, зокрема збірник етнографічно-фольклорної комісії; путівник Музеєм мистецтв; «Київський збірник»⁸² і три випуски збірника «Первісне громадянство»⁸³; провідник відділом моногра-

⁷¹ Протокол засідання Президії ВУАН 14 березня 1929 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №3/4 (березень – квітень). – С.68.

⁷² Протокол №1 Ювілейної комісії ВУАН від 22 листопада 1928 року // Там само. – 1928. – №1/3 (жовтень – грудень). – С.49.

⁷³ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1512. – Арк.8 зв.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Див.: Список праць Академії наук, виданих за 10 літ її існування (1918–1928). – К., 1929. – 18 с.

⁷⁶ АП НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.113.

⁷⁷ Див.: Систематичний каталог видань Всеукраїнської академії наук за 1930 рік / Уклад. М.Сагарда. – К., 1931. – 76 с.

⁷⁸ Протокол №2 Ювілейної комісії ВУАН 15 грудня 1928 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №1 (січень). – С.18.

⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1512. – Арк.8 зв.

⁸⁰ Там само. – Арк.56.

⁸¹ АП НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.88.

⁸² Див.: Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – Зб.1. – К., 1930. – 402 с.

⁸³ Див.: Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Науковий щорічник. – Вип.1–3. – К., 1929.

фічного села (Музей етнології ім. Ф.Вовка); збірник праць науково-дослідної експедиції на Дніпрельстан⁸⁴, брошури, провідник і покажчик виставки Всенародної бібліотеки України (ВБУ)⁸⁵ тощо.

Другий напрям ювілейних заходів був виставково-екскурсійний. Відповідну підкомісію ЮК було закладено 14 листопада 1928 р. на чолі з академіком О.П.Новицьким⁸⁶ (його заступником призначено Є.Я.Рудинську)⁸⁷.

Для організації ювілейних виставок потрібні були значні площі. Аби зрозуміти масштаби проблеми, на першому засіданні ЮК виставково-екскурсійній підкомісії вирішили розробити кошторис витрат для впорядкування будівель академічних установ⁸⁸. Попри подання кошторису, фінансування заходів затягнулося. Через це затрималось і видання інструкції з підготовки виставок⁸⁹.

В ЮК погоджувалися з необхідністю надання додаткових площ і просили О.П.Новицького «розробити план вимог на приміщення для цієї потреби, маючи на оці, щоб по змозі перетворити уряджені виставки в постійні установи»⁹⁰. З огляду на численність академічних установ, що бажали організувати показ власних досягнень, О.П.Новицький на початку 1929 р. пішов альтернативним шляхом і запропонував Президії ВУАН звернутися до влади з проханням тимчасово передати академії будинок колишньої єпархіальної школи⁹¹. Документального підтвердження передачі зазначеного будинку не знайдено.

Загалом планувалося, що під час святкових заходів для гостей ВУАН буде проведена широка показова екскурсія академічними установами. У першу чергу до неї готували музеї – Зоологічний та Ботанічний⁹². Окрім цих музеїв ювілейні виставки в 1929–1930 рр. готували й інші установи: ВБУ – книжкових фондів, зокрема рукописів і стародруків⁹³; Всеукраїнський археологічний комітет – досягнень вітчизняної археологічної науки за 10 років; Етнографічний музей – зібрані матеріали та написані праці; Кабінет антропології ім. Ф.Вовка – виставку палеонтологічних експонатів із розкопок Мізинської стоянки; Кабінет музичної етнографії – музичні інструменти й фонограми; Музей мистецтв – виставку «Мистецтво Сходу»; Музей українських діячів науки та мистецтва – добірку портретів учених; Інститут української наукової мови – портрети лексикографів, картограми; Театральний музей – експонати з провідних музеїв

⁸⁴ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Од.зб.14046. – Арк.25.

⁸⁵ Архів НБУВ. – Оп.1. – Спр.295. – Арк.4–4 зв.

⁸⁶ Історія Національної академії наук України: 1924–1928. – С.484.

⁸⁷ Протокол №3 Ювілейної комісії ВУАН 17 січня 1929 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №1 (січень). – С.20.

⁸⁸ Протокол №1 Ювілейної комісії ВУАН від 22 листопада 1928 року // Там само. – 1928. – №1/3 (жовтень – грудень). – С.50.

⁸⁹ Протокол №3 Ювілейної комісії ВУАН // Там само. – 1929. – №1 (січень). – С.20; Протокол №12 засідання Президії ВУАН 31 березня 1929 року // Там само. – №3/4 (березень – квітень). – С.60.

⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1512. – Арк.20 зв.

⁹¹ Протокол №3 Ювілейної комісії ВУАН 17 січня 1929 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №1 (січень). – С.20.

⁹² Хроніка // Там само. – №7/8 (липень – серпень). – С.44–45.

⁹³ Архів НБУВ. – Оп.1. – Спр.274. – Арк.57.

УСРР⁹⁴; історичні установи – археографічну, історичної пісенності, історичної літератури й історичної перспективи виставки⁹⁵ та ін.

Однією з найцікавіших мала бути комплексна виставка Комісії з наукового дослідження території Дніпрельстану, головною метою якої була демонстрація матеріалів з території затоплення та висвітлення процесу будівництва Дніпровської ГЕС. До її підготовки долучилося багато академічних установ – учасників дослідження Дніпрельстану⁹⁶. Планувалося підготувати модель споруджень гідроелектростанції, план території затоплення та порогів, фотографії, що ілюструють хід будівництва, бібліографію книжок про Дніпрельстан⁹⁷. Найбільший акцент виставки робився на археологічні, географічні, антропологічні й етнологічні експонати⁹⁸. Також було підготовлено фото, малюнки, таблиці, мапи, які висвітлювали результати експедицій академічних установ (археологічних, біологічних, гідробіологічних тощо) на території затоплення, та діаграми з економічними обрахунками⁹⁹. Розглядалося й питання використання під час свят фільму про наукове дослідження Дніпрельстану¹⁰⁰.

На початку 1930 р. виставково-екскурсійну підкомісію ЮК було перейменовано на виставкову комісію ювілейного оргкомітету (голова – Н.М.Миколенко). Вона складалася з трьох підкомісій за напрямками наукових виставок: технологічної (відп. В.Г.Шапошников), природничої (відп. Д.О.Белінг) та музейної (відп. А.З.Носов). Виставки, які готувалися ВБУ, Археографічною комісією, Комісією науково-культурної пропаганди та Комісією з наукового дослідження території Дніпрельстану, перебували під безпосереднім керівництвом президії виставкової комісії.

Комісії ставила завданням «доступну та зрозумілу» популяризацію результатів роботи ВУАН через організацію і проведення комплексних тематичних виставок, екскурсій. Відповідальними за кожну виставку визначалися голови установ. Окрім того, у межах кожної інституції, що влаштовувала виставку, призначався відповідальний за неї співробітник. Установи зобов'язані були забезпечити відвідувачів виставок екскурсоводами, які мали надавати пояснення, в тому числі й іноземною мовою. Також для зручності закордонних гостей підкреслювалася необхідність етикетажу експонатів іноземною мовою¹⁰¹.

Аби з'ясувати характер виставок і час, необхідний для їх відвідування, у червні 1930 р. було скликано спеціальну нараду представників залучених до ювілейної виставки установ. Розглядалося питання підготовки покажчиків та каталогів¹⁰².

⁹⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1512. – Арк.8–8 зв., 22–29, 52–58.

⁹⁵ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Од.зб.3794. – Арк.18.

⁹⁶ Там само. – Од.зб.14046. – Арк.25; Од.зб.14051. – Арк.30.

⁹⁷ Там само. – Од.зб.14030. – Арк.7.

⁹⁸ Там само. – Од.зб.14067. – Арк.47.

⁹⁹ Там само. – Од.зб.14058. – Арк.37.

¹⁰⁰ Там само. – Од.зб.14046. – Арк.25.

¹⁰¹ Архів НБУВ. – Оп.1. – Спр.335. – Арк.68.

¹⁰² ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1512. – Арк.58.

Загалом справа приготування виставок по кожній установі просувалася повільно й вони просили подовжити строки використання наданих коштів¹⁰³. Також слід узяти до уваги періодичні зміни концепції виставки та вимоги, що їх «спускали» з Укрнауки¹⁰⁴. Наприклад, після обрання влітку 1929 р. 34 лояльних до влади академіків¹⁰⁵ поширювалися настрої залучення до виставок ідеологічної складової. Так, на початку 1930 р. у Президії ВУАН було вирішено влаштувати експозицію марксистських видань, а її оформленням мав опікуватися академік С.Ю.Семковський¹⁰⁶. Як приклад можна навести й те, що наприкінці 1930 р. виставкова комісія повинна була виготовити мапу, яка ілюструвала б зв'язок ВУАН із науковими установами, організаціями, окремими світовими вченими¹⁰⁷. Нові віяння забирали не тільки значні фінанси на нові експонати та наукові пошуки, а й робочий час.

Попри певні негативні аспекти підготовки, за рахунок ювілейних коштів науковці оновили в установах меблі (вітрини, шафи й ін.) та устаткування (апаратура, лабораторний посуд, прилади для дослідів тощо). Було розширено й упорядковано велику кількість експонатів і матеріалів; закуплено багато наукової літератури; зроблено художнє оформлення приміщень тощо.

Під час монтування меблів для експозиції виставок у будівлях відбувалися ремонтні роботи. Наприклад, були відремонтовані приміщення – Кабінету антропології ім. Ф.Вовка та Музею етнології ім. Ф.Вовка, складу видань у будинку історичних установ по вул. Короленка, 35 (нині – вул. Володимирська, 37) та ін.

Водночас ювілей став приводом для будівництва та ремонту окремих будівель. Так, було відремонтовано 24-й корпус лаври і фасад із центральним входом нового будинку ВУАН по вул. Короленка, 55 (нині – Великий конференц-зал НАН України, вул. Володимирська, 55). Також було впорядковано прилеглу територію – прокладено пішохідні доріжки, відремонтовано флігель, закладено садок та ін.¹⁰⁸

Окремо слід зазначити, що для візуалізації досягнень академії передбачалося зняти фільм «Наукова праця ВУАН», чим займалося Всеукраїнське фотокіноуправління¹⁰⁹. Для збору необхідної інформації Президія ВУАН у жовтні 1929 р. звернулася до установ із проханням визначити, що можна було сфотографувати¹¹⁰.

Позитивним моментом було й те, що підготовлені до ювілейних урочистостей матеріали використовувалися на інших заходах. Наприклад, у листі НКО УСРР від 13 квітня 1929 р. на адресу ВУАН було прохання «подати в негайному порядку весь ілюстративний матеріал, що характеризує десятирічне

¹⁰³ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Од.зб.3806. – Арк.30.

¹⁰⁴ Там само. – Од.зб.3802. – Арк.26–26 зв.; Од.зб.3810. – Арк.34–36 зв.

¹⁰⁵ Юркова О.В. Діячі науки в полі зору диктатури. – С.43.

¹⁰⁶ Витяг з протоколу №1 засідання Президії ВУАН 7 січня 1930 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1930. – №1 (січень). – С.3.

¹⁰⁷ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Од.зб.3817. – Арк.43.

¹⁰⁸ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1512. – Арк.8–8 зв., 55–58; ІР НБУВ. – Ф.Х. – Од.зб.3802. – Арк.26–26 зв.

¹⁰⁹ Хроніка // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №7/8 (липень – серпень). – С.44–45.

¹¹⁰ Архів НБУВ. – Оп.1. – Спр.295. – Арк.47.

наукове будівництво УСРР та перспективи його на найближчі п'ять років для виставки на Всеукраїнському З'їзді Рад у Харкові» (травень)¹¹¹.

Комплексна виставка, яка готувалася до десятої річниці Академії наук, не була відкрита. Деякі установи ВУАН, зокрема ВУАК, провели індивідуальні профільні виставки, лекції¹¹². Підготовлені матеріали більшості наукових установ були використані під час святкування 15-ї річниці «Жовтневої революції».

Ключовою проблемою підготовки ювілейних заходів було вкрай нерівномірне фінансування. На початку грудня 1928 р. ЮК почала розробляти попередній кошторис організаційних заходів святкування; серед пріоритетних – видавничі витрати. До того ж передбачалися валютні витрати в розмірі 200 доларів США на кожного закордонного гостя (очікувалося близько 100 осіб)¹¹³. Пізніше додалися валютні витрати для 10 наукових відряджень за кордон¹¹⁴.

Підготовлений на початку 1929 р. кошторис був поданий для затвердження до НКО УСРР. Лобіювати фінансові інтереси ВУАН ювілейна комісія доручила академікові Д.І.Багалію та професорові С.Ю.Семковському. Окрім того комісія прохала заступника НКО УСРР О.А.Полоцького допомогти у справі найшвидшого затвердження поданого кошторису, а завідувача Укрнаукою Ю.І.Озерського – ужити заходів для найшвидшого надання академії 25 тис. руб. авансу, адже «без нього не може просуватися справа переведення постанов Ювілейної комісії»¹¹⁵.

Як свідчить лист Ю.І.Озерського до Л.М.Левитського від 9 січня 1929 р., академія просила 474 тис. руб., при тому, що за попередньою домовленістю, була обумовлена сума у 200 тис. руб.¹¹⁶ Ця обставина, імовірно, негативно вплинула на узгодження та допомогу в питанні надання фінансів і, як наслідок, призвела до виникнення певних запитань до академічного керівництва.

Вирішенням фінансових питань з Укрнаукою займався президент ВУАН Д.К.Заболотний, який до 1928 р. працював в АН СРСР, тож викликав довіру радянської влади. Вірогідно, що за його подачі в лютому 1929 р. на засіданні зборів ради ВУАН було прийнято рішення скласти пояснювальну записку до кошторису витрат на підготовку ювілейних заходів. У документі червоною лінією зафіксовано рішення про заснування кількох інститутів, що «могли б сприяти індустріалізації країни»¹¹⁷. До цього часу такий пункт у загальному контексті святкових заходів не зустрічався, на відміну від розгляду у

¹¹¹ Витяг з протоколу №18 засідання Президії ВУАН 30 березня 1929 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №3/4 (березень – квітень). – С.67.

¹¹² *Принь М.О.* Виставка досягнень археологічної науки України. – С.159–164; ІР НБУВ. – Ф.Х. – Од.зб.5813, арк.1–4 зв.

¹¹³ Протокол №9 (50) засідання Президії ВУАН 7 грудня 1928 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1928. – №1/3 (жовтень – грудень). – С.46.

¹¹⁴ Протокол №2 Ювілейної комісії ВУАН 15 грудня 1928 року // Там само. – 1929. – №1 (січень). – С.19.

¹¹⁵ Протокол №3 Ювілейної комісії ВУАН 17 січня 1929 року // Там само.

¹¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.8. – Спр.447. – Арк.19.

¹¹⁷ Протокол ч.2 (6) звичайних зборів Ради ВУАН 12 лютого 1929 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №2 (лютий). – С.4.

ЦК КП(б)У¹¹⁸. Окрім того, більшість нових установ були біологічного та медичного спрямування – галузей, розвитком яких в академії опікувався особисто Д.К.Заболотний¹¹⁹.

За спогадами С.О.Єфремова, радянська влада з самого початку обіцяла профінансувати ювілейні заходи ВУАН на 200 тис. руб., проте станом на середину березня 1929 р. надала 10 тис. на видання, узявши «ці гроші просто з академічного видавництва, отож поки що на ювілей Академія має мінус 10 тис. руб.»¹²⁰.

Питання відкриття кредитів для організації ювілею академії почало набирати обертів наприкінці березня 1929 р.¹²¹ Імовірно, науковців запевнили у фінансуванні заходів, адже саме з цього часу на засіданнях Президії ВУАН більш упевнено відбувався перерозподіл ювілейних коштів. Так, 31 березня ухвалено рішення просити НКО УСРР у першу чергу переказати 110 тис. руб. на виготовлення ювілейних видань, підготовку до виставок, будівельні та ремонтні роботи¹²². Проте перші фінансові надходження були не з Харкова, а з Москви. Постановою РНК СРСР від 31 травня 1929 р. для зміцнення матеріальної бази ВУАН було виділено 700 тис. руб., з яких академії у цьому бюджетному році мало надійти 200 тис., а решта – у 1929/1930 р.¹²³

Надання ювілейних фінансів ВУАН затримав НКО УСРР, який був розпорядником коштів¹²⁴. Це можна пов'язати з виборами академіків, що відбулися 29 червня 1929 р.¹²⁵ Уже 1 липня у Президії вирішили порушити перед комісаріатом клопотання про використання виділеної РНК СРСР для академії суми в 10 тис. руб. валютою для оплати замовлень на устаткування та різні витрати, пов'язані з ювілеєм¹²⁶. 3 липня науковці ухвалили з дотації союзного уряду витратити на ювілейні справи 110 тис. руб., «надто підсиливши ремонт академічних установ». Окрім того, 66 тис. руб. було закріплено за Кафедрою епідеміології та мікробіології й Інститутом експериментальної медицини та епідеміології. Половина від невикористаних до 1 липня попередньо виділених коштів мала залишитись у розпорядженні Президії ВУАН¹²⁷. Також фінанси для закупівлі устаткування виділялися для інститутів народного здоров'я, патофізіології та мікробіологічного. Гроші надавалися і для Дніпрянської біологічної станції та Карлівського степового заповідника¹²⁸.

Фінансові надходження для ювілею корегували ситуацію на краще. До того ж кожне надходження коштів вимагало збору представників усіх

¹¹⁸ Історія Національної академії наук України: 1929–1933. – С.23.

¹¹⁹ Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – С.622.

¹²⁰ Там само. – С.747.

¹²¹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.8. – Спр.447. – Арк.29.

¹²² Протокол №12 засідання Президії ВУАН 31 березня 1929 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №3/4 (березень – квітень). – С.60.

¹²³ Постановление Совета Народных Комиссаров Союза ССР. По поводу 10-летнего юбилея Всеукраинской академии наук // Там само. – №5/6 (травень – червень). – С.100–101.

¹²⁴ Архів НБУВ. – Оп.1. – Спр.274. – Арк.21.

¹²⁵ Юркова О.В. Діячі науки в полі зору диктатури. – С.43.

¹²⁶ АП НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.79.

¹²⁷ Витяз з протоколу ч.30 засідання Президії ВУАН 3 липня 1929 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №7/8 (липень – серпень). – С.11.

¹²⁸ Хроніка // Там само. – С.44–45.

установ для колективного внесення правок в організаційні заходи. Установи самі розподіляли отримані кошти. Наприклад, у ВБУ було вирішено надати 16,1 тис. руб. розподілити наступним чином: на організаційні витрати – 2,3 тис. руб.; ремонт та устаткування – 7,8 тис. руб.; ювілейні виставки – 3,1 тис. руб.; ювілейні видання – 2,9 тис. руб.¹²⁹

Загалом отримані влітку 1929 р. фінанси використовувалися установами повільно. Можна допустити, що вони не були готові в повному обсязі витратити надані кошти. Президія постійно проводила повний моніторинг проведеної роботи й того, що мало ще бути зроблено¹³⁰. В ЮК квапили керівників установ витратити всі отримані за кошторисом гроші до 25 вересня, в іншому разі вони переходили в розпорядження Президії ВУАН¹³¹, так як у кінці вересня закривався фінансовий рік. Для освоєння ювілейних грошей 13 вересня 1929 р. у Президії навіть вирішили збільшити фінансування для відряджень – 1250 руб.¹³²

Уже 1 жовтня того ж року у Президії ВУАН розглядався кошторис ЮК на 1929/1930 р., проте затвердити його без засідання самої комісії з цього питання не вдалося¹³³. Зібрані впродовж місяця плани-кошториси з підготовки заходів по кожній установі не вписувалися у загальну суму допустимих ювілейних витрат ВУАН на 1929/1930 р. Остання дорівнювала 550 тис. руб., тобто решта від асигнування зі всесоюзного бюджету. У протоколі засідання Президії ВУАН від 30 листопада 1929 р. зазначалося, що всі потреби установ для ювілейних заходів задовольнити неможливо. Як приклад, було наведено заяви акліматизаційного саду, геологічного музею, кабінету наукової організації шкільної праці та хімічної лабораторії на суму 75 294 руб.¹³⁴

Восени 1929 р. РНК УСРР збільшила бюджет ВУАН на 1929/1930 р. на 37,5% – до 1230 тис. руб.¹³⁵ Відтак збільшилася й сума, яку можна було використати в 1929 р. Уже в листопаді академія отримала 250 тис. руб.¹³⁶, а установи – повідомлення Президії з проханням переглянути подані раніше кошториси. Окрім того зазначалося, що до затвердження обрахунку у Президії ніяких витрат не робити¹³⁷. На початку грудня остання ухвалила виділити 15 тис. руб. на ремонті роботи, пов'язані з ювілеєм¹³⁸.

Після неочікуваної смерті президента ВУАН Д.К.Заболотного 15 грудня 1929 р., вплив НКО УСРР на підготовку ювілейних заходів посилювався. Так, на засіданні Президії 20 грудня, попри незатверджений кошторис ЮК на

¹²⁹ Архів НБУВ. – Оп.1. – Спр.295. – Арк.42–43.

¹³⁰ Там само. – Арк.44.

¹³¹ Протокол засідання Ювілейної комісії ВУАН 14 вересня 1929 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №9/10 (вересень – жовтень). – С.19–20.

¹³² АП НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.86.

¹³³ Витяг з протоколу №36 засідання Президії ВУАН 1 жовтня 1929 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №9/10 (вересень – жовтень). – С.9.

¹³⁴ Протокол №45 засідання Президії ВУАН 30 листопада 1929 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №11/12 (листопад – грудень). – С.29–30.

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ АП НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.119.

¹³⁷ Витяг з протоколу №45 засідання Президії ВУАН 30 листопада 1929 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №11/12 (листопад – грудень). – С.48.

¹³⁸ АП НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.122–123.

1929/1930 р., було вирішено надіслати до Укрнауки матеріали до плану підготовки ювілею «за пропозицією зав. Укрнауки Ю.І.Озерського». Тоді ж було вирішено скласти новий кошторис на асигнування в 1 млн руб. від уряду УСРР¹³⁹.

Незабаром усім установам було розіслано повідомлення з точними сумами, виділеними на ювілейні заходи. Секретар ЮК знову просив подати або підтвердити точний «виконавчий кошторис». Водночас зауважувалося, що жодних ухилів у витратах кошторису дозволено не буде, а після затвердження документів установам надавалося право подати рахунки на 25% авансу від асигнованої суми¹⁴⁰. Подані кошториси було затверджено впродовж перших тижнів 1930 р.¹⁴¹ Уже 17 січня Президія постановила видати установам 30% згідно з поданими обрахунками¹⁴².

Президія продовжувала клопотати перед НКО УСРР щодо асигнування 400 тис. руб. на капітальне будівництво, пов'язане з ювілеєм¹⁴³. Про цей рядок у кошторисі їй постійно нагадували кілька установ. Наприклад, Всенародна бібліотека України просила при розподілі «мати на увазі потреби ВБУ [...] нарешті хоч до ювілею закінчити цей бездольний будинок»¹⁴⁴ (нині – будівля НБУВ по вул. Володимирській, 62).

Належне фінансування ювілейних заходів, що їх проводили академічні установи, розпочалося наприкінці зими 1930 р. У березні ЮК звернулася до установ із проханням пришвидшити підготовку, а також щомісяця 1-го, 11-го і 21-го числа надсилати звіти про виконану роботу та витрачені на це кошти (інформацію за кожну декаду комісія передавала до Укрнауки). За постановою ювілейного комітету установи мали використати фінансові надходження до 1 травня – на 65%, до 1 червня – на 80% і до 1 липня – на 100%. У випадку «неосвоєння» зазначених коштів на визначену дату комітет залишав за собою право передавати «вільні суми» іншим установам¹⁴⁵, що й засвідчують звіти ЮК¹⁴⁶.

Відповідно до постанови Президії ВУАН від 15 червня 1930 р. всім відділам було дозволено використовувати ювілейні кошти на потреби, пов'язані зі святкуванням¹⁴⁷. У липні до НКО УСРР було направлено клопотання про виділення 59 тис. руб. на наступний фінансовий рік із чітко вказаною датою проведення врочистих заходів – грудень 1930 р.¹⁴⁸ У вересні Президія повторно просила комісаріат поповнити кредит на ювілейні кошти не пізніше 1 жовтня¹⁴⁹.

¹³⁹ Витяг з протоколу №48 засідання Президії ВУАН 20 грудня 1929 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1929. – №11/12 (листопад – грудень). – С.52–53.

¹⁴⁰ Архів НБУВ. – Оп.1. – Спр.295. – Арк.58; ІР НБУВ. – Ф.Х. – Од.зб.14031. – Арк.8.

¹⁴¹ АП НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.6–7.

¹⁴² ІР НБУВ. – Ф.Х. – Од.зб.3777. – Арк.1; Од.зб.14061. – Арк.40.

¹⁴³ Витяг з протоколу ч.4 засідання Президії ВУАН 7 лютого 1930 року // Вісті Всеукраїнської академії наук. – 1930. – №1 (січень). – С.16.

¹⁴⁴ Архів НБУВ. – Оп.1. – Спр.274. – Арк.27.

¹⁴⁵ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Од.зб.3779. – Арк.3; Архів НБУВ. – Оп.1. – Спр.274. – Арк.32, 34.

¹⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1512. – Арк.55.

¹⁴⁷ АП НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.68.

¹⁴⁸ Там само. – Арк.87 зв.

¹⁴⁹ Там само. – Арк.106.

30 липня 1930 р. Президія повідомила установи ВУАН, що термін використання ювілейних коштів було продовжено до 1 вересня. На це ж число вимагалось подати інформацію про використання ювілейних коштів. Цікавим було те, що на повідомленні стояв відбиток печатки, де зазначалося: «Почалась чистка апарату ВУАН»¹⁵⁰.

Як свідчать архівні документи, приготування до святкування проводилися й на початку 1931 р. Однак через «чистку» апарату ВУАН, на нашу думку, владні кола змінили свою позицію щодо відзначення річниці та вплинули на зупинення підготовки. Так, 21 квітня ЮК розіслала всім установам прохання впродовж п'яти днів разом зі звітом про зроблене «подати докладне звітлення про підготовчу роботу». Документ мав містити інформацію про намічений план підготовки та його виконання; рівень задоволення потреб в устаткуванні та переустаткуванні; рівень ефективності придбаного за ювілейні кошти та його використання¹⁵¹. 29 квітня ювілейний комітет повторно розіслав усім установам листи з проханням «надіслати звіт підготовки для складання загального звіту відомостей»¹⁵². Ще впродовж кількох місяців у Президії ВУАН на кожному засіданні «слухали інформацію про ювілейні справи». Тільки влітку 1931 р. така «інформація» остаточно зникла з поля зору науковців.

Через організаційні, технічні, фінансові й інші проблеми дата проведення святкових заходів неодноразово переносилася. Неможливість підготувати ювілейні видання та виставки за кілька місяців спонукала перенести терміни проведення заходів на червень 1929 р. У ЦК КП(б)У вбачали можливим провести його в липні¹⁵³, а згодом, за проханням ВУАН, постановили перенести на весну 1930 р.¹⁵⁴ Насправді, за спогадами С.О.Єфремова, прохання академії перенести святкування через невідповідність було не ініціативою українських науковців, а вимогою уряду республіки. «Отже Академія мусить прийняти вину на себе... Що ювілею не буде – це навіть добре: одним скандалом менше в житті Академії, що на суцільний скандал обертається», – записав він 21 березня 1929 р.¹⁵⁵

Песимістичну перспективу малювали і члени ЮК. На засіданні комісії 31 січня 1929 р. було зазначено, що «святкування ювілею ВУАН в червні місяці може відбутися тільки при величезнім напруженні сил та негайній дачі кредитів»,¹⁵⁶ і тому його перенесли на грудень 1929 р.¹⁵⁷ Із різних причин проведення заходу ще кілька разів відтермінувалося. Остаточною датою називалися травень, вересень та 27–29 грудня 1930 р.¹⁵⁸

Усе це поступово віддаляло святкування від справжньої ювілейної дати заснування академії й логічно викликало питання доцільності проведення

¹⁵⁰ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Од.зб.14063. – Арк.44.

¹⁵¹ Там само. – Од.зб.3791. – Арк.15.

¹⁵² Архів НБУВ. – Оп.1. – Спр.274. – Арк.63; ІР НБУВ. – Ф.Х. – Од.зб.14080. – Арк.62.

¹⁵³ Історія Національної академії наук України: 1929–1933. – С.23.

¹⁵⁴ Там само. – С.24.

¹⁵⁵ Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – С.747–748.

¹⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1512. – Арк.20–20 зв.

¹⁵⁷ АП НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.87 зв., 106.

¹⁵⁸ Там само. – Спр.33. – Арк.26; ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1512. – Арк.16–17 зв.; Спр.1478. – Арк.52; ІР НБУВ. – Ф.Х. – Од.зб.3814. – Арк.40.

заходів. Науковці, котрі були залучені до підготовки, розуміли декларативність заяв урядовців, залежність від фінансових вливань і відчували ідеологічний тиск, але змушені були продовжувати розпочате.

У цьому контексті показовими стали врочисті збори Президії 16 квітня 1930 р., присвячені заснуванню партосередку КП(б)У у ВУАН. З огляду на «процес СВУ» тут пролунали заклики про відмову від традицій «старої» академії¹⁵⁹. Це не могло не вплинути на настрої та бажання оновленого керівництва святкувати досягнення «старих» безпартійних наукових «кадрів» і поширювати їхній авторитет серед широкого загалу.

Слід зважати й на той чинник, що на початку 1930-х рр. політбюро ЦК КП(б)У планувало перевести ВУАН до Харкова¹⁶⁰. Логічно, що в контексті таких змін святкування десятиріччя академії не вписувалося в реалії тогочасного життя, адже всі її «буржуазні» наукові досягнення були пов'язані винятково з «націоналістичним» Києвом, а не з «пролетарським» Харковом.

«Цілком зрозуміло, що за таких умов, які створилися в усій Україні, не могла існувати та Українська академія наук, яка мала святкувати в 1928 році свій десятилітній ювілей [...] 1930 рік започаткував переходову добу, коли швидко руйновано академічні установи, а разом з тим традиції та наукові авторитети. Це привело до незлічених втрат як у людях, так і в створених Академією наукових працях», – згадувала Н.Д.Полонська-Василенко¹⁶¹.

22 березня 1931 р. ЦК КП(б)У в контексті розгляду «справи Українського національного центру» – осередку діяльності академіка М.С.Грушевського – офіційно скасував відзначення ювілею академії на невизначений термін. При цьому зазначалося, що з датою святкування необхідно визначитися додатково (можливо, саме відтоді бере свій початок радянський міф про заснування академії), а реалізація рішення покладалася на фракцію комуністів у ВУАН¹⁶². 28 квітня 1931 р. на засіданні Президії А.Е.Кристер офіційно виголосив доповідь про завершення підготовки до ювілею¹⁶³. Урешті відзначення першого ювілею ВУАН 1928 р. перейшло у святкування 15-ї річниці «Жовтневої революції» в 1932 р.¹⁶⁴ і десятирічну дату академії було знівельовано.

Отже відзначення десятирічного ювілею ВУАН було ініційоване українськими науковцями. Генеза концепції урочистостей від усталеного вшанування у стінах ВУАН до великого громадського заходу за участі численних іноземних і союзних делегацій відбувалася під впливом радянського уряду. Відзначення історичної дати заснування ВУАН було недоречним для влади в контексті побудови «нового суспільства», а міф про її заснування ще не сформувався. Цей дисбаланс дійсного й «доречного» від початку приготувань мав довгостроковий прогноз.

¹⁵⁹ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук: Нарис історії. – С.74.

¹⁶⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.16. – Спр.10. – Арк.151–152.

¹⁶¹ Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук: Нарис історії. – С.77.

¹⁶² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.16. – Спр.8. – Арк.40.

¹⁶³ АП НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.87.

¹⁶⁴ Там само. – Спр.53. – Арк.43, 49, 53.

Підготовкою до заходів займалася створена Президією ВУАН ювілейна комісія. У майже 40 академічних установах робота провадилася за двома напрямками – видавничим і виставковим. Більшість ювілейних праць, із корегуванням запланованого змісту в контексті радянської науки, науковці спромоглися видати в 1929–1931 рр. Ювілейні виставки так само було підготовлено впродовж кількох років, а деякі з них навіть приймали екскурсії відвідувачів. Заплановані як єдине ціле для висвітлення десятирічної діяльності академії, разом ювілейні видання та виставки репрезентовані ВУАН не були.

Радянська влада використовувала фінансування підготовки до ювілею для поступового встановлення тотального контролю над академією. Складені академічними установами кошториси неодноразово переглядалися, до інституцій висувалися дедалі нові вимоги, які гальмували приготування. Надані ВУАН фінанси не забезпечували потреб усіх установ. Водночас науковці за рахунок ювілейних коштів змогли вирішити нагальні проблеми академічних інституцій, прив'язавши їх до святкових заходів. Важливим кроком уперед стало створення за надані гроші нових установ, будівництво та ремонт приміщень для потреб ВУАН тощо.

Пролонгована підготовка ювілейних заходів «розмила» дату заснування академії, що в майбутньому сприяло формуванню ідеологічно зумовленого радянського міфу, котрий на довгі роки «поховав» важливі деталі виникнення й розвитку української академічної науки. Відзначення десятирічного ювілею ВУАН, попри високий рівень готовності установ до великих заходів, так і не відбулося.

Насамкінець хотілося б наголосити, що новий формат святкування ювілею ВУАН, який народився в період підготовки до відзначення десятиріччя її діяльності, виявився вдалим для різнопланового висвітлення наукових здобутків, що підтверджується його використанням для проведення ювілеїв НАН України в наш час.

REFERENCES

1. Onyshchenko, O.S. (ed.). (1998). *Istoriia Natsional'noi akademii nauk Ukrainy: 1924–1928: Dokumenty i materialy*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Onyshchenko, O.S. (ed.). (2018). *Natsional'na akademiia nauk Ukrainy – 100: holovni tendentsii rozvytku i zdobutky: dokumenty i materialy (vol.I: 1918–1945)*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Polonska-Vasylenko, N.D. (1993). *Ukrains'ka akademiia nauk: Narys istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Pryn, M.O. (2017). *Vystavka dosiahnen' arkhelohichnoi nauky Ukrainy za 1918–1928 rr. v ramkakh sviatkuvannia yuvileiu VUAN: Abstracts of Papers'17. Shosti Zarembiv's'ki chytannia*. (pp.159–164). Kyiv. [in Ukrainian].
5. Sokhan, P.S. (ed.). (1998). *Istoriia Natsional'noi akademii nauk Ukrainy: 1929–1933: Dokumenty i materialy*. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Yurkova, O.V. (2015). *Diiachi nauky v poli zoru dyktatury*. In S.Kulchytskyi (ed.). *Suspil'stvo i vlada v radians'kii Ukraini rokiv nepu (1921–1928) (vol.2, pp.5–56)*. Kyiv. [in Ukrainian].

ДМИТРО БАЙКЄНИЧ

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Research Fellow,
Department of History of Academic Science,
Institute of Archival Studies V.I.Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), b1946@ukr.net

TENTH ANNIVERSARY THE ALL-UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES: THE PREPARATION AND EMBODIMENT (1928–1931)

The process of preparation of the celebration of the 10th anniversary of the All-Ukrainian Academy of Sciences is considered in the article. On the basis of the archive and public documents, memoirs and scientific literature, we can analyze the formation of the celebration concepts and its transformation under the influence of reformation of the Ukrainian science. The creation, composition and activities of the Anniversary Commission, which organized and controlled the preparation of the celebrations and was an intermediary between the Presidium of All-Ukrainian Academy of Sciences and the authorities institutions in solution of current issues. The main directions of preparation publishing and exhibition are explored in details. The work of scientists on the Anniversary editions, changing of the concept of the content of work and selective printing was tracked in dynamics. The preparation of exhibitions of academic institutions and museum expositions, the exhibits of which attracted the attention of the public to scientific development scientists was also highlighted. The information on the financing of preparatory work and the use of funds provided was summarized. The compilation of the anniversary financial reports was presented by organizations, their repeated revision due to the demands of the authorities. Was considered the amount of funding from the governments of the USSR and the Ukrainian SSR. The negative impact of the confrontation of the Soviet government with academics of the Ukrainian Academy of Sciences on the functioning of the Academy institutions, in particular, on preparations for the first anniversary was underlined. The factors that chronologically pushed aside and finally prevented the implementation of the anniversary events are highlighted.

Keywords: All-Ukrainian Academy of Sciences, jubilee commission, anniversary, academic institutions, publishing, exhibitions.

СВІТЛАНА СТАРОВОЙТ

кандидатка історичних наук, завідувачка відділу археографії,
Інститут архівознавства,
Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського
(Київ, Україна), star-t@ukr.net

ЛІДІЯ ЯРЕМЕНКО

кандидатка історичних наук, директорка Інституту архівознавства,
Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського
(Київ, Україна), lidnik@i.ua

ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ АРХІВУ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЧНОЇ НАУКИ

Аналізується історія створення Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, його діяльність на сучасному етапі та роль у формуванні архівного фонду Національної академії наук України. На початковому етапі діяльності НАН України процес формування її архівного фонду відбувався шляхом безсистемного накопичення документів в академічних установах. Інститут архівознавства НБУВ – головний архівний підрозділ у системі НАН України, був створений лише в 1968 р. як Центральний науковий архів АН УРСР. Сьогодні до його функцій належить забезпечення нормативного врегулювання та методичного керівництва в питаннях наукового описування, зберігання, обліку і використання документів академічних установ та організацій, особових архівів академіків, членів-кореспондентів і видатних учених НАН України, документи яких значущі для вивчення історії української науки, техніки, культури; здійснення контролю за станом документування наукової та організаційної діяльності академічних установ і проведення наукових досліджень у царині джерельної бази історії академічної науки. Діяльність Інституту архівознавства НБУВ сприяла створенню у системі НАН України чіткої структури підрозділів, що займаються формуванням її архівного фонду як частини Національного архівного фонду, методичному забезпеченню їх діяльності, визначенню структури архівного фонду НАН України. На сучасному етапі вона спрямована на активне впровадження інформаційних технологій із метою включення архівної спадщини української науки до світового електронного інформаційного простору.

Ключові слова: *Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, Національна академія наук України, архівний фонд, документ, історія науки.*

Ювілей Національної академії наук України актуалізував дослідження щодо визначення ролі, місця та внеску в розбудову цієї найбільшої наукової корпорації в Україні кожної з установ, які входять до її складу. Це дослідження неможливе без звернення до архівних документів, які акумулювали у собі історію створення та діяльності академічних установ. Нині процесами формування архівного фонду НАН України, основою якого є документи установ, опікується Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (НБУВ). У цій статті йтиметься про історію його створення, розбудову та значення для збереження історії української академічної

науки. Окремі аспекти діяльності Інституту архівознавства НБУВ уже ставали предметом розгляду¹, однак багатогранність її виявів спонукає нас до глибшого висвітлення історії його створення та 50-річної діяльності.

Від утворення перших академічних установ у 1918 р. до моменту організації головного архівного підрозділу минуло без малого півстоліття. Як викристалізувалося рішення про його створення, які чинники спонукали до цього керівництво академії, а також загальне ставлення до питань збереження історико-культурної архівної спадщини в Академії наук, що виявлялося в багатьох моментах її діяльності, можемо дослідити на підставі комплексу джерел з історії НАН України.

Найперше привертає до себе увагу лист В.І.Вернадського до М.П.Василенка про шляхи організації Української академії наук (УАН) від 18 травня 1918 р., написаний незадовго до офіційної організації Комісії з утворення УАН. Погоджуючись на запропоноване головування у згаданій комісії, В.І.Вернадський коротко викладає своє бачення структури майбутньої Академії як об'єднання державних установ, першими з яких називає бібліотеку та архів². Звернення до журналів роботи комісії дає нам інформацію про те, що питання утворення рукописного відділу при майбутній Національній бібліотеці та Національного архіву у самому широкому розумінні були одними з першочергових. У пояснювальній записці до організації Історико-філологічного відділу УАН також висловлено думку про створення Національного архіву³.

Активну позицію у справі збереження архівів різних установ у складні революційні роки засвідчують протоколи засідань Історично-філологічного відділу УАН. Так, протягом 1920 р. на них розглядалися питання про необхідність взяття під охорону архівів київських міської, губерніяльної та повітової харчових управ, що містили багато цінних із наукового погляду архівних документів, про становище волинських та подільських бібліотек і архівів та заходи щодо їх порятунку⁴. У 1921 р. до складу академічних установ було

¹ Шмельов В.Г., Сендик В.В. До питання оптимізації складу архівного фонду Академії наук УРСР // *Архіви України*. – 1990. – №4. – С.28–31; Кучмаренко В.А., Яременко Л.М. Архівний фонд Національної академії наук України: історія, сучасний стан, зміст і склад документів // Там само. – 2000. – №1/3. – С.8–15; Старовойт С.В. Проблеми формування архівних фондів личного происхождения и научного описания документов в условиях современности // *Архив Академии наук – достояние национальной и мировой науки и культуры: Мат. Междунар. науч. конф., Москва, 10–14 ноября 2008 г. – Москва, 2009. – С.414–427; Яременко Л.М.* Архивная система Национальной академии наук Украины: история, структура, состав документов // Там же. – С.492–506; Яременко Л.М. Інститут архівознавства // *Архівні установи України: Довідник*. – Т.2: Наукові установи, музеї, бібліотеки. – Кн.1. – К., 2010. – С.11–19; Січова О.В. Архівна система Академії наук Української РСР в 60–70-х рр. ХХ ст. // *Рукописна та архівна спадщина України*. – Т.15. – К., 2012. – С.143–162; Яременко Л.М. Інформаційно-комунікаційне спрямування наукових досліджень Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського // *Архіви – наука – суспільство: шляхи взаємодії: Мат. Всеукр. (з міжнар. участю) наук.-практ. конф., 21–22 трав. 2015 р., м. Київ*. – К., 2015. – С.181–185; Ії ж. *Документальна історія НАН України в наукових розробках Інституту архівознавства НБУВ // Бібліотека. Наука. Комунікація: стратегічні завдання розвитку наукових бібліотек: Мат. Міжнар. наук. конф. (м. Київ, 3–5 жовт. 2017 р.)*. – К., 2017. – С.504–507.

² *Історія Академії наук України: 1918–1923: Документи і матеріали*. – К., 1993. – С.22.

³ Там само. – С.29, 118.

⁴ Там само. – С.243–244.

долучено Комісію з розбору давніх актів (об'єднана з Археографічною комісією УАН) та Київський центральний архів давніх актів⁵, який перебував у системі ВУАН до 1923 р. Зауважимо, що ці заходи було вжито до утворення у вересні 1921 р. Головного архівного управління при НКО УСРР під керівництвом М.О.Скрипника, і вони демонструють послідовну політику керівництва УАН у питаннях акумулювання у своїй системі архівних документів, що мали наукову та історичну цінність.

Навіть після утворення Головного архівного управління УАН не перестала перейматися питаннями збереження українських архівів. Маємо свідчення, що Президент ВУАН М.П.Василенко у грудні 1921 р. з огляду на поганий стан архівів, пропонував скликати від імені ВУАН всеукраїнську архівну нараду в Києві. Важкий фінансовий стан ВУАН не дозволив цього зробити, тож для Головного архівного управління було підготовлено ґрунтовну доповідь з цього питання⁶. У протоколі засідання Ради ВУАН від 11 червня 1923 р. зафіксовано схвалену загальним рішенням ради пропозицію Є.Д.Сташевського про прийняття у власність одного вагона архівних документів із Кам'янця-Подільського з подальшою передачею їх до фонду Центрального архіву давніх актів⁷. 5 листопада 1923 р. по доповіді академіка М.П.Василенка на засіданні Ради ВУАН щодо польських претензій на книжкові та архівні матеріали Університету св. Володимира та Центрального архіву давніх актів було постановлено клопотатися від імені ВУАН перед усіма відповідними інстанціями у Харкові та Києві щодо незмінної позиції про неможливість передання Польщі означених культурних цінностей⁸. Вище наведено лише окремі факти, що засвідчують ставлення у ВУАН до архівної спадщини як такої. Тодішні керманічі та провідні фахівці ВУАН добре розуміли важливість збереження історичних джерел, самі активно послуговувалися ними в особистій науковій діяльності. В.О.Романовський, І.М.Каманін, О.С.Грушевський та П.В.Клименко, які свого часу стояли біля витоків організації архівної справи Української Держави, у різні часи працювали у системі ВУАН.

Якщо говорити безпосередньо про процес формування архівного фонду НАН України, то станом на першу половину 1920-х рр. документально підтверджуються факти наявності в установах ВУАН посад діловодів, однак інформації про їхній обов'язок формувати архіви установ не виявлено. Посада архіваріуса згадується тільки у штатах наукової канцелярії ВУАН із наступними заувагами, що окрема кімната та шафи для зберігання архівних документів відсутні, немає посади завідувача архіву, а «рахувати архівара особою, що відповідає за архів, не можна: по платні стоїть нижче за регістратора». Водночас у цьому документі наведено факт наявності впорядкованого «наукового, організаційного та адміністративного» архіву⁹.

⁵ Там само. – С.468–472.

⁶ Там само. – С.478–479.

⁷ Там само. – С.498.

⁸ Там само. – С.500–501.

⁹ Історія Національної академії наук України: 1924–1928: Документи і матеріали. – К., 1998. – С.117–118.

Перший офіційно засвідчений контакт керівництва ВУАН з окружним відділом Головного архівного управління у справі впорядкування діловодних документів її установ відзначено у протоколі засідання Президії ВУАН від 5 березня 1929 р.¹⁰ На засіданні обговорювався циркуляр цього відділу щодо проведення впорядкування документів. Початок процесу впорядкування виявив різні підходи до ведення діловодства в установах загалом і розуміння того, як саме повинна проходити передача документів. Це спонукало Президію ВУАН прийняти рішення про проведення наради для представників академічних установ з питань обліку та бухгалтерії, на якій випрацювати порядок обліку матеріалів, що надходять до установ. Зафіксовано навіть факт розгляду на засіданні Президії ВУАН доповіді щодо раціоналізації діловодства в академії. Є підстави припускати, що такий семінар відбувся у вересні – жовтні 1929 р. Президія ВУАН рекомендувала взяти у ньому участь всім співробітникам, що мають відношення до діловодства в академічних установах. Водночас ще одна рекомендація, на цей раз для відділів ВУАН, у царині упорядкування ведення діловодства в установах стосувалася перегляду їх номенклатур.

Наступним кроком у впорядкуванні комплексів діловодних паперів установ стало затвердження 5 листопада 1929 р. порядку зберігання у ВУАН архівних документів¹¹. Додатковим спонукальним фактором цього процесу стала перевірка стану архіву ВУАН, запланована на початок 1930 р.¹² Спеціальна комісія, створена для її проведення, відзначила «вкрай поганий» стан архівів: їх невпорядкованість, відсутність довідкового та облікового апарату, наявність у архівах «шкідливих» документів «національно-політичного» характеру. Один з висновків стосувався передачі академічних документів на зберігання до державних архівів і очевидно був сформований комісією через відсутність координуючого архівного підрозділу у системі ВУАН.

Частково відсутність такого підрозділу в академічній системі можна пояснити тим, що до 1930 р. наявні нормативні документи в царині архівної справи ніяк не регламентували питання ведення діловодства та подальшого архівування документів наукових установ. І тільки у затвердженому 5 квітня 1930 р. новому положенні «Про Єдиний державний архівний фонд УРСР» з'явився перелік різних груп документів, що підлягали обов'язковій передачі на державне зберігання, у тому числі і наукових праць. Водночас до функцій Центрального архівного управління (з 1923 р.) додалася й функція контролю за архівами всіх наукових установ, музеїв та бібліотек. А робота згаданої вище комісії проводилася швидше за все в рамках вивчення загального стану архівної справи в установах та організаціях різноманітних відомств України.

Процес формування архівів установ не був завершений до початку кардинальних змін в академічній структурі, що припали на першу половину

¹⁰ Історія Національної академії наук України: 1929–1933: Документи і матеріали. – К., 1998. – С.372.

¹¹ Там само. – С.377, 387–388, 392.

¹² Там само. – С.395, 398.

1930-х рр. При тому, що частина установ була ліквідована з політичних мотивів, основна їх частина була трансформована із формату кафедр у формат науково-дослідних інститутів. Логічним завершенням цього процесу мало стати впорядкування документів ліквідованих установ та передавання їх на державне архівне зберігання. У протоколі засідання Президії ВУАН від 13 лютого 1934 р., на якому розглядалося питання про затвердження нової організаційної структури ВУАН, прийнятої на січневій сесії академії, зазначено, що після ліквідації установ, не передбачених новою структурою, їхні документи мають передаватися до секретаріату ВУАН, починаючи з 1 лютого 1934 р.¹³

З іншого боку, процес обговорення та кристалізації рішення у справі формування академічного архіву в межах самої академії наразі документально підтвердити не вдалося. Однак, ураховуючи фактор контролю за станом державних архівів із боку Центрального архівного управління, організацію мережі відомчих архівів, що формувалася в той час, та з огляду на самоврядність ВУАН, прописану в її статуті, керівництво Академії наук на певному етапі мусило прийняти таке рішення. Окремі факти підтверджують те, що певний процес, направлений на формування архівної системи у структурі ВУАН, відбувався.

По-перше, маємо документальне підтвердження того, яким чином весь архівний фонд Академії наук початкового періоду її діяльності опинився в нинішньому Інституті рукопису НБУВ. Уперше керівництво ВБУ звернулося до керівництва ВУАН щодо передачі масиву архівних документів академічних установ до фондів бібліотеки ще в 1930 р., коли постала загроза передачі академічного архіву до державних архівів у підпорядкуванні Центрального архівного управління¹⁴. Серед аргументів – наявність вільних приміщень і можливість забезпечити їх збереження та активне використання. У протоколі засідання Президії ВУАН від 10 жовтня 1935 р. занотовано розгляд ще одного звернення директора ВБУ В.М.Іванушкіна у справі передачі всіх архівних матеріалів Академії наук до відділу рукописів бібліотеки та зафіксовано схвальне рішення з цього питання¹⁵. З огляду на те, що основний масив документів було передано до відділу рукописів ВБУ впродовж 1934 р. (за винятком тих, що залишилися в установах- правонаступниках) можемо говорити про запровадження перспективного планування з метою і надалі поповнювати фонди ВБУ документами академічного архіву. Якщо провести паралель із сучасністю, то фактично було здійснено передавання масиву документів, що закінчили процес функціонування в діловодстві. Його передали в неопрацьованому стані, можливо із прихованим бажанням зберегти

¹³ Історія Національної академії наук України: 1934–1937: Документи і матеріали. – К., 2003. – С.35.

¹⁴ Яременко Л.М., Старовойт С.В. Ф.Х «Архів Української академії наук – Всеукраїнської академії наук» // Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського: Путівник. – К., 2015. – С.26.

¹⁵ Історія Національної академії наук України: 1934–1937: Документи і матеріали. – К., 2003. – С.428.

частину документів від вилучення і знищення у процесі провадження кримінальних справ проти співробітників академії (що частково було зроблено в 1930 р. під час роботи комісії з перевіряння стану архівної справи ВУАН). Систематизація й наукове описування цієї частини архіву ВУАН було здійснено лише в 1960-х рр.

По-друге, в іншому протоколі засідання Президії АН УРСР від 23 вересня 1936 р. зафіксовано розгляд питання щодо виділення коштів на впорядкування архівів інститутів АН УРСР та планування коштів для цього на наступний 1937 р.¹⁶ Налагодження внутрішньої системи формування академічного архівного фонду підтверджує доповідь ліквідаційної комісії Інституту транспортної механіки, де згадано, що архів наукових робіт інституту за попередні роки підібрано по темах, складено на них описи і здано до Бібліотеки АН УРСР¹⁷.

Бажання формувати цілісний комплекс архівних документів з історії діяльності академічних установ підтверджується й тим фактом, що в окремих випадках ВУАН порушувала питання перед республіканською владою та Центральним архівним управлінням щодо передавання до ВУАН документів з історії діяльності її установ, що тим чи іншим чином опинилися в державних архівних установах, наприклад, клопоталися перед народним комісаром освіти В.П.Затонським та Центральним архівним управлінням у справі передавання бібліотеки ліквідованого Українського науково-дослідного інституту книгознавства та матеріалів родинного архіву Гоголів-Яновських із Центрального архіву стародавніх актів до ВБУ¹⁸. У грудні 1940 р. опікувалася бібліотекою й архівними матеріалами покійного академіка Д.І.Яворницького, які було вирішено залишити у фондах Бібліотеки АН УРСР¹⁹. Очевидно, що на цьому етапі діяльності АН УРСР ролі основного архівосховища Академії наук набував відділ рукописних фондів Бібліотеки АН УРСР.

Саме в період формування нової структури установ Академії наук в її стінах у 1933 р. на січевому засіданні Комісії соціально-економічної історії України співробітники комісії А.Й.Грінберг та О.П.Оглоблин висловили думку про скликання широкої наради за участі представників споріднених комісій та установ, таких, як Археографічна комісія ВУАН, «обидва архіви» (очевидно, йшлося про Центральний архів стародавніх актів у Києві та Всеукраїнський військово-історичний архів), а також обласне архівне управління з метою обміркувати на цій нараді принципові засади й форми нової академічної структури. За словами того ж О.П.Оглоблина, «не передбачаючи, яку форму здобуде цей новий осередок, – чи то буде спеціальна комісія, чи секція при будь-якій іншій комісії», вона мала бути осередком, що

¹⁶ Історія Національної академії наук України: 1934–1937: Документи і матеріали. – С.450.

¹⁷ Там само. – С.479.

¹⁸ Там само. – С.463–464.

¹⁹ Історія Національної академії наук України: 1938–1941: Документи і матеріали. – К., 2007. – С.463–464.

досліджує питання архівознавства²⁰. Таким був перший провісник усвідомленої у системі Академії наук необхідності створення спеціалізованої установи для розробки теоретичних питань архівознавства.

Ще одна спроба утворити у системі АН УРСР архівну установу державного рівня зафіксована у протоколі засідання Президії АН УРСР від 23 травня 1941 р., на якому заслуховували доповідь заступника голови Відділу суспільних наук АН УРСР В.В.Рудницького²¹. Він пропонував утворити Архів рукописних фондів з історії науки, літератури і мистецтва як самостійну установу у системі Академії наук, що здійснювала б низку функцій, серед яких концентрація, збір та придбання всіх рукописних фондів, архівів та окремих документів за відповідними критеріями (створені українцями; створені в Україні; такі, що містять відомості про Україну), а також документальних масивів із найдавніших часів до сучасного періоду незалежно від місця створення (в Україні чи поза нею). Крім збирацької функції до обов'язкових напрямів діяльності майбутнього архіву було віднесено організацію зберігання та реставрування рукописних фондів, первинне наукове опрацювання документів та створення до них науково-довідкового апарату, організацію наукової розробки і публікації рукописних фондів спільно з відповідними інституціями АН УРСР. Показово, що всі ці моменти відображено й в останній редакції Статуту НАН України²².

У зверненні до РНК УРСР, окрім ухвали даного рішення, вирішили просити також нормативно врегулювати питання щодо передачі до архіву рукописних фондів, що відповідають його профілю (рукописи давньої писемності, архіви і рукописи вчених, письменників, громадсько-політичних і культурних діячів, а також рукописи їх окремих творів, листування та ін.), зобов'язавши до цього всі державні установи, науково-дослідні інститути, наукові, обласні й місцеві публічні бібліотеки, літературно-меморіальні музеї та архівні заклади УРСР. Розглядалася навіть можливість передачі до наукового архіву АН УРСР архівних і рукописних матеріалів з історії науки, літератури, мистецтва України, що зберігалися в інших державних установах СРСР. Також передбачалася можливість, у разі потреби, створення в культурних центрах УРСР філіалів архіву АН УРСР.

Технічний бік подальшої реалізації цього проекту та його матеріальне забезпечення бачилося наступним чином. Приміщенням і коштами архів мали забезпечити за розпорядженням РНК УРСР; АН УРСР повинна була розробити і подати проект штатів і план роботи архіву на другу половину 1941 та початок 1942 рр. Сам штат орієнтовно планувався у складі директора, його заступника з наукової роботи, ученого секретаря, 6 старших і 6 молодших наукових співробітників. Задуманий проект не судилося втілити у життя через вторгнення німецьких військ. Спроба повернутися до нього була

²⁰ Історія Національної академії наук України: 1929–1933: Документи і матеріали. – К., 1998. – С.270.

²¹ Історія Національної академії наук України: 1938–1941: Документи і матеріали. – С.545–546.

²² Статут Національної академії наук України (нова редакція). Київ, 2016 [Електронний ресурс]: <http://www.nas.gov.ua/legaltexts/Pages/default.aspx>

після закінчення воєнних дій: у протоколі Президії АН УРСР від 1 червня 1945 р. зафіксовано рішення про необхідність створення загального архіву при АН УРСР і доручення академіку М.В.Птусі підготувати проект організації архіву при Бібліотеці АН УРСР²³.

Хоч конкретної інформації про створення та функціонування архіву в АН УРСР упродовж довгого хронологічного періоду не виявлено, однак протягом першої половини 1950-х рр. зустрічаються поодинокі згадки про передавання архівних матеріалів до його фондів. Так, у 1952 р. у протоколах засідань Президії АН УРСР ішлося про приймання до системи установ АН УРСР бібліотек та архівів заповідників «Хомутівський степ», «Михайлівська цілина» та інших від Головного управління по заповідниках при РМ УРСР. У 1953 р. зустрічаємо інформацію про передавання діловодного архіву Ради з вивчення продуктивних сил УРСР за попередній рік діяльності у зв'язку зі влиттям до її складу Комітету з гідробудівництва²⁴. Це опосередковано підтверджує факт існування у структурі АН УРСР архівного підрозділу на той час. Ще одним аргументом на користь існування такого підрозділу може бути поява в довіднику АН УРСР на 1951 р. у складі Канцелярії Президії АН УРСР посади завідуючого архівом²⁵. Однак, очевидно, у даному випадку можна говорити винятково про архівний підрозділ у складі апарату Президії АН УРСР, відомий зараз як її архів, а не про загальноакадемічну архівну установу, що поєднувала б у своїй діяльності функції нормативного й методичного забезпечення процесів комплектування архівними документами установ та особового походження, акумулювання їх у своїх фондах, забезпечення збереженості, обліку, використання цих документів.

Згадку про обговорення доцільності створення в АН УРСР центрального наукового архіву знаходимо і в протоколі засідання Президії АН УРСР від 6 грудня 1954 р. На ньому головному вченому секретарю Президії АН УРСР О.Н.Щербаню було доручено з'ясувати питання про напрями роботи Архіву АН СРСР та опрацювати положення про нього з метою подальшого використання цієї інформації в організаційних питаннях утворення архіву АН УРСР. В цьому ж протоколі накреслено шляхи реалізації формування академічного архіву у широкому розумінні; згадано завідуючу архівом В.К.Скорикову, на яку рішенням Президії було покладено методичний контроль за роботою архіву Кримського філіалу АН УРСР та архівів науково-дослідних установ АН УРСР. Також зазначено, що директорам інститутів і наукових установ АН УРСР доручено в місячний термін скласти повний список наукових праць померлих академіків АН УРСР і подати свої думки про місцезнаходження їхніх документів²⁶. З іншого боку, зустрічаємо свідчення про те, що

²³ Історія Національної академії наук України: 1941–1945. – Ч.2: Додатки. – К., 2008. – С.172.

²⁴ Історія Національної академії наук України: 1951–1955. – Ч.2: Додатки. – К., 2012. – С.116, 267.

²⁵ Довідник Академії наук Української РСР на 1951 р. – К., 1951. – С.136.

²⁶ Історія Національної академії наук України: 1951–1955. – Ч.2: Додатки. – К., 2012. – С.409.

формування майбутнього архіву також відбувалося за рахунок розшуку та придбання бібліотек, архівів визначних діячів науки й культури. Такими є документи про наміри або безпосереднє придбання протягом 1951–1957 рр. бібліотечних зібрань та особистих архівів М.М.Кордуби, А.С.Петрушевича, М.О.Грінченка²⁷.

Ще один аспект комплектування документами установ з'явився після виходу постанови РМ УРСР від 18 квітня 1956 р. №408 «Про заходи по впорядкуванню режиму зберігання та кращого використання архівних матеріалів міністерств і відомств Української РСР», спрямованої на забезпечення доступу наукових співробітників до архівних документів, що перебували на таємному зберіганні, але часто не містили державної таємниці як такої, а були віднесені до цієї категорії з політичних міркувань. На засіданні Президії АН УРСР 11 травня 1956 р. було ухвалено довести до відома керівництва всіх науково-дослідних установ, бібліотек і музеїв АН УРСР цю постанову та зобов'язати керівників установ, у фондах яких зберігаються документи під грифом «Таємно», створити комісії для їх перегляду; завершити перевірку рекомендувалося до 15 січня 1957 р., після чого подати пропозиції щодо зняття такого грифу на матеріалах і документах з метою передачі їх на зберігання та використання на загальних засадах.

Важливим є те, що водночас усіх директорів інститутів та голів бюро відділів наук АН УРСР зобов'язали вжити заходів щодо впорядкування й покращення зберігання архівних матеріалів і документів в академічних установах. Склад комісії для перевірки архівів затверджено під керівництвом головного вченого секретаря Президії АН УРСР О.Н.Щербаня. Вона мала розробити і подати пропозиції про впорядкування архівів до 1 жовтня 1956 р. Для розгляду пропозицій установ АН УРСР із цього питання було створено комісію під керівництвом віце-президента АН УРСР академіка М.П.Семененка; за результатами роботи їй доручено зробити доповідь на засіданні Президії АН УРСР²⁸.

Фактично вже на цьому етапі можна говорити про те, що формат діяльності майбутнього загальноакадемічного архівного підрозділу, головні завдання та фактор підпорядкованості було вироблено на практиці. Як бачимо, чітко прослідковуються два основні джерела комплектування фондів майбутнього архіву: з одного боку це фонди установ, з іншого – документи видатних учених. Визначено шляхи комплектування як через обов'язкове передавання документів установ, закінчених у діловодстві та документів учених, так і через закупівлю матеріалів особового походження в їхніх власників. Передбачено функцію методичного контролю за роботою архіву філіалу АН УРСР та архівів її науково-дослідних установ. Привертає увагу й той факт, що в переважній більшості питань щодо архівного процесу в АН УРСР відповідальною особою визначено головного вченого секретаря Президії АН УРСР О.Н.Щербаня (у сучасних умовах саме головний вчений

²⁷ Інститут архівознавства НБУВ. – Ф.268. – Оп.7. – Спр.131.

²⁸ Історія Національної академії наук України: 1956–1960. – Ч.2: Додатки. – К., 2015. – С.40.

секретар згідно з розподілом обов'язків серед керівництва та членів Президії НАН України опікується питаннями архівної справи).

Одним зі шляхів реалізації формування академічного архівного фонду було створення при Президії АН УРСР на правах консультативного органу експертної комісії для придбання у приватних осіб рукописів, архівів, художніх творів і виробів, колекцій, рідкісних видань, які становлять значну наукову та історико-культурну цінність. Питання про це розглядалося на її засіданні 26 січня 1960 р. Комісію було організовано під головуванням академіка О.Н.Щербаня у складі члена-кореспондента М.З.Шамоти, кандидатів наук К.Г.Гуслистога, В.Д.Довженка, В.С.Дончака, К.П.Дорошенка, М.І.Дяченка та затверджено положення про неї²⁹. На вироблення основних принципів роботи комісії знадобилося півроку. Але вже 1 липня 1960 р. Президія АН УРСР затвердила перший протокол засідання комісії, датований 7 червня 1960 р., та дозволила придбати, за результатами розгляду й експертизи комісії, наступні документи: Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка – історико-літературні матеріали з архіву М.Ф.Чернявського, книгу «Поезії» О.Макович (Львів, 1894 р.) та повість Є.І.Ярошинської «Перекинчики» (Львів, 1903 р.) із дарчими автографами письменників; матеріали літературознавця і юриста М.М.Лозинського; листи композитора О.К.Глазунова до В.П.Горленка та фото В.П.Горленка і М.К.Заньковецької; Державному музею Т.Г.Шевченка – меморіальні речі Т.Г.Шевченка (рогова табакерка, інкрустована золотом, кришталева штамп-печатка з монограмою «Т.Ш.»); альбом гравюр на дереві художника С.В.Кукурудзи «Шевченківські місця у Казахстані»; Державній публічній бібліотеці УРСР – матеріали з архівів академіка Д.О.Граве, заслуженого діяча мистецтв УРСР І.С.Їжакевича та Н.М.Мазурської. Водночас зафіксовано факт винесення подяки М.М.Тарновському за цінні архівні матеріали, передані в дар відділу рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка³⁰.

Цей протокол цінний для нас тим, що підтверджує, по-перше, різні форми поповнення фондів (як закупівля, так і приймання дарів), по-друге, інформує про різні осередки накопичення архівних матеріалів у системі Академії наук. Наявність декількох таких осередків, що історично склалися у процесі наукової діяльності таких установ, як Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка, Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії, Інститут археології, Державна публічна бібліотека, згодом відіграла свою роль у справі створення і формату загальноакадемічного архіву АН УРСР.

На цьому етапі глобальна проблема акумулювання ділових архівів установ Академії наук, архівних матеріалів у вигляді творчого спадку видатних українських письменників, що збиралася протягом десятиліть співробітниками Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка у процесі підготовки до видання багатотомників творів Т.Г.Шевченка, І.Я.Франка, Ю.Стефаніка, Л.Українки та багатьох інших, фольклорних матеріалів,

²⁹ Історія Національної академії наук України: 1956–1960. – Ч.2: Додатки. – С.412.

³⁰ Там само. – С.462.

зібраних співробітниками Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії в польових експедиціях, матеріалів, документів, зібраних відомими українськими дослідниками-етнографами, документів низки установ-попередників та наукових матеріалів про проведення археологічних розкопок на території України, зібраних в Інституті археології, через відсутність загальноакадемічного архіву вирішилася шляхом формування окремих архівних підрозділів у згаданих установах та двох академічних бібліотеках у Києві та Львові.

У 1958 р. з'явилося нове положення про Державний архівний фонд СРСР, один з пунктів якого проголошував виокремлення низки відомчих архівів, що отримували право постійного зберігання документів, в тому числі й архіви АН СРСР, академій наук союзних республік та їхніх установ. Таким чином, АН УРСР отримала право постійного зберігання документів, що утворювалися в процесі діяльності її установ, однак, як свідчать деякі документи, скористалася цим правом лише частково.

Від моменту масової передачі документів до фондів Державної публічної бібліотеки пройшло чимало часу, а повторні великі передачі не відбувалися. Академічні установи зберігали документи, що утворювалися в процесі їхньої діяльності, не передаючи до державних архівів, але із суттєвими порушеннями нормативних вимог. Треба також зауважити, що в 1930-х рр. до бібліотеки передавалися документи не всіх академічних установ і не в повному обсязі. Основний їх масив склали документи ліквідованих установ Історично-філологічного та Соціально-економічного циклів ВУАН. Але навіть їхні документи частково було залишено у фондах установ- правонаступників. З установ природничо-технічного спрямування було передано тільки невелику частину документів установ Математичного та Медичного циклів. Основна ж їх маса залишилася в установах- правонаступниках.

Незадовільний фізичний стан і система забезпечення збереженості архівних документів в інститутах історії, ботаніки, фізики та Центральному республіканському ботанічному саду стали предметом розгляду на засіданні Президії АН УРСР 27 червня 1960 р.³¹ Текст протокольної постанови фіксує повний хаос у питаннях архівного впорядкування документів цих установ: «Наукова експертиза цінності документальних матеріалів в цих установах не проводилася, внаслідок чого за 15 років нагромадилося багато архівного матеріалу, який не підлягає дальшому збереженню. Строки збереження матеріалів не визначені. Архівні матеріали не підшиваються і не переплітаються. Відповідальних осіб за архіви в інститутах немає. Архівні матеріали зберігаються на складах, в коридорах, в робочих кімнатах і навіть під сходами». Результатом розгляду цього питання стало розпорядження директорам згаданих установ забезпечити впорядкування архівних фондів, створити експертні комісії для проведення експертизи наукової і практичної цінності документів, організувати зберігання відібраних документів відповідно до норм і положень та призначити відповідальних осіб за

³¹ Архів Президії НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.942. – Арк.11–12.

збереження архівів. Керівництво інших академічних установ зобов'язали суворо дотримуватись діючих інструкцій щодо роботи з архівними фондами.

Як бачимо, робота, спрямована на забезпечення збереження архівних документів установ АН УРСР, проводилася, але в цілому мала спорадичний характер. Головною причиною такого становища визнано «відсутність єдиного центрального архіву в системі АН УРСР та постійного контролю за підвідомчими архівами», що унеможливило здійснення контролю та координації роботи архівних підрозділів установ і запровадження єдиної системи зберігання та обробки наукової документації. Це в свою чергу негативно впливало на створення єдиного науково-довідкового апарату до архівних документів, виключало можливість отримання централізованої інформації про склад і зміст архівних фондів академічних установ і, відповідно, повноцінного і оперативного використання архівних документів з науковою метою. Крім того, протягом всього попереднього періоду діяльності АН УРСР не проводилося систематичне виявлення і збирання особових документальних матеріалів академіків, членів-кореспондентів та інших видатних учених. Ситуація доволі гнітюча, якщо врахувати, що Академія наук діяла з 1918 р. (загалом понад 40 років), існували нормативні документи щодо роботи з архівними фондами, але, як видно із документа, у практиці роботи їх не завжди дотримувалися. З іншого боку – не у всіх академічних установах були завідувачі архівів.

Звідси й прийняте на засіданні рішення – «вважати доцільним створення в АН УРСР Центрального архіву». Для його реалізації завідувачі архіву Президії АН УРСР В.К.Скориковій доручили до 1 вересня 1960 р. розробити та подати проекти положення про Центральний архів і штати, а керуючому справами АН УРСР М.П.Сизоненку – підготувати пропозиції щодо відповідного приміщення для нього.

У рамках виконання згаданої вище постанови від 26 червня 1960 р. на початку наступного, 1961-го, року працівники канцелярії Президії АН УРСР для завідувачів канцелярій академічних установ Києва провели спеціальну нараду, присвячену питанням поліпшення діловодства й архівної справи в установах АН УРСР. За її результатами Президія АН УРСР видала постанову від 30 січня 1961 р. «Про впорядкування архівної справи в АН УРСР» з трьох пунктів. Першим зобов'язували академічний відділ капітального будівництва передбачити приміщення для центрального архіву АН УРСР при будівництві нового будинку для Державної публічної бібліотеки; другим – управління справами академії відселити жильців з будинку Президії АН УРСР із метою надання додаткової площі для архіву Президії АН УРСР; третім – підготувати подання до Ради Міністрів УРСР про введення у штат центрального апарату АН УРСР однієї посади інспектора-архівіста для надання систематичної допомоги архівам установ Академії наук³².

На реалізацію цього рішення знадобилося довгих сім років. Тільки на початку 1968 р. постановою бюро Президії АН УРСР від 6 березня 1968 р.

³² Архів Президії НАН України. – Ф.251. – Оп.1. – Спр.1012. – Арх.24.

№105-Б було створено Центральний науковий архів АН УРСР (ЦНА АН УРСР) як самостійний структурний підрозділ при Центральній науковій бібліотеці АН УРСР (із 1996 р. – Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського) і підпорядкований головному вченому секретареві Президії АН УРСР. Очолив його співробітник Архівного управління при РМ УРСР Б.Д.Нененко, який мав вищу спеціальну історико-архівну освіту й досвід організаційної роботи. Основними завданнями новоствореної установи було визначено здійснення методичного керівництва у питаннях науково-технічного впорядкування, зберігання, обліку, використання документів академічних установ та організацій, особових документів академіків, членів-кореспондентів і видатних вчених, документи яких мають значення для вивчення історії української науки, техніки, культури; контролю за станом документування наукової та організаційної діяльності академічних установ. Згодом, відповідно до постанови бюро Президії АН УРСР від 4 січня 1984 р. №5-Б, він був перетворений на Відділ архівних фондів, а згідно з постановою Президії АН України від 9 вересня 1992 р. №241 та наказом директора бібліотеки від 30 вересня 1992 р. отримав статус науково-дослідного підрозділу та сучасну назву – Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (ІА НБУВ)³³.

На час створення ЦНА АН УРСР уже функціонували багатofондові самостійні архівні підрозділи у структурі Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка, Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії, Інституту археології, Центральної наукової та Львівської бібліотек АН УРСР, низка музеїв і музейних кімнат в установах АН УРСР, де також частково зберігалися документи загальноакадемічного архівного фонду. Декілька спроб сконцентрувати всі його документи в одному місці, яким мало б стати архівосховище ЦНА АН УРСР, не мали успіху через дві причини. Першою з них була відсутність окремого приміщення для загального академічного архіву, що не дозволяє й зараз, на сучасному етапі діяльності ІА НБУВ, комплектуватися документами установ НАН України у строки, визначені правилами роботи державних архівів України. Другою причиною стало небажання академічних установ передавати профільні архівні фонди, які вони зберігали на момент створення центрального академічного архіву до його архівосховища.

За згаданих вище умов ЦНА АН УРСР сконцентрував свою діяльність на нормативному забезпеченні та методичному керуванні процесами організації діловодства, опрацювання, обліку, зберігання і використання архівних документів в установах АН УРСР та контролі за їх дотриманням, з одного боку, та на комплектуванні власних фондів документами особового походження видатних вчених АН УРСР та документами ліквідованих академічних установ, створенні до документів науково-довідкового апарату та забезпеченні системи їх обліку, зберігання і використання з науковою та соціокультурною метою. Розробка нормативних та методичних документів для використання в практичній діяльності співробітників архівних

³³ Інститут архівознавства НБУВ. – Ф.277. – Оп.1. – Спр.1, 101, 106, 111, 145.

підрозділів академічних установ та безпосереднього забезпечення діяльності ЦНА АН УРСР, яким передувала ґрунтовна перевірка стану архівів і ведення діловодства понад 120 установ, в тому числі всіх поза межами Києва, розпочалася з перших років роботи. Докладно цей етап діяльності висвітлено у статті співробітниці ІА НБУВ О.В.Січової³⁴.

Розроблені впродовж 1993–1994 рр. ІА НБУВ та впроваджені у практику роботи такі нормативні документи, як «Положення про Експертно-перевірну комісію НАН України», «Типове положення про експертні комісії установ НАН України» сприяли активізації роботи з упорядкування документів академічних установ. Це дозволило протягом 1994 р. сформуванню, описати і включити до складу НАФ 15 тис. архівних справ науково-організаційної, науково-технічної документації та документації з особового складу – майже вдвічі більшу кількість ніж попереднього року³⁵.

Позитивно сприяло процесу впорядкування документації установ розроблення і впровадження в практику роботи їхніх архівних підрозділів упродовж 1994–1999 рр. примірних номенклатур справ в установах гуманітарного профілю та в установах природничо-технічного профілю, а також методичних рекомендацій з їх застосування, «Примірної інструкції з діловодства в установах НАН України», «Методичних рекомендацій по складанню науково-довідкового апарату до документів наукових та науково-технічних архівів установ і організацій НАН України», «Типового положення про науковий архів установ і організацій НАН України».

Із метою прискорення процесу впровадження згаданих нормативних документів активно використовувалася така форма, як науково-методичні та практичні семінари, що проводилися співробітниками ІА НБУВ безпосередньо в установах НАН України. На початку 2000-х рр. згадані нормативні та методичні документи було доопрацьовано та розроблено низку нових, серед яких «Положення про архівний фонд особового походження видатного вченого НАН України», «Положення про Архівний фонд НАН України». В останньому положенні, затвердженому постановою Президії НАН України від 5 грудня 2001 р., було остаточно зафіксовано існуючу внутрішню структуру академічної архівної системи, місця зберігання, склад та порядок обліку документів і в черговий раз підтверджено статус ІА НБУВ як головного архівного підрозділу в системі НАН України. Ці нормативні та низка методичних документів були вперше зібрані в одному збірнику й опубліковані у 2002 р.³⁶ Результати їх впровадження у практику роботи архівних і діловодних підрозділів академічних установ станом на кінець 2002 р. мали такий вигляд: 150 установ НАН України підготували положення про експертні комісії з відбору документів до складу архівного фонду НАН України, про канцелярію та про наукові архіви; 60 установ розробили і узгодили з

³⁴ Січова О. Архівна система Академії наук Української РСР у 60–70-х роках ХХ століття // Рукописна та книжкова спадщина України. – Т.15. – К., 2012. – С.143–162.

³⁵ Інститут архівознавства НБУВ. – Ф.277. – Оп.1. – Спр.174. – Арк.4.

³⁶ Архівна справа і діловодство в Національній академії наук України: Збірник законодавчих актів, нормативних і методичних документів з архівної справи і діловодства. – К., 2002. – 170 с.

Експертно-перевірною комісією НАН України зведені номенклатури справ; 15 установ підготували інструкції з діловодства; 56 установ організували роботу з експертизи цінності і опрацювання документів з метою подальшого включення їх до Національного архівного фонду³⁷.

Важливою функцією, яка реалізується ІА НБУВ і на сучасному етапі, є організація системи заходів, спрямованих на забезпечення зберігання документів загальноакадемічного архівного фонду. Як головний архівний підрозділ інститут методично та консультативно забезпечує один з головних чинників цього процесу – систему централізованого обліку документів. Паспортизація архівних підрозділів установ НАН України, проведена в 1997 р. з метою уточнення обсягів усього архівного фонду НАН України, показала, що до складу архівного фонду НАН України на початок року входили 1142 архівних фонди й колекції загальним обсягом майже 1200 тис. справ, серед яких левову частку – понад 1130 тис. справ – складали документи на паперовій основі, близько 65 тис. фотодокументи та понад 22 тис. аудіодокументів³⁸. Оскільки не всі академічні установи на той час подали відомості про обсяг своїх архівних фондів, ця цифра не може вважатися остаточною. Паспортизація показала наявність проблемних місць у системі централізованого обліку документів академічного архівного фонду і певним чином спонукала до активізації роботи у цій царині. Упродовж другої половини 1990-х рр. було завершено формування зведеного централізованого фондового каталогу на документи НАФ, що зберігаються в установах НАН України, а проведення паспортизації архівних підрозділів установ набуло систематичного характеру. Створена система централізованого обліку документів передбачає щорічне складання паспортів архівних підрозділів, відомостей про зміни у складі фондів, виявлення і реєстрацію унікальних документів і моніторинг змін кількісного складу документів архівного фонду НАН України, який забезпечується співробітниками ІА НБУВ.

Наприкінці 1980-х рр. у діяльності ІА НБУВ з'явилася нова складова, що полягала у започаткуванні всебічного наукового дослідження джерельного комплексу з історії академічної науки: у 1989 р. було вперше самостійно розпочато вивчення складу і змісту документів академічного архівного фонду як потужного інформаційного комплексу. Найбільшим науковим проектом у галузі розроблення джерел з історії НАН України для ІА НБУВ залишається систематична робота, спрямована на вивчення архівних ресурсів, виявлення та введення до наукового обігу нової інформації шляхом підготовки до публікації у серії «Джерела з історії науки в Україні» видання «Історія Національної академії наук України» у форматі збірників документів і матеріалів. Результати цієї роботи представлено сьогодні в 14-ти опублікованих томах документів і матеріалів до них у вигляді індивідуальних наукових розробок співробітників інституту, які хронологічно охоплюють період діяльності НАН України з 1918 до 1960 рр. включно.

³⁷ Інститут архівознавства НБУВ. – Ф.277. – Оп.1. – Спр.301. – Арк.5.

³⁸ Там само. – Спр.220. – Арк.2.

У цій же серії було видано «Щоденники» літературознавця, віце-президента ВУАН академіка О.С.Єфремова (Київ, 1997 р.). Спільно з працівниками Інституту рукопису НБУВ підготовлено чотири книги загальноакадемічної серії «Вибрані праці академіка В.І.Вернадського» (Київ, 2011–2012 рр.), в яких опубліковано архівні документи з розлогими науковими коментарями про створення Української академії наук, роль видатного вченого і першого президента академії В.І.Вернадського у цьому процесі та фундаментальний блок його листування з українськими вченими. Також співробітники ІА НБУВ активно долучаються до загальноакадемічних видавничих проєктів, серед яких варто згадати монографію «Національна академія наук України: 1918–2008: до 90-річчя від дня заснування» (Київ, 2008 р.) та дві книги про творчі зв'язки видатних учених інших держав з українською наукою – «М.В.Келдиш та українська наука: До 100-річчя від дня народження вченого» (Київ, 2011 р.), «А.П.Александров та українська наука: До 110-річчя від дня народження вченого» (Київ, 2013 р.), підготовлені на основі архівних документів, зокрема із залученням значного масиву фотодокументів.

Одночасно з діяльністю у царині нормативного та методичного забезпечення роботи архівних і ділових підрозділів установ НАН України, проведенням самостійних наукових досліджень джерельного комплексу з історії НАН України ІА НБУВ функціонує як галузева державна архівна установа, зберігаючи у своїх архівосховищах документи ліквідованих академічних установ та особові архіви видатних вчених України і забезпечуючи їх всебічне використання. Після завершення організаційних процесів, ґрунтовного вивчення існуючої на той час практики роботи установ АН УРСР у галузі формування їхніх архівних фондів і стану самих фондів та визначення першочергових кроків у подоланні виявлених кризових явищ на початку 1970-х рр. було активізовано процес комплектування фондів самого ЦНА АН УРСР. Найбільш активно робота з комплектування провадилася у Києві, оскільки саме тут сконцентровано найбільше установ НАН України. З початку 2000-х рр. регулярно організовувалися наукові експедиції до інших міст України – Одеси, Харкова, Львова, Дніпропетровська, Донецька, де працювали і проживали вчені НАН України. Саме у цей період діяльності ІА НБУВ з'явилася регулярна практика ініціювання створення в установах НАН України комісій з наукової спадщини вчених, які пішли з життя. Динаміка формування фондів, яка прослідковується за звітними документами, показує тенденцію стабільного зростання їхніх обсягів. Сьогодні ці цифри складають 459 фондів, з яких 438 фондів особового походження, 17 фондів установ та 4 колекційні фонди загальною кількістю понад 71 тис. справ.

Основним видом комплектування фондів ІА НБУВ традиційно є особові документи видатних вчених НАН України. Їх інститут отримує в неопрацьованому стані і наукове описування та технічне опрацювання цих документів є вагомою складовою його діяльності. Методичне забезпечення процесу опрацювання було втілене через розроблення впродовж 2003–2004 рр. та впровадження у практику роботи «Робочої інструкції з науково-технічного опрацювання документів особового походження видатних вчених НАН України»

(затверджена Науково-методичною радою ІА НБУВ у 2004 р.), що також сприяло покращанню системи наукового описування та технічного опрацювання документів.

Документами особових архівних фондів представлено багато наукових напрямів, декілька наукових шкіл, історія створення та діяльності НАН України. Особливо цінними з цього погляду є документи фондів перших академіків – О.В.Фоміна, М.Ф.Кашенка, Й.Й.Косоногова, П.М.Першина, М.В.Птухи та ін. У фонді академіка М.Ф.Кашенка зберігаються доповідь про необхідність заснування при УАН Акліматизаційного саду та огляд його діяльності з часу утворення до 1923 р., зауваження про завдання Лабораторії дослідної зоології при УАН, документи про організацію Зоологічного музею УАН, листування з академіком М.П.Василенком про участь в організації Академії наук. Також серед зібраних матеріалів у цьому фонді зберігається записка С.П.Тимошенка щодо організації досліджень з прикладного природознавства при Фізико-математичному відділенні УАН. У фонді академіка О.В.Фоміна представлено зауваження до структури Інституту ботаніки початку 1920-х рр., листування з В.І.Вернадським, В.І.Липським, Є.І.Бордзиловським; у фонді академіка М.В.Птухи – документи про діяльність Інституту демографії, реорганізацію ВУАН у 1925–1928 рр., огляд діяльності Соціально-економічного відділу ВУАН за перші 10 років існування; у фонді академіка Й.Й.Косоногова – збірник праць Комісії з вироблення законопроектів про заснування УАН.

Цінними є документи, що увійшли до складу фонду №257 «Колекція документів вчених України, репресованих у 30–50 роки ХХ ст.». Тут представлено документи академіків А.Ю.Кримського та С.О.Єфремова, зокрема щоденникові записи періоду 1923–1929 рр., широке листування з налагодження видавничої діяльності академії, зовнішніх наукових зв'язків, зі співробітниками ВУАН – В.М.Гнатюком, В.М.Перетцом, М.В.Слабченком, В.П.Дем'янчуком та ін.

Серед інших особових архівів варто згадати документи таких вчених НАН України, як директор Фізико-технічного інституту низьких температур академік Б.І.Веркін – автор методу тунельної спектроскопії; директор Інституту електрозварювання академік Є.О.Патон – засновник нового наукового напрямку електрозварювання; хіміки, директори Інституту органічної хімії академіки О.В.Кірсанов – першовідкривач фосфазореакції іміносультфокислоти і реакції прямого амідування карбонових кислот та Л.М.Марковський – першовідкривач явища таутометрії та розробник методу синтезу сполук низькокоординованого та гіпервалентного фосфору; директор Інституту економіки та академік-секретар Відділення економіки НАН України І.І.Лукінов – промоутер теорії самоокупності підприємств ще в 1960–1970-х рр. та активний захисник національної економічної безпеки з перших років незалежності України; директор Одеського інституту очних хвороб і тканинної терапії ім. В.П.Філатова академік Н.О.Пучківська – розробник низки методів лікування та відновлення зору при важких опіках очей; директор Інституту проблем матеріалознавства академік В.І.Трефілов,

який заклав основи технології виробництва та обробки тугоплавких і жаростійких металів; директор Національного ботанічного саду ім. М.М.Гришка академік А.Д.Гродзінський – розробник теорії надійності біологічних систем; історики академік і державний діяч П.Т.Тронько – знаний діяч у галузі пам'яткознавства і член-кореспондент П.С.Сохань і багато інших.

Комплекс документів установ НАН України формується в ІА НБУВ з 1990 р. Серед них науково-дослідна та науково-організаційна документація діючих установ та весь спектр документів, у тому числі особового походження, ліквідованих установ – інститутів енергетики, нових фізичних та прикладних проблем, соціальних та економічних проблем зарубіжних країн, Об'єднаного інституту економіки, Ради з вивчення продуктивних сил України та ін.

Науково-організаційна й управлінська документація установ НАН України представлена документами з питань їх створення та діяльності – положеннями та статутами установ, наказами директорів з організації і проведення наукових досліджень і листуванням з цих питань з органами державної влади та іншими науковими інституціями; протоколами засідань вчених, спеціалізованих, наукових рад, комітетів, комісій і структурних наукових підрозділів; документами з проведення наукових досліджень – планово-звітна документація, обґрунтування науково-дослідних тем, протоколи приймання тощо; документами про міжнародне наукове співробітництво, серед яких плани, програми, звіти про приймання закордонних вчених, договори про співпрацю, звіти про наукові закордонні відрядження; документами про роботу аспірантури, кадрове і фінансове забезпечення, діяльність профспілкових комітетів та ін. Первинна та підсумкова науково-дослідна документація установ представлена звітами по завершених наукових темах, дисертаціями, науковими статтями та доповідями, журналами проведення лабораторних експериментів та дослідів, документами з патентно-ліцензійної діяльності та ін. Серед документів особового походження – особові справи академіків і членів-кореспондентів, які працювали в установі, та ін.

Як бачимо, до початку 1990-х рр. комплектування документами установ не проводилося через відсутність вільних площ. На той час окремого сховища інститут не мав і орендував частину архівосховища архіву Президії АН УРСР, розташованого у приміщенні Великого конференц-залу академії по вул. Володимирській, 55. Після переміщення основних фондів Центральної наукової бібліотеки до нової будівлі в районі Деміївської площі Відділу архівних фондів (саме такий статус мав ІА НБУВ на той час) було надано частину приміщень під архівосховища у старому будинку бібліотеки по вул. Володимирській, 62. Почалося їх заповнення шляхом приймання упорядкованих документів тих академічних установ, які були ліквідовані і тимчасово зберігалися у архівах установ- правонаступників, або установ, сховища яких були переповнені.

Прикрим фактом є те, що протягом 50 років свого існування архів академії так і не був забезпечений спеціальним окремим архівосховищем, і тому

документація Президії та установ НАН України до цього часу зберігається в їхніх архівах.

З огляду на історично сформовані комплекси документів, право постійного зберігання документів, окрім ІА НБУВ, надано спеціалізованим структурним підрозділам академічних інститутів літератури ім. Т.Г.Шевченка, мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського, археології, НБУВ та Львівської національної наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка, низці музеїв і музейних кімнат, створених в установах НАН України. Незважаючи на певне порушення цілісності документних структур за ранні роки діяльності НАН України, загалом можна стверджувати, що на сучасному етапі її архівний фонд є чітко визначеним, з нормативно і методично забезпеченими процесами формування, науково та інформаційно розробленим комплексом документів завдяки функціонуванню у структурі НАН України ІА НБУВ.

Серед завдань ІА НБУВ – два магістральних напрями: удосконалення організаційно-структурних засад та укомплектування кадрового складу й активне впровадження інформаційних технологій з метою входження архівної спадщини української науки до світового електронного інформаційного простору. Завдання першого напрямку можливо реалізувати лише шляхом надання приміщення. Концентрація архівного фонду НАН України в єдиному комплексі дасть можливість запобігти його можливим втратам через неналежні умови зберігання, а з іншого – дозволить вивільнити в академічних установах площі для накопичення і зосередження поточної документації. Сьогодні майже 90% академічних установ мають стовідсотково заповнені архівні приміщення або у випадку їх відсутності документи зберігаються в непристосованих приміщеннях, що не гарантує їх збереженість.

Оптимальною була б ситуація накопичення у такому загальному архівосховищі і документів регіональних академічних установ, що діють нині у Харкові, Дніпропетровську, Одесі, Львові та інших містах. Наразі така перспектива примарна. Серед можливих рішень – створення філій загальноакадемічного архіву при наукових центрах; надання таких повноважень архіву одного з найбільших в регіоні інститутів; надання права постійного зберігання своїх архівних документів кожній установі поза межами Києва. Проте усі ці питання не знаходять вирішення через відсутність належного фінансування. З іншого боку, фінансовий важіль також може стати критичним спонукальним фактором до переформатування існуючої структури НАН України, що може потягнути за собою ліквідацію низки установ і висуне на перший план проблему приймання і зберігання їхніх документів.

Сьогодні архівам належить не тільки меморіальна функція збирання і зберігання документальної спадщини всієї української науки, але й створення на їх основі нових інформаційних ресурсів традиційної та електронної форм, особливо сьогодні, коли увага сучасного суспільства звернена до першоджерел історичної інформації. У системі установ НАН України останнім часом на підставі оновленої нормативної та методичної бази

значно прискорила робота з формування фондів установ, видатних вчених України та створення традиційного науково-пошукового апарату на документи цих фондів. Водночас активізувалася робота із розробки електронних баз даних – облікових та на документи фондів, оцифрування окремих комплексів архівних документів і представлення цієї інформації на офіційних веб-сайтах НАН України та академічних науково-дослідних установ, що забезпечує широкий доступ користувачів до документальних пам'яток національної науки.

Проте цей необхідний на сучасному етапі напрям, що водночас сприяє і збереженню національної наукової спадщини, і швидкому її введенню до соціокультурного простору та розповсюдженню знань про архів української науки, і формуванню загальнодоступних електронних інформаційних ресурсів, має на шляху свого розвитку певні труднощі. Вирішити їх, на наш погляд, можливо через максимальне адаптування і узгодження процесів її формування через впровадження стандартизованих вимог до обліку, описування, формування архівних фондів традиційним способом, єдиних технологічних підходів до створення електронних ресурсів з урахуванням юридичних норм щодо власності документів і можливості їх використання, і, безумовно, забезпечення відповідним кадровим складом і обладнанням архівних підрозділів НАН України.

REFERENCES

1. Shmelov, V.H. & Sendyk, V.V. (1990). Do pyannia optymizatsii skladu Arkhivnoho fondu Akademii nauk URSR. *Arkhivy Ukrainy*, 4, 28–31. [in Ukrainian].
2. Kuchmarenko, V.A. & Yaremenko, L.M. (2000). Arkhivnyi fond Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: suchasnyi stan, zmist i sklad dokumentiv. *Arkhivy Ukrainy*, 1/3, 8–15. [in Ukrainian].
3. Starovoi, S.V. (2009). Problemy formirovaniia arkhivnykh fondov lichnogo proiskhozhdeniia i nauchnogo opisaniia dokumentov v usloviakh sovremennosti. *Arkhiv akademii nauk – dostoianie natsionalnoi i mirovoi nauki i kultury*, 414–427. [in Russian].
4. Yaremenko, L.M. (2009). Arkhivnaia sistema Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: istoria, struktura, sostav dokumentov. *Arkhiv akademii nauk – dostoianie Natsionalnoi i mirovoi nauki i kultury*, 492–506. [in Russian].
5. Yaremenko, L.M. (2010). Instytut arkhivoznavstva. *Arkhivni ustanovy Ukrainy: Dovidnik* (vol.2, book 1, pp.11–19). Kyiv. [in Ukrainian].
6. Sichova, O.V. (2012). Arkhivna systema Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy RSR v 60–70-tykh rr. XX st. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy – Manuscript and Book Heritage of Ukraine*, (15), 143–162. [in Ukrainian].
7. Yaremenko, L.M. (2015). Informatsiino-komunikatsiine spriamuvannia naukovykh doslidzhen' Instytutu arkhivoznavstva Natsional'noi biblioteki Ukrainy imeni V.I.Vernadskoho. *Arkhivy – nauka – suspilstvo: shliakhy vzaemodii* (pp.181–185). Kyiv. [in Ukrainian].
8. Yaremenko, L.M. (2017). Informatsiino-komunikatsiine spriamuvannia naukovykh doslidzhen Instytutu arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I.Vernadskoho. *Biblioteka. Nauka. Komunikatsiia: stratehichni zavdannia rozvytku naukovykh bibliotek* (pp.504–507). Kyiv. [in Ukrainian].

9. Shmelov, V.H., Kuchmarenko, V.A., Luhovskiy, O.H., Monastyrtska, N.M., Strelska, L.I. & Bakaliiko, S.V. (Comp.) (1993). *Istoriia Akademii nauk Ukrainy: 1918–1923: Dokumenty i materialy*. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kuchmarenko, V.A., Luhovskiy, O.H., Papakina, T.P., Strelska, L.I. & Yaremenko L.M. (Comp.) (1998). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: 1924–1928: Dokumenty i materialy*. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Veresovska, T.V., Vrublevskiy, V.H., Kuchmarenko, V.A., Papakina, T.P., Strelska, L.I. & Yaremenko L.M. (Comp.) (1998). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: 1929–1933: Dokumenty i materialy*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Kuchmarenko, V.A., Strelska, L.I., Papakina, T.P., Yaremenko L.M., Starovoit, S.V., Varava, T.V. & Luhovskiy, O.H. (Comp.) (2003). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: 1934–1937: Dokumenty i materialy*. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Yaremenko L.M. & Starovoit, S.V. (2015). F.X „Arkhiv Ukrainsoi akademii nauk – Vseukrainskoi akademii nauk”. In *Arkhivy, koleksii ta zibrannia derzhavnykh, hromadskyykh ta relihiinykh ustanov u fondakh Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V.I.Vernadskoho: putivnyk*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Kuchmarenko, V.A., Papakina, T.P., Strelska, L.I., Yaremenko, L.M., Starovoit, S.V., Varava, T.V. & Luhovskiy, O.H. (Comp.) (2003). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: 1938–1941: Dokumenty i materialy*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Statut Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy (nova redaktsiia). Retrieved September, 8, 2018 from <http://www.nas.gov.ua/legaltexts/Pages/default.aspx> [in Ukrainian].
16. Yaremenko, L.M., Kuchmarenko, V.A., Starovoit, S.V. & Strelska, L.I. (Comp.) (2007). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: 1941–1945. Ch.2. Dodatky*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Yaremenko, L.M., Starovoit, S.V., Indychenko, H.V., Verbitska, O.I., Kovalenko, S.M., Kostyuk, Ye.S. & Shykhnenko, I.M. (Comp.) (2012). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: 1951–1955. Ch.2. Dodatky*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Yaremenko, L.M., Indychenko, H.V., Starovoit, S.V., Verbitska, O.I., Kovalenko, S.M., Lukianets, O.A., Sharabanova, I.V., Sheremeta, L.O. & Shykhnenko, I.M. (Comp.) (2016). *Istoriia Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy: 1956–1960. Ch.2. Dodatky*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Onyshchenko, O.S. (Ed.) (2002). *Arkhivna sprava i dilovodstvo v Natsionalnii akademii nauk Ukrainy: Zbirnyk zakonodavchykh aktiv, normatyvnykh i metodychnykh dokumentiv z arkhivnoi spravy i dilovodstva*. [in Ukrainian].

SVITLANA STAROVOIT

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Head of the Department of Archeography, Institute of Archival Studies, V.I.Vernadskiy National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine), star-t@ukr.net

LIDIYA YAREMENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Director of the Institute of Archival Studies V.I.Vernadskiy National Library of Ukraine (Kyiv, Ukraine), lidnik@i.ua

HISTORY AND PRESENT OF ARCHIVE OF UKRAINIAN ACADEMIC SCIENCE

The history of the Institute of Archival Studies of V.I.Vernadskiy National Library of Ukraine, his activity at present and his role in the formation of an archival fund has been analyzed. When the National Academy of Sciences of Ukraine was

young the documents in the academic institutions accumulated unsystematically. The Institute of Archival Studies of V.I.Vernadskyi National Library of Ukraine – main archival department in the system of the National Academy of Sciences of Ukraine was created only in 1968 as the Central Scientific Archive of the Academy of Sciences of Ukraine. The Institute provides methodological assistance in questions of scientific and technical regulation, storage, accounting and use of documents of institutions and organizations of NAS of Ukraine, of personal documents of academicians, correspondent members and prominent scholars whose documents are important for the study of the history of Ukrainian science, technology and culture. Also the Institute provides methodological assistance in controlling the state of documenting the scientific organizational activities of academic institutions and to use of documents with a scientific and socio-cultural purpose. The result of the Institute's activity is to create a clear structure in the system of the National Academy of Sciences of Ukraine that forms its archival fund as part of the National Archival Fond, to provide methodological support for their activities, to determine the structure of the archival fund of the National Academy of Sciences of Ukraine. The Institute's activities stage are aimed at the active introduction of information technologies in order to include the archival heritage of Ukrainian science in the world electronic information space at the present.

Keywords: *Institute of Archival Studies of V.I.Vernadskyi National Library of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, archival fund, document, history of science.*

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
завідувач сектору генеалогічних та геральдичних досліджень,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), tomazov.valery@gmail.com

ПАТОНИ (ПАТТОНИ) ТА ПАТТОН-ФАНТОН-ДЕ-ВЕРРАЙОНИ: ГЕНЕАЛОГІЯ РОДУ*

Висвітлюється історія та реконструюється генеалогія роду Патонів, з якого походить ціла плеяда видатних діячів – військовики (Петро Іванович Патон, Петро Іванович Патон-Фантон-де-Веррайон, Микола Іванович Патон, Олександр Миколайович Патон), дипломат (Оскар Петрович Патон), правники (Іван Петрович Патон, Оскар Миколайович Патон), архітектор (Петро Юрійович Патон), земський і громадський діяч (Михайло Оскарович Патон) та науковці (Євген Оскарович Патон, Володимир Євгенович Патон, Борис Євгенович Патон, Євгенія Борисівна Патон). Використано переважно джерела офіційного походження з архівосховищ України та Росії, зокрема справи про дворянство, що містять величезну кількість матеріалів як власне генеалогічного, так і загального біографічного характеру. Усі документи мають високий рівень достовірності. Незважаючи на це, під час верифікації інформації здійснювалося їх критичне осмислення та зіставлення з іншими джерелами.

Ключові слова: Патони (Паттони), Паттон-Фантон-де-Веррайони, рід, дворянство, Київ, Євген Оскарович Патон, Борис Євгенович Патон.

Євгенові Оскаровичу та Борисові Євгеновичу Патонам – видатним ученим, засновникам наукової школи електрозварювання та металознавства, дійсним членам Академії наук УРСР (нині Національної академії наук України), талановитим організаторам вітчизняної науки, лауреатам численних премій і кавалерам багатьох орденів – присвячено величезну кількість статей, книжок, авторами котрих були як учені, так і письменники й журналісти¹. Інтерес до цих непересічних постатей не згасає і нині. З'являються нові й нові документи, що заповнюють «білі плями» у відомостях про життя та діяльність учених, дають змогу по-новому поглянути на деякі події.

* Поколінний розпис роду Патонів автор цієї статті вже публікував: Дмитрієнко М., Томазов В. Патони та Патон-Фантон-де-Веррайон: Поколінний родовідний розпис // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць: У 2 ч. – Число 12. – Ч.1. – К., 2005. – С.228–236; Дмитрієнко М., Томазов В. Матеріали до генеалогії Патонів // Український історичний журнал. – 2008. – №6. – С.183–195. У нинішній версії публікації виправлено помилки та враховано відомості, виявлені автором останнім часом.

¹ Чеканов А.А. Евгений Оскарович Патон: 1870–1953. – Москва, 1963; *Его же*. Евгений Оскарович Патон. – К., 1979; *Малишевский И.* Рассказы о Патоне. – К., 1984; *Его же*. Рассказы о Патоне. 2-е изд., испр. и доп. – К., 1990; *Оноприенко В.И., Кистерская Л.Д., Севбо П.И.* Евгений Оскарович Патон. – К., 1988 та ін.

Найменш дослідженою дотепер залишається генеалогія Патонів, що цілком зрозуміло з огляду на ті політичні обставини, за яких писалася більшість присвячених їм праць. Між тим скрупульозне вивчення родоводу дає докладне уявлення про особливе середовище, в якому формувалися вчені, розкриває процес накопичення генетичного матеріалу, що, за законами розвитку, мало дати видатний результат.

Аналіз прізвища наводить на думку про шотландське походження Патонів. Paton, Patton, Pattoun – варіанти характерного для Шотландії патроніміального прізвища, що походить від зменшувальної форми імені Патрик. Це прізвище фіксується у шотландських документах починаючи з XVI ст.² Версія ж про німецьке походження Патонів з'явилася, імовірно, тому, що представники роду належали до лютерансько-євангелічної церкви, породичалися з багатьма лютеранськими сімействами, переважно німецького, остзейського, шведського походження, і навіть у документах інколи називалися «фон Паттонами». Слід зазначити, що Патони тривалий час залишалися вірними віросповіданню батьків – ще Оскар Петрович був лютеранином³. Його дружина стала першою православною в роді, через це й діти, відповідно до законів Російської імперії, були охрещені за православним обрядом.

На терени Росії Патони потрапили, очевидно, у першій половині XVIII ст. Родоначальником російської гілки став *Георг Паттон*, придворний кухмістер та мундкох (завідувач придворною кухнею)⁴, син якого – *Петер-Георг (Петро Юрійович)* – був архітектором. Він навчався під керівництвом петербурзького зодчого швейцарського походження П.А.Трезіні, а з 1749 р. служив помічником у Б.Ф.Растреллі – виконував креслення для будівництва Зимового палацу й наглядав за ходом робіт. У 1755 р. архітектор брав участь у будівництві театру в Оранієнбаумі. Сумлінна та бездоганна служба, чин колезького радника й орден Св. Володимира дозволили Петрові Юрійовичу Патону закріпитися на високому соціальному щаблі російського суспільства, забезпечивши своїм нащадкам кар'єрні можливості та міцне матеріальне становище⁵. Єдина дочка архітектора – Марія Петрівна (23 липня 1763 р. – 21 грудня 1840 р.) – 1 серпня 1781 р. повінчалася з *Карлом (Карлом-Густавом) Романовичем (Рейнгольдівичем) фон Врангелем* (9 червня 1742 р. – 7 березня 1824 р.), командиром Софійського піхотного полку, згодом – виборзьким обер-комендантом, генералом від інфантерії та інспектором інфантерії Фінляндської інспекції⁶. Старший із синів архітектора – *Павло Петрович* (бл. 1760 р. – ?) – вступив на військову стезю, дослужився до чину полковника та був командиром Софійського мушкетерського полку (1802–1804 рр.)⁷. Молодший – *Іван Петрович* (бл.

² Томазов В.В., Шумков А.А. Патоны // Дворянский календарь. – 2003. – Тетрадь 11. – С.129.

³ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.1343. – Оп.27. – Д.1084. – Л.35–38, 39.

⁴ Томазов В.В., Шумков А.А. Патоны. – С.129.

⁵ РГИА. – Ф.470. – Оп.4 (105/539). – Д.16. – Л.1–3 об.

⁶ Там же. – Л.4.

⁷ Там же.

1762 р. – ?), надвірний радник, власник села Репіно Ямбурзького повіту Санкт-Петербурзької губернії⁸, – заснував гілку роду, з якої походять видатні українські науковці Євген Оскарович і Борис Євгенович Патони.

Історія Патонів на новій Батьківщині характерна для більшості іноземних родів, що поєднали свою долю з Російською імперією. Це був шлях через професіоналізм та сумлінну службу до дворянства, чинів і почестей.

Син Івана Петровича Патона – *Петро Іванович* (1796 р. – 2 вересня 1871 р.) – рішенням Санкт-Петербурзького дворянського депутатського зібрання від 12 липня 1862 р. разом зі старшими синами, Оскаром і Миколою, та дружиною й дітьми останнього – був визнаний у російському спадковому дворянстві та внесений до 2-ї частини дворянської родовідної книги Санкт-Петербурзької губернії. Це рішення затвердив указ Сенату по департаменту герольдії №292 від 14 січня 1863 р.⁹

Петро Іванович Патон досяг найвищих чинів Російської імперії, ставши генералом від інфантерії та сенатором 8-го департаменту Сенату. Він брав участь практично в усіх військових кампаніях свого часу, за що був щедро відзначений подяками від начальства та імператорських осіб, орденами й нагородами. Петро Іванович був досить заможним поміщиком. 21 листопада 1838 р. він отримав майорат у Сувалкській губернії Царства Польського. Окрім того, володів маєтками в Полтавському повіті однойменної губернії, у Бельському повіті на Смоленщині, а також мав дерев'яний будинок у Москві.

Від шлюбу з *Анною Григорівною Гейман* (25 грудня 1800 р. – 12 червня 1888 р.), дочкою відомого німецького банкіра Гайнріха Грегора (Григорія Юхимовича) Геймана (1771–1843 рр.), Петро Іванович Патон мав трьох синів і доньку *Кароліну*, що стала дружиною полковника *Гаврилова*¹⁰.

Старший син Петра Івановича та Анни Григорівни Патонів – *Оскар Йоганн-Якоб* (*Оскар Петрович*; 8 листопада 1823 р. – 1900 р.) – став батьком Євгена Оскаровича та дідом Бориса Євгеновича Патонів. Оскар Петрович зробив успішну дипломатичну кар'єру: обіймав посади російського консула в Ніцці та Бреслау, отримав чин статського радника.

Як старший син він успадкував від батьків майорат Кірсна Кальварійського повіту Сувалкської губернії, а також був власником придбаних маєтків Ступино й Ларіно з «сільцями» Бельського повіту Смоленської губернії (з 1858 р.), с. Паново з «сільцями» Бельського повіту Смоленської губернії (з 1858 р.; від 1859 р. належало до Тихвінського повіту Новгородської губернії) та с. Машеве з хутором Сергіївський Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії (продане в 1891 р.)¹¹.

⁸ Там же.

⁹ Там же. – Ф.1343. – Оп.27. – Д.1083. – Л.41–44.

¹⁰ Там же. – Л.6–20; Д.1084. – Л.5–12.

¹¹ Там же. – Д.1083. – Л.21, 22–23; Д.1084. – Л.35–38; Архив внешней политики Российской империи (далі – АВПРИ). – Ф.159. – Оп.464. – Д.2579. – №78.

20 липня 1859 р. в Михайлівській церкві с. Денисовичі Новозибківського повіту Чернігівської губернії Оскар Петрович Патон обвінчався з дочкою штабс-ротмістра *Катериною Дмитрівною Шишковою* (бл. 1834 р. – ?)¹². 7 травня 1888 р. рішенням Санкт-Петербурзького дворянського депутатського зібрання до роду Патонів були долучені дружина та діти Оскара Петровича. Це рішення затвердив указ Сенату №1561 від 28 травня 1889 р.¹³

В Оскара Петровича й Катерини Дмитрівни Патонів народилися дві дочки: *Наталія* (27 червня 1860 р. – ?), *Олександра* (18 червня 1862 р. – 16 травня 1943 р.) та п'ятеро синів: *Олександр* (11 жовтня 1863 р. – ?), *Михайло* (5 серпня 1865 р. – квітень 1919 р.), *Володимир* (28 серпня 1867 р. – ?), *Євген* (20 лютого/4 березня 1870 р.; згідно з радянськими документами – 5 березня 1870 р. – 12 серпня 1953 р.) і *Петро* (21 вересня 1872 р. – початок 1930-х рр.)¹⁴.

Один із братів Оскара Петровича – *Микола Петрович* (3 січня 1827 р. – 24 травня 1909 р.) – був чиновником з особливих доручень міністерства фінансів Російської імперії та дійсним статським радником. Він володів маєтком Тимошкіно Новоторжського повіту Тверської губернії¹⁵.

15 листопада 1853 р. у Нарві Ямбурзького повіту Санкт-Петербурзької губернії Микола Петрович Патон побрався з баронесою *Ольгою Андріївною фон Арпсгофен* (7 вересня 1829 р. – 27 листопада 1906 р.), дочкою естляндського поміщика барона Гергарда Гайнріха фон Арпсгофена (1795–1854 рр.) та Ольги Лаврентіївни, народженої Варнек (1807–1883 рр.)¹⁶. Його діти: Микола (6 вересня 1855 р. – до 1861 р.), Володимир (17 листопада 1856 р. – до 1872 р.), Оскар (13 квітня 1858 р. – після 1914 р.), Олександр (8 червня 1872 р. – 1938 р.), Анна-Марія (8 вересня 1854 р. – ?), Ольга (1 серпня 1859 р. – до 1872 р.), Софія (18 вересня 1862 р. – 27 жовтня 1937 р.), Марія (1867–1954 рр.)¹⁷.

Молодший із братів Патонів – *Іван Петрович* (19 листопада/1 грудня 1837 р. – 17 квітня 1911 р.) – був прокурором Смоленського та Катеринославського окружних судів і вийшов у відставку у чині таємного радника. У 1888 р. придбав маєтки в Лаїшевському повіті Казанської губернії – «сільце» Рогозіно-Долматово (також Булгак) та «пустоші» Єникеев-Карач, які було продано в 1899 р.¹⁸

Одружений Іван Петрович Патон був із *Софією Михайлівною Фантон-де-Веррайон* (17 вересня 1837 р. – ?), дочкою генерал-лейтенанта генерального штабу, бессарабського губернатора Михайла Львовича Фантон-де-Веррайона (1804–1887 рр.) й Анастасії Георгіївни (Григорівни), народженої Філіпеско¹⁹.

¹² РГИА. – Ф.1343. – Оп.27. – Д.1084. – Л.39.

¹³ Там же. – Л.41–44.

¹⁴ Там же. – Л.35–38, 39–40; АВІРИ. – Ф.159. – Оп.464. – Д.2579. – №78.

¹⁵ РГИА. – Ф.1343. – Оп.27. – Д.1083. – Л.24, 26–36 об.

¹⁶ Там же. – Л.26–36 об.

¹⁷ Там же. – Л.26–36 об., 37–40 об.

¹⁸ Там же. – Д.1084. – Л.13–13 об., 14–19.

¹⁹ Там же. – Л.14–19.

Від цього шлюбу на світ з'явилися шестеро дітей: Анастасія (21 червня 1864 р. – ?), Петро (24 квітня 1866 р. – 7 вересня 1941 р.), Євген (21 листопада 1867 р. – ?), Микола (27 грудня 1868 р. – після 1923 р.), Олександр (5 квітня 1870 р. – ?), Анна (7 вересня 1871 р. – ?)²⁰.

Іван Петрович Патон та його родина рішенням Смоленського дворянського депутатського зібрання від 12 жовтня 1873 р. були визнані у спадковому дворянстві та внесені до 2-ї частини дворянської родовідної книги Смоленської губернії. Це рішення затвердив указ Сенату №4160 від 19 листопада 1873 р.²¹ Старшому із синів Івана Петровича та Софії Михайлівни – Петрові Івановичу Патону – 21 березня 1901 р. височайшим указом було дозволено до власного приєднати прізвище діда – Фантон-де-Веррайон – і передавати його старшому в роду нащадкові²².

Трагічно склалася доля молодших поколінь роду Патонів. Соціальні потрясіння 1917 р., що знищили величезну імперію, розкидали членів родини по різних політичних таборах і країнах. *Петро Іванович Патон-Фантон-де-Веррайон* – двоюрідний брат Є.О.Патона, учасник російсько-японської 1904–1905 рр., зокрема Цусимського бою, та Першої світової воєн, контр-адмірал і кавалер багатьох орденів – за гетьмана Павла Скоропадського служив головним комісаром флоту й портів Чорного та Азовського морів Української Держави, згодом став офіцером у денікінців. Після поразки білого руху емігрував до Франції, де був членом громадських офіцерських організацій. У цій країні й похований²³. На кладовищі Сент-Женев'єв-де-Буа (департамент Ессон) знайшла вічний спочинок і його дружина – *Євгенія Матвіївна* (6 січня 1874 р. – 23 січня 1951 р.)²⁴.

Його молодший брат – *Микола Іванович*, також контр-адмірал і кавалер багатьох орденів – у період гетьманату теж служив на флоті Української Держави, але згодом перейшов на службу до червоних, обіймав посади старшого морського начальника у Кронштадті, начальника Кронштадтської бази Балтійського флоту, начальника училища командного складу Робітничо-селянського червоного флоту, був співробітником Морської історичної комісії. Подальша доля Миколи Івановича нам невідома...²⁵ Його дружина – *Ольга Георгіївна Патон* (бл. 1866 р. – 20 травня 1950 р.) – не залишилася в більшовицькій Росії, виїхавши в 1920 р. за кордон²⁶.

²⁰ Там же. – Л.14–19, 20–24 об.

²¹ Там же. – Л.25–28.

²² Там же. – Оп.50. – Д.469.

²³ Паттон-Фантон-де-Веррайон Пётр Иванович // Российское зарубежье во Франции: 1919–2000: Биографический словарь: В 3 т. / Под ред. Л.Мнухина, М.Авриль, В.Лосской. – Т.2: Л–Р. – Москва, 2010. – С.409.

²⁴ *Грезин И.И.* Алфавитный список русских захоронений на кладбище в Сент-Женевьев-де-Буа / Под ред. А.А.Шумкова. – Москва, 2009. – С.368.

²⁵ Николай Иванович Паттон // Военно-морской флот России [Электронный ресурс]: <http://www.navy.su/persons/17/patton.htm>

²⁶ Генеалогическая хроника российской эмиграции (по материалам журнала «Новик»): Справочник / Под ред. О.Н.Наумова; сост. О.Н.Наумов, С.А.Разумов. – Москва, 2011. – С.326.

Зінаїда Павлівна Патон (8 липня 1863 р. – березень 1942 р.), удова дійсного статського радника та члена Санкт-Петербурзьких окружного суду й судової палати *Оскара Миколайовича Патона*, ще одного двоюрідного брата видатного науковця, померла у блокадному Ленінграді під час німецько-радянської війни та похована на Піскарьовському кладовищі²⁷.

Молодший брат Оскара Миколайовича – військовий інженер, полковник *Олександр Миколайович Патон* – брав участь у білому русі, але, потрапивши в більшовицький полон, перейшов на бік радянської влади й до 1923 р. служив у Червоній армії. У 1938 р. заарештований органами НКВС, розстріляний²⁸.

В еміграцію подалися рідні сестра та брат Є.О.Патона, а сам він багато років змушений був приховувати сам факт їх існування. *Олександра Оскарівна Патон-Матковська*, народжена Патон, хрещена мати свого племінника Бориса Євгеновича Патона²⁹, виїхала до Франції, оселилася в Ніцці та похована на православному кладовищі Кокад³⁰. *Петро Оскарович Патон*, голова Річицької повітової земської управи, за Тимчасового уряду був річицьким повітовим комісаром, а в період гетьманату – поліським губернським старостою. Коли значна частина Білорусії відійшла до II Речіпосполитої, він разом із дружиною – *Оленою Миколаївною*, залишився в Польщі та служив у Брестському магістраті³¹.

Лиха доля спіткала іншого брата Є.О.Патона – *Михайла Оскаровича* – відставного полковника, кавалера кількох орденів, відомого громадського діяча Поділля. Він служив ушицьким повітовим предводителем дворянства й головою Ушицької повітової земської управи, а за часів Тимчасового уряду виконував функції ушицького повітового комісара³². Михайло Патон уславився як щедрий благодійник, що жертвував значні суми на соціальний розвиток Поділля. За його фінансової підтримки в 1908 р. було відкрито земську лікарню та ремісниче училище імені барона П.П.Местмахера в Новій Ушиці³³, у 1912 р. побудовано школу

²⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.224. – Оп.2. – Спр.223. – Арк.114 зв. – 115; Блокада: Алфавитний список погибших: Панкович – Пашиц [Електронний ресурс]: <https://pomnirod.ru/materialy-k-statuyam/vojna/2-mirova-ya/blokada-alfavitnyj-spisok-pogibshih/> блокада.-алфавитный-список-погибших.-п/блокада.-алфавитный-список-погибших.-панкович.html

²⁸ Патон Александр Иванович // Русская армия в Великой войне: Картотека проекта [Електронний ресурс]: <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=9710>; Патоны // Центр генеалогических исследований [Електронний ресурс]: <http://rosgenea.ru/?a=16&r=4&s=%CF%E0%F2%E0%E0>

²⁹ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1080. – Спр.510. – Арк.318 зв. – 319.

³⁰ *Грезин И.И.* Русское кладбище Кокад в Ницце / Под ред. А.А.Шумкова. – Москва, 2012. – С.401.

³¹ *Лебедева В.* Мост Патонов на Беларусь // Гомельская правда. – 2011. – 19 октября [Електронний ресурс]: <http://gp.by/category/news/society/news18623.html>

³² Державний архів Хмельницької області (далі – Держархів Хмельницької обл.). – Ф.227. – Оп.3. – Спр.6676. – Арк.521–523; РГИА. – Ф.1283. – Оп.1. – Д.77. – Л.10–11, 13–18.

³³ *Шпаковський С.М.* Михайло Оскарович Патон (1865–1919 рр.): дворянин, офіцер, чиновник (невідомі сторінки з життя та діяльності) // Матеріали XIV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції (14–15 листопада 2014 р.). – Кам'янець-Подільський, 2014. – С.584.

у с. Хребтіїв³⁴. Тому 1910 р. за зволенням імператриці Марії Федорівни він став довічним почесним членом Ушицького повітового опікунства про дитячі притулки³⁵. Михайло Оскарович був одружений з *Олександрою Вікторівною Будде* (19 жовтня 1879 р. – квітень 1919 р.), дочкою генерала від інфантерії у відставці Віктора Еммануїловича Будде (1836–1901 рр.) й Олександри Павлівни, народженої баронеси Местмахер (1850–1909 рр.)³⁶. Його дружина доводилася рідною сестрою дружині Євгена Оскаровича Патона, а сам Михайло Оскарович був хрещеним батьком свого племінника – Володимира Євгеновича Патона³⁷. У квітні 1919 р. Михайла Патона разом із дружиною, малолітнім сином та іншими домочадцями в їхньому будинку в Новій Ушиці вбили бандити³⁸.

Сьогодні, після десятиліть забуття, ми повертаємося до своїх коренів, відтворюємо історичну пам'ять, відшукуємо загублені гілки родовідних дерев. Цей процес тривалий і копіткий – факт за фактом, документ за документом, покоління за поколінням. Для реконструкції родоводу Патонів було використано переважно джерела офіційного походження з архівосховищ України та Росії. Найцікавіші серед них – справи про дворянство, що зберігаються у фондах Російського державного історичного архіву у Санкт-Петербурзі. Вони містять величезну кількість документів як власне генеалогічного, так і загального біографічного характеру, а саме родовідні таблиці, виписки з лютеранських і православних метричних книг, послужні списки представників роду. Усі ці документи мають високий рівень достовірності, оскільки проходили складний шлях затверджень на основі оригіналів.

До послужних списків за характером інформації наближаються особові листки та автобіографії з радянських часів, що зберігаються в персональних справах представників роду Патонів у Науковому архіві Президії НАН України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Центральному державному архіві громадських об'єднань України. За досить високої інформативності вони, утім, мають нижчий рівень достовірності порівняно з дореволюційними документами. Це пояснюється іншою формою організації радянського діловодства, відсутністю системності, фаховості. Загалом незалежно від походження кожен документ вимагає критичного ставлення й, за можливості, зіставлення наведеної в ньому інформації з іншими джерелами.

³⁴ ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.229. – Спр.150. – Арк.138.

³⁵ РГИА. – Ф.1283. – Оп.1. – Д.77. – Л.13–18.

³⁶ Держархів Хмельницької обл. – Ф.227. – Оп.3. – Спр.6676. – Арк.521–523; РГИА. – Ф.1283. – Оп.1. – Д.77. – Л.13–18.

³⁷ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1080. – Спр.475. – Арк.43 зв. – 44.

³⁸ *Шпаковський С.М.* Михайло Оскарович Патон (1865–1919 рр.): дворянин, офіцер, чиновник (невідомі сторінки з життя та діяльності). – С.586–587; *Малюгіна І.В., Оніщук Н.Л.* Калюс // *Енциклопедія сучасної України*. – Т.12. – К., 2012. – С.96.

Патони (Паттони) та Паттон-Фантон-де-Веррайони:

Поколінний розпис

1 коліно

1. **Георг Паттон.** * ..., † ...

Придворний кухмістер, згодом мундкох (згадується 1748–1751 рр.).

X ...

2 коліно

2/1. **Петер-Георг (Петро Юрійович) Патон**³⁹. * Санкт-Петербург, 1733 р., † Санкт-Петербург, 2 грудня 1809 р.

Архітектор. Навчався під керівництвом П.А.Трезіні, працюючи його помічником. Із 1749 р. був помічником в архітектора Б.Ф.Растреллі, виконував креслення для будівництва Зимового палацу та здійснював нагляд за ходом робіт. За атестацією Б.Ф.Растреллі отримав звання гезеля, був зарахований до Канцелярії від будівництва (з 1765 р. – Канцелярія, із 1769 р. – Контора від будівництва її імператорської величності будинків і садів) «архітектурії помічником» із чином прапорщика (1752 р.). Брав участь у будівництві театру в Оранієнбаумі (1755 р.). Отримав звання «за-архітектора» з чином сухопутного капітана (1757 р.) та «архітектора» з чином секунд-майора (1762 р.). Прийнятий на службу до Комерц-колегії для догляду за казенними будинками (1767 р.). Надвірний радник (1782 р.). Архітектор при Сенаті (1783–1802 рр.). Колезький радник (після 1795 р.).

Кавалер ордена Св. Володимира IV ступеня.

X ...

3 коліно

3/2. **Павло Петрович Патон.** * бл. 1760 р., † ...

Полковник, командир Софійського мушкетерського полку (1802–1804 рр.).

4/2. **Іван Петрович Патон.** * бл. 1762 р., †

Надвірний радник.

Власник с. Решіно Ямбурзького повіту Санкт-Петербурзької губернії.

X ...

5/2. **Марія Петрівна Патон.** * Санкт-Петербург, 23 липня 1763 р., † Санкт-Петербург, 21 грудня 1840 р.

³⁹ Про нього також див.: *Собко Н.П.* Словарь русских художников, ваятелей, живописцев, зодчих, рисовальщиков, граверов, литографов, медальеров, мозаичистов, иконописцев, литейщиков, чеканщиков, сканщиков и проч.: с древнейших времён до наших дней (XI–XIX вв.). – Т.3, вып.1: П (700 имен). – Санкт-Петербург, 1899. – С.51; *Новицкий А.* Патон Пётр Юрьевич // *Русский биографический словарь*: В 25 т. / А.А.Половцов. – Т.ХІІІ: Павел, преподобный – Пётр (Илейка). – Москва, 1902. – С.380.

Х 1 серпня 1781 р., **Карл (Карл-Густав) Романович (Рейнгольдович) фон Врангель**, * 9 червня 1742 р., † Санкт-Петербург, 7 березня 1824 р.

Син асесора (засідателя) ризького гофгеріхту (надвірного суду) Нільса-Рейнгольда фон Врангеля з лінії Койль-Тойс (1707–1747 рр.) та Гедвіґи-Вільгельміни, народженої фон Вартман (1712–1789 рр.).

Командир Софійського піхотного полку (1785–1788 рр.), виборзький обер-комендант і шеф гарнізонного полку (1797–1800 рр.), інспектор інфантерії Фінляндської інспекції (1800 р.), генерал від інфантерії (1799 р.).

Їхні діти:

1. Петер-Фрідріх фон Врангель, * Санкт-Петербург, 4 червня 1782 р., † 23 березня 1833 р. Колезький радник.

2. Катаріна-Марія фон Врангель, * Санкт-Петербург, 7 вересня 1783 р., † ...

3. Карл-Герман фон Врангель, * Санкт-Петербург, 10 грудня 1784 р., † ...

4. Єлизабет-Софія фон Врангель, * Санкт-Петербург, 9 грудня 1786 р., † ...
Х 1808 р., Петро Ягерський, генерал-лейтенант⁴⁰.

4 коліно

6/4. **Петро Іванович Патон**. * 1796 р., † Санкт-Петербург, 2 вересня 1871 р., похований у Москві на Іновірському кладовищі на Введенських горах.

Вступив на службу колоновожатим в імператорський почет по квартирмейстерській частині (згодом – генеральний штаб; 15 лютого 1812 р.). Командир 33-го (1830–1833 рр.) та Коливанського (1833–1838 рр.) егерських полків, 2-ї (1838–1841 рр.) й 1-ї (1841–1846 рр.) бригад 15-ї піхотної дивізії, начальник резервної дивізії 4-го піхотного корпусу (1846–1850 рр.), оренбурзький комендант (1850–1853 рр.), генерал від інфантерії (1869 р.). Сенатор (1853 р.).

Учасник французько-російської війни 1812 р. і закордонних походів російської армії 1813–1814 рр., російсько-турецької війни 1828–1829 рр., завоювання Кавказу.

Кавалер орденів Св. Анни IV ступеня (1812 р.), Св. Володимира IV ступеня з бантом (1829 р.), Св. Георгія IV класу (1837 р., за 25 років офіцерської бездоганної служби), Св. Анни II ступеня (1837 р.), Св. Володимира III ступеня (1842 р.), Св. Станіслава I ступеня (1843 р.), Св. Анни I ступеня (1853 р.), Св. Анни I ступеня з імператорською короною (1858 р.), Св. Володимира II ступеня з мечами (1862 р.). Нагороджений медаллю в пам'ять про здобуття Парижа (1814 р.), срібною медаллю в пам'ять війни 1812 р. (1812 р.), срібною медаллю в пам'ять російсько-турецької війни 1828–1829 рр. (1832 р.), відзнаками за 30 (1837 р.), 35 (22 серпня 1852 р.), 40 (1859 р.) років бездоганної служби⁴¹.

⁴⁰ Відомості про Врангелів див.: Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften: Teil Estland. – Bd.I. – Görlitz, 1929. – S.561–562.

⁴¹ Так у послужному списку П.І.Патона (див.: РГИА. – Ф.1343. – Оп.27. – Д.1083. – Л.6–20 об.; Д.1084. – Л.5–12).

Власник височайше пожалуваного 21 листопада/3 грудня 1838 р. майорату Кірсна у Сувалкській губернії (Царство Польське) та родового маєтку в Полтавському повіті й губернії, придбаного маєтку в Бельському повіті Смоленської губернії, дерев'яного будинку в Москві.

Х Анна Григорівна Гейман (Гейманн). * 25 грудня 1800 р., † Москва, 12 червня 1888 р.

Дочка німецького банкіра Гайнріха Гретора (Григорія Юхимовича) Геймана (1771–1843 рр.) та Олени, народженої ...

Власниця придбаного 29 вересня 1836 р. с. Іванівці Полтавського повіту та губернії.

5 коліно

7/6. Оскар-Йоганн-Якоб (Оскар Петрович) Патон. * Вознесенськ Херсонської губернії, 8 листопада 1823 р., охрещений як лютеранин у Вознесенську 1823 р., † 1900 р., похований на парафіяльному православному кладовищі с. Хребтіїв Ушицького повіту Подільської губернії⁴².

Освіту здобув у Головному (Миколаївському) інженерному училищі (1838–1843 рр.). Військовий інженер, капітан лейб-гвардії Кінно-піонерного дивізіону (1855 р.), звільнений у цивільну службу з чином колезького радника (1857 р.), керуючий Новомаїнським відділенням Самарської удільної контори (1857–1859 рр.), російський консул у Ніцці (Франція, 1865–1886 рр.) та Бреслау (Пруссія, 1886–1893 рр.), статський радник (1875 р.). У відставці з 17 вересня 1893 р.

Кавалер орденів Св. Анни III ступеня (1856 р.), Св. Станіслава II ступеня (1872 р.), Св. Анни II ступеня (1880 р.), Св. Володимира IV ступеня (1884 р., за 35-річну службу у класних чинах), французького ордена Почесного легіону (1892 р.). Нагороджений відзнакою за 40 років бездоганної служби (1889 р.).

Власник майорату Кірсна Кальварійського повіту Сувалкської губернії (з 1871 р.) та придбаних маєтків Ступино й Ларіно з «сільцями» Бельського повіту Смоленської губернії (з 1858 р.), с. Паново з «сільцями» Бельського повіту Смоленської губернії (з 1858 р.; від 1859 р. належало до Тихвінського повіту Новгородської губернії), с. Машеве з хутором Сергіївський Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії (продане в 1891 р.).

Х с. Денисовичі Новозибківського повіту Чернігівської губернії, 20 липня 1859 р., **Катерина Дмитрівна Шишкова.** * бл. 1834 р., † ...

Дочка штабс-ротмістра ...⁴³

⁴² Відомості про те, що Оскар Петрович Патон помер 1909 р., не відповідають дійсності, оскільки у виданій 1901 р. книзі Ю. Сіцінського зазначено: «На Хребтіївському православному кладовищі місцевим власником шт.-капітаном М.Патоном збудовано муровану каплицю на могилі батька, Оскара Патона (долученого до православ'я)» (див.: Приходи и церкви Подольской епархии / Под ред. Е. Сецинского. – Біла Церква, 2009. – С. 799).

⁴³ За деякими даними, Катерина Дмитрівна народилася 10 січня 1837 р. й була дочкою Дмитра Петровича Шишкова (1809–1892 рр.) та Олександри Карлівни, народженої баронеси фон Фітінгоф (див.: Дмитрий Петрович Шишков // Geni [Електронний ресурс]: <https://www.geni.com/people/Дмитрий-Шишков/6000000025903682864>).

Власниця придбаного маєтку Льохово (також Будниця) з фільварком Любово Городоцького повіту Вітебської губернії (з 1862 р.) і с. Хребтіїв із «сільцем» Шуркою та частиною слободи Пилипи Ушицького повіту Подільської губернії.

8/6. **Микола Петрович Патон.** * 3 січня 1827 р., охрещений 24 жовтня 1828 р. в євангелічній церкві Св. Катерини Санкт-Петербурга. Хрещені батьки: купець 1-ї гільдії Демид Шведов та генеральша фон Врангель. † маєток Тимошкіно Новоторжського повіту Тверської губернії, 24 травня 1909 р.

Освіту здобув у Головному (Миколаївському) інженерному училищі (1841–1847 рр.). Командир батальйону Санкт-Петербурзького гренадерського полку, майор (1856 р.), помічник керуючого горілчано-акцизними зборами в Тульській (1862–1865 рр.) і Тверській (1865–1880 рр.) губерніях, чиновник з особливих доручень міністерства фінансів Російської імперії, прикомандирований до Новгородської і Тверської губерній (1885 р.), дійсний статський радник (1891 р.), у відставці з 15 квітня 1896 р.

Кавалер орденів Св. Анни III ступеня (1853 р.), Св. Станіслава II ступеня (1859 р.), Св. Анни II ступеня (1879 р.), Св. Володимира III ступеня (1887 р.).

Власник придбаного маєтку Тимошкіно Новоторжського повіту Тверської губернії.

Х Нарва Ямбурзького повіту Санкт-Петербурзької губернії, 15 листопада 1853 р., **баронеса Ольга Андріївна фон Арпсгофен.** * Нарва Ямбурзького повіту Санкт-Петербурзької губернії, 7 вересня 1829 р., † Твер, 27 листопада 1906 р.

Дочка власника маєтків Германсберг і Вазагоф Везенберзького повіту Естляндської губернії барона Гергарда Гайнріха фон Арпсгофена (1795–1854 рр.) та Ольги Лаврентіївни, народженої Варнек (1807–1883 рр.).

9/6. **Кароліна Петрівна Патон.** * ..., † ...

Вихованка Катерининського інституту у Санкт-Петербурзі.

Х до 1861 р., ... **Гаврилов.** * ..., † ...

Син ...

Полковник.

10/6. **Іван Петрович Патон.** * Плоцьк (Царство Польське), 19 листопада/1 грудня 1837 р., охрещений 23 липня 1838 р. в євангелічній Аугсбурзькій церкві у Варшаві. Хрещені батьки: генерал-лейтенант Михайло Чаадаєв та Олена Гейман. † Санкт-Петербург, 17 квітня 1911 р.

Освіту здобув в Імператорському Олександрівському лицейі. Прокурор Смоленського (1872 р.) та Катеринославського окружних судів, дійсний статський радник (1883 р.), таємний радник у відставці (1911 р.).

Власник «сільця» Рогозіно-Долматово (також Булгак), «пустоші» Єникеев-Карач Лаїшевського повіту Казанської губернії (придбано з торгів 22 лютого 1888 р., продано різним особам у 1899 р.).

X 1) **Софія Михайлівна Фантон-де-Веррайон**. * Санкт-Петербург, 17 вересня 1837 р., † ...

Дочка власника маєтку Максимово Рославського повіту Смоленської губернії генерал-лейтенанта генерального штабу Російської імперії, бессарабського губернатора Михайла Львовича Фантон-де-Веррайона (1804–1887 рр.) й Анастасії Георгіївни (Григорівни), народженої Філіпеско.

2) Ніцца (департамент Приморські Альпи, Франція), 8 листопада 1906 р., **Єлизавета Сергіївна Ниценко**, народжена ... * бл. 1866, † ...

Дочка ...

Удова мічмана російського флоту ... **Ниценка**⁴⁴.

6 коліно

11/7. **Наталія Оскарівна Патон**. * 27 червня 1860 р., охрещена 3 липня 1860 р. у стесецькій Петропавлівській церкві Городоцького повіту Вітебської губернії. Хрещені батьки: колезький реєстратор Анатолій Олександрович Савельєв та поміщиця Олександра Карлівна Савельєва. † ...

X 1) до 1883 р., **Володимир Петрович Савельєв**. * ..., † до 1892 р.

Син ...

Колезький асесор (1883 р.).

2) 1895 р., ... **Добровольський**. * ..., † ...

Син ...

12/7. **Олександра Оскарівна Патон**. * Ніцца (департамент Приморські Альпи, Франція), 18 червня 1862 р., охрещена 20 липня 1862 р. у православної церкві в Ніцці. † Ніцца (департамент Приморські Альпи, Франція), 16 травня 1943 р., похована на православному цвинтарі Кокад у Ніцці.

X ... **Матковський**. * ..., † до 1943 р.

Син ...

13/7. **Олександр Оскарович Патон**⁴⁵. * Ніцца (департамент Приморські Альпи, Франція), 11 жовтня 1863 р., † ...

Керуючий Чистопольським відділенням Державного банку (1897–1901 рр.), надвірний радник.

Власник майорату Кірсна Кальварійського повіту Сувалкської губернії, а також с. Єрьоміно Гомельського повіту Могильовської губернії.

X **Катерина Анатоліївна** ... * ..., † ...

Дочка ...

⁴⁴ Указом герольдії Сенату №4063 від 19 вересня 1868 р. до 3-ї частини дворянської родовідної книги Полтавської губернії було внесено мічмана Андрія Антоновича Ниценка, його дружину Єлизавету Сергіївну й дітей Сергія, Марію та Євгена (див.: Список дворян, внесених в дворянскую родословную книгу Полтавской губернии за 1802–1907 годы / Ред. А.А.Шумков; сост. В.В.Коротенко, И.Г.Рыклис, М.Ю.Чиркова, А.И.Якименко. – Москва, 2013. – С.403).

⁴⁵ Деякі відомості про Олександра Патона див.: *Фотнич О.* Деревня Турки, Патоны // Лёгкий хлеб [Електронний ресурс]: <https://o-fotinich.livejournal.com/54248.html>

14/7. **Михайло Оскарівч Патон.** * Ніцца (департамент Приморські Альпи, Франція), 5 серпня 1865 р., † Нова Ушиця Подільської губернії, квітень 1919 р., похований у с. Хребтіїв.

Виховувався в Пажеському корпусі, який закінчив за першим розрядом. Службу почав 1884 р. прапорщиком лейб-гвардії Преображенського полку. Штабс-капітан лейб-гвардії Преображенського полку (1897 р.), полковник у відставці (1902 р.). Почесний мировий суддя Ушицького округу (1902–1917 р.), ушицький повітовий предводитель дворянства (1905–1917 рр.), голова Ушицької повітової земської управи (1911–1917 рр.), дійсний статський радник (1914 р.). Ушицький повітовий комісар Тимчасового уряду (1917 р.).

Із 1910 р. за зволенням імператриці Марії Федорівни став довічним почесним членом Ушицького повітового опікунства про дитячі притулки.

Нагороджений орденами Св. Станіслава III ступеня (1897 р.), Св. Володимира IV (1906 р.) та III (1916 р.) ступенів, німецьким орденом Червоного орла IV ступеня, а також медалями «В пам'ять царювання імператора Олександра III» (1896 р.), «В пам'ять священної коронації їх імператорських величностей» (1896 р.), Червоного Хреста за участь у діяльності товариства під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. (1907 р.), світло-бронзовою медаллю в пам'ять 200-річчя Полтавської битви (1910 р.) та іншими відзнаками.

Власник (за дарчим записом від матері) с. Хребтіїв із «сільцем» Шуркою та частиною слободи Пилипи Ушицького повіту Подільської губернії.

Х с. Песець Новоушицького повіту Подільської губернії, 8 січня 1906 р., **Олександра Вікторівна Будде.** * 19 жовтня 1879 р., † Нова Ушиця Подільської губернії, квітень 1919 р., похована у с. Хребтіїв.

Дочка генерала від інфантерії у відставці Віктора Еммануїловича Будде (1836–1901 рр.) й Олександри Павлівни, народженої баронеси Местмахер (1850–1909 рр.). Рідна сестра Наталії Вікторівни, дружини свого дівера Євгена Оскарівча Патона.

15/7. **Володимир Оскарівч Патон.** * Ніцца (департамент Приморські Альпи, Франція), 28 серпня 1867 р., † ...

16/7. **Євген Оскарівч Патон.** * Ніцца (департамент Приморські Альпи, Франція), 20 лютого/4 березня 1870 р. (згідно з радянськими документами – 5 березня 1870 р.), охрещений 22 березня 1870 р. у православній церкві в Ніцці. Хрещені батьки: великий князь В'ячеслав Костянтинович та велика княгиня Олександра Йосипівна, замість якої – фрейліна графиня Келлер⁴⁶. † Київ, 12 серпня 1953 р., похований на Байковому кладовищі.

Освіту здобув у Саксонському королівському вищому технічному училищі (Дрезден; 1888–1894 рр.) та Санкт-Петербурзькому інституті інженерів шляхів сполучення (1895–1896 рр.). Інженер шляхів сполучення, фахівець

⁴⁶ Імовірно, графиня Марія Едуардівна Келлер (1846–1931 рр.), у заміжжі Клейнміхель – власниця популярного салону та відома мемуаристка.

у галузі мостобудування та електрозварювання. Співробітник технічного відділу Миколаївської залізниці (1896–1897 рр.), начальник технічного відділу служби шляху Московсько-Ярославсько-Архангельської залізниці (1897–1899 рр.), викладач (1897–1901 рр.) та екстраординарний професор кафедри мостів (1901–1904 рр.) Московського інженерного училища. Ад'юнкт Інституту інженерів шляхів сполучення імператора Олександра І (1901 р.). Ординарний професор кафедри будівельного мистецтва (1905–1929 рр.), декан інженерного відділення (1906–1907 рр.) Київського політехнічного інституту. Статський радник (1906 р.). Академік АН УРСР (1929 р.). Засновник і завідувач кафедри інженерних споруд АН УРСР (1929–1930 рр.), на базі якої створено спочатку електрозварювальну лабораторію (1930–1934 рр.), а згодом Науково-дослідний інститут електрозварювання (1934 р., від 1945 р. інститут носить його ім'я). Віце-президент АН УРСР (1945–1952 рр.).

Заслужений діяч науки УРСР (1940 р.), Герой Соціалістичної Праці (1943 р.), лауреат Сталінської премії І ступеня (1941 р.), кавалер двох орденів Леніна (обидва – 1943 р.) і Трудового червоного прапора (1940, 1948 рр.), Червоної зірки (1942 р.), Вітчизняної війни І ступеня (1944 р.).

Депутат Верховної Ради СРСР 2-го, 3-го скликань.

Х 1) Ніжин Чернігівської губернії, 8 січня 1893 р., **Євгенія Миколаївна Киселевська**, народжена ..., * бл. 1849 р., † ...

Дочка ...

Із жовтня 1891 р. вдова за першим шлюбом відставного капітана ...

Киселевського.

Після трирічної безвісної відсутності дружини розлучений рішенням київського єпархіального начальства від 31 серпня – 5 вересня 1915 р., затвердженим указом Синоду від 23 жовтня – 1 листопада 1915 р.

2) Київ, 8 лютого 1916 р. (указом Синоду №472 від 25 січня 1916 р. отримав дозвіл на другий шлюб), **Наталія Вікторівна Будде**. * 25 жовтня 1884 р., † Київ, 1971 р., похована на київському Байковому кладовищі поряд із чоловіком.

Дочка генерала від інфантерії у відставці Віктора Еммануїловича Будде (1836–1901 рр.) й Олександри Павлівни, народженої баронеси Местмахер (1850–1909 рр.). Рідна сестра Олександри Вікторівни, дружини свого дівера Михайла Оскаровича Патона.

17/7. **Петро Оскарович Патон**. * Ніцца (департамент Приморські Альпи, Франція), 21 вересня 1872 р., † Брест-над-Бугом (Поліське воєводство, Польща), початок 1930-х рр.

Голова Річицької повітової земської управи (1913–1917 рр.). Річицький повітовий комісар Тимчасового уряду (1917 р.), за гетьманату – поліський губернський староста (1918 р.). Після 1921 р. служив в іпотечному відділі Брестського магістрату.

Власник с. Городище Річицького повіту Мінської губернії.

Х **Олена Миколаївна Гаєрилова**. * ..., † ...

Дочка річицького окружного судді Миколи Костянтиновича Гаврилова та начальниці власної гімназії Єлизавети Володимирівни, народженої ...
Голова Річицького товариства допомоги бідним.
Нащадків не мали.

18/8. **Анна-Марія Миколаївна Патон.** * Нарва Ямбурзького повіту Санкт-Петербурзької губернії, 8 вересня 1854 р., охрещена 6 листопада 1854 р. в євангелічно-лютеранській церкві Св. Іоанна в Нарві. Хрещені батьки: генерал-майор Анна Патон, народжена Гейман, та барон Гайнріх фон Арпсгофен. † ...

Х до 1872 р. ...

19/8. **Микола Миколайович Патон.** * Нарва Ямбурзького повіту Санкт-Петербурзької губернії, 6 вересня 1855 р., † до 1861 р.

20/8. **Володимир Миколайович Патон.** * Москва, 17 листопада 1856 р., охрещений 23 грудня 1856 р. в євангелічно-лютеранській церкві Св. Петра і Павла в Москві. Хрещені батьки: московський цивільний губернатор, генерал-майор та кавалер Микола Синельников; заочно – колезький радник Олександр фон Варнек; заочно – полковниця Софія Олишева, народжена баронеса фон Арпсгофен, за неї – дівчиця Софія Леонтєва; заочно – дружина сенатора Анна Патон, народжена Гейман. † до 1872 р.

21/8. **Оскар Миколайович Патон.** * Нарва Ямбурзького повіту Санкт-Петербурзької губернії, 13 квітня 1858 р., охрещений 15 травня 1858 р. в євангелічно-лютеранській церкві Св. Іоанна в Нарві. Хрещені батьки: полковниця Емілія фон Арпсгофен, народжена Рюль та надвірний радник Оскар Патон. † після 1914 р.

Товариш прокурора Луцького (1890–1892 рр.) і Київського (1892–1906 рр.) окружних судів, член санкт-петербурзьких окружного суду (1906–1914 рр.) і судової палати (з 1914 р.), дійсний статський радник (1911 р.).

Кавалер ордена Св. Станіслава II ступеня (1900 р.).

Х 1897 р., **Зінаїда Павлівна Гейциг**, народжена **Преснухіна**. * 8 липня 1863 р., † Ленінград, березень 1942 р., похована на Піскарьовському кладовищі.

Дочка відставного полковника Павла ... Преснухіна⁴⁷ та Катерини ..., народженої ...

Удова за першим шлюбом полковника **Костянтина Гейцига**.

22/8. **Ольга Миколаївна Патон.** * Нарва Ямбурзького повіту Санкт-Петербурзької губернії, 1 серпня 1859 р., охрещена 15 вересня 1859 р. в євангелічно-лютеранській церкві Св. Іоанна в Нарві. Хрещені батьки: баронеса

⁴⁷ Вірогідно, Павло Васильович Преснухін, учасник Східної (Кримської) війни, полковник, георгіївський кавалер.

Ольга фон Арпсгофен, народжена Варнек, полковник Дмитро Олишев та комерції радник Олександр Гейман. † до 1872 р.

23/8. Софія Миколаївна Патон. * 18 вересня 1862 р., прийняла православ'я 10/23 жовтня 1937 р., † Женева (Швейцарія), 27 жовтня 1937 р., похована на кладовищі Пті-Саконне.

Здобула освіту у Женевському університеті (медичний факультет). Доктор медицини, мала приватну практику у Женеві.

Незаміжня.

24/8. Марія Миколаївна Патон. * ... 1867 р., † ... 1954 р., похована на кладовищі Сент-Женев'єв-де-Буа (департамент Ессон, Франція).

25/8. Олександр Миколайович Патон. * 8 червня 1872 р., † 1938.

Здобув освіту в Миколаївському інженерному училищі (1894 р.) та Миколаївській інженерній академії (1901 р.). Полковник (1915 р.). Діловод із будівництва окружного інженерного управління Одеського військового округу (з 1911 р.).

Кавалер орденів Св. Анни III ступеня (1906 р.), Св. Станіслава II ступеня (1909 р.), Св. Володимира IV ступеня (1916 р.).

Учасник білого руху. Потрапив у радянський полон, до 1923 р. служив у Червоній армії. У 1938 р. заарештований органами НКВС, розстріляний.

26/10. Анастасія Іванівна Патон. * 21 червня 1864 р., † ...

Х 30 січня 1899 р., *Анатолій Фріде*⁴⁸. * ..., † ...

Син...

27/10. Петро Іванович Патон, з 21 березня 1901 р. **Паттон-Фантон-де-Веррайон.** * Вітебськ, 24 квітня 1866 р., охрещений 3 червня 1866 р. у вітебській Ринково-Воскресенській церкві. Хрещені батьки: голова Вітебської карної палати Петро Іванович Немченко та дружина генерал-лейтенанта Михайла Львовича Фантон-де-Веррайона Анастасія Григорівна. † Франція, 7 вересня 1941 р.

Випускник Морського корпусу (1883 р.) та Морської академії (1908 р.). Командир канонерського човна «Гіляк» (1906–1909 рр.), начальник 8-го дивізіону міноносців Балтійського флоту (1909–1911 рр.), командир лінійного корабля «Синоп» (1912–1916 рр.), начальник навчального загону Чорноморського флоту (з 1914 р.), начальник загону суден оборони північно-західної частини Чорного моря (1916–1917 рр.), контр-адмірал (1915 р.), із 13 квітня 1917 р. у запасі. Член правління й тимчасовий голова Російського Дунайського пароплавства (1918 р.). Головний комісар флоту та портів Чорного й Азовського морів Української Держави (1918 р.), у 1920 р. – офіцер денікінських військ. В еміграції був членом громадських офіцерських організацій.

⁴⁸ Імовірно, його стосується інформація: Анатолій-Михайло-Вільгельм Олександрович Фріде, * 5 червня 1864 р., 1895 р. зарахований до Головного управління надлів міністерства імператорського двору (див.: РГИА. – Ф.1349. – Оп.2. – Д.902. – Л.7–8).

Учасник російсько-японської війни 1904–1905 рр., зокрема Цусимського бою, Першої світової війни, білого руху.

Нагороджений орденами Св. Анни III ступеня (1893 р.), Св. Станіслава II ступеня (1903 р.), Св. Анни II ступеня (1908 р.), Св. Володимира IV ступеня з бантом (1910 р., за 25 років служби), Св. Володимира III ступеня (1913 р.), із мечами (1915 р.), медалями – у пам'ять царювання імператора Олександра III (1896 р.), російсько-японської війни 1904–1905 рр. (1906 р.), 100-річчя Вітчизняної війни 1812 р. (1912 р.), 300-річчя царювання дому Романових (1913 р.), 200-річчя Гангутської перемоги (1915 р.), а також золоту шаблею з написом «За хоробрість» (1906 р.), золотим знаком про закінчення курсу Морського корпусу (1910 р.), срібною медаллю за допомогу, надану постраждалим під час землетрусу в Мессіні та Калабрії (1911 р.), командорським хрестом ордена Корони Італії (1910 р.).

Х 30 січня 1903 р., **Євгенія Матвіївна Боголюбова**, народжена **Шишкова**. * 6 січня 1874 р., † Париж, 23 січня 1951 р., похована на кладовищі Сент-Женев'єв-де-Буа (департамент Ессон, Франція).

Дочка колезького радника ...

У першому шлюбі (розлучення в 1903 р.) з лейтенантом **Миколою Дмитровичем Боголюбовим** (1867 р. – ?).

28/10. **Євген Іванович Патон**. * Калуґа, 21 листопада 1867 р., охрещений 10 грудня 1867 р. у калузькій Спасо-Слобідській церкві. Хрещені батьки: товариш прокурора Михайло Андрійович Матвеев та дружина голови колезьського з'їзду мирових суддів Єлизавета Олексіївна Кашкіна. † ...

Вільнонайманий службовець Київської ошадної каси (15 листопада 1915 р.).
Х ...

29/10. **Микола Іванович Патон**. * Калуґа, 27 грудня 1868 р., охрещений 6 січня 1869 р. у калузькій Спасо-Слобідській церкві. Хрещені батьки: член окружного суду Олександр Миколайович Патон (у документі помилка⁴⁹, правильно – Оскар Миколайович Патон) та дружина сенатора генерал-лейтенанта Петра Івановича Патона Анна Григорівна Патон. † після 1923 р.

Закінчив Морське училище (1889 р.). Під час російсько-японської війни у складі загону транспортів брав участь у поході 2-ї Тихоокеанської ескадри до театру бойових дій (1904–1905 рр.). Командував міноносцями «Страшний», «Боевой» (1909 р.), есмінцем «Стереґущий» (1910–1915 р.), начальник 6-го дивізіону міноносців Балтійського флоту (1915–1917 рр.), начальник 2-ї бригади лінійних кораблів (1917 р.), контр-адмірал (1917 р.). У період гетьманату служив на флоті Української Держави (1918 р.). Перейшов до червоних, обіймав посади старшого морського начальника у Кронштадті, начальника Кронштадтської бази Балтфлоту, начальника училища командного складу Робітничо-селянського червоного флоту (1920–1922 рр.), був співробітником Морської історичної комісії (з 1923 р.).

⁴⁹ Там же. – Ф.1343. – Оп.27. – Д.1084. – Л.21.

Нагороджений орденами Св. Анни II ступеня з мечами (1911 р.), Св. Володимира III ступеня з мечами (1916 р.) та георгіївською зброєю (1915 р.).

Х 31 серпня 1903 р., **Ольга Георгіївна Голикова**, народжена **Яковлева**. * бл. 1866 р., † Менвілл, штат Нью-Джерсі, США, 20 травня 1950 р.

Дочка титулярного радника ...

Перший шлюб із командиром транспорту «Псезуап» капітаном 2-го рангу **Євгеном Миколайовичем Голиковим 2-м** (1856–1903 рр.).

Із 1920 р. в еміграції.

30/10. **Олександр Іванович Патон**. * Калуга, 5 квітня 1870 р., охрещений 23 квітня 1870 р. у калужській Мироносицькій церкві. Хрещені батьки: товариш прокурора Валентій Хомич Раковський та дружина товариша прокурора Олександра Петрівна Кавтарадзе. † ...

Керівник канцелярії херсонського цивільного губернатора, колезький асесор. Уповноважений Російського театрального товариства у Херсоні (1901–1905 рр.).

31/10. **Анна Іванівна Патон**. * Смоленськ, 7 вересня 1871 р., охрещена 16 вересня 1871 р. у смоленській Преображенській церкві. Хрещені батьки: землевласник Смоленського повіту, колезький секретар Володимир Олексійович Трубников та вдова статського радника Фаїна Григорівна Повало-Швейковська. † ...

7 коліно

32/13. **Ольга Олександрівна Патон**. * с. Єрьоміно Гомельського повіту Могильовської губернії, січень 1891 р.

33/14. **Антон Михайлович Патон**. * 1918 р., † Нова Ушиця Подільської губернії, квітень 1919 р., похований у с. Хребтіїв.

34/16. **Володимир Євгенович Патон**. * Київ, 5/18 березня 1917 р., охрещений 22 травня 1917 р. в київській церкві Св. Марії Магдалини. Хрещені батьки: відставний гвардії полковник Михайло Оскарович Патон та дворянка Ольга Павлівна Мацнева. † Київ, 28 лютого 1987 р., похований на Байковому кладовищі.

Закінчив Уральський індустріальний інститут ім. С.М.Кірова (1941 р.).

Фахівець у галузі металургії та зварювання, кандидат технічних наук (1951 р.), начальник відділу й заступник начальника дослідного експериментального конструкторсько-технологічного бюро Науково-дослідного інституту електрозварювання ім. Є.О.Патона АН УРСР (1943–1987 рр.).

Лауреат Сталінської премії (1946 р.) та Державної премії УРСР у галузі науки й техніки (1971, 1973 рр.), заслужений винахідник УРСР (1982 р.), кавалер орденів Знак пошани (1976 р.), Трудового червоного прапора (1984 р.).

Нагороджений Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1987 р.) та медалями.

Х 1) *Джемма ...*

2) Київ, 1961 р., *Тамара Семенівна Кошкіна*. * 1926 р.

35/16. **Борис Євгенович Патон**. * Київ, 1/14 листопада 1918 р. (за радянськими документами – 27 листопада 1918 р.), охрещений 16 лютого/1 березня 1919 р. в київській церкві Св. Марії Магдалини. Хрещені батьки: інженер Олексій Іванович Толчин та Олександра Оскарівна Матковська.

Закінчив Київський індустріальний інститут (1941 р.).

Фахівець у галузі металургії та зварювання, доктор технічних наук (1952 р.), заступник директора (1950–1953 р.) і директор (з 1953 р.) Науково-дослідного інституту електрозварювання ім. Є.О.Патона АН УРСР (з 1994 р. – НАН України), академік АН УРСР (1958 р.), президент АН УРСР (з 1962 р.; з 1994 р. – НАН України).

Заслужений діяч науки й техніки УРСР (1968 р.), заслужений винахідник СРСР (1983 р.), двічі Герой Соціалістичної Праці (1969, 1978 рр.), Герой України (1998 р.), лауреат Сталінської (1950 р.), Ленінської (1957 р.) премій, Державної премії УРСР у галузі науки й техніки (1972, 1973 рр.), Державної премії України в галузі науки та техніки (2004 р.), кавалер орденів Леніна (1966, 1969, 1975, 1978 рр.), Трудового червоного прапора (1943 р.), Жовтневої революції (1984 р.), Дружби народів (1988 р.), ордена князя Ярослава Мудрого I (2008 р.), IV (2003 р.) та V (1997 р.) ступенів, Держави (1998 р.), Свободи (2012 р.), «За заслуги» I ступеня (2013 р.), «За заслуги перед Італійською Республікою» (1996 р.), орденів Німецької Демократичної Республіки – «За заслуги» (1968 р.), Народної Республіки Болгарія – Кирила й Мефодія (1985 р.), Чехословацької Соціалістичної Республіки – Дружби (1988 р.), Російської Федерації – «За заслуги перед Вітчизною» I (2008 р.) та II (1998 р.) ступенів і Пошани (2004 р.), литовського ордена Великого литовського князя Гедиміна II ступеня (1998 р.), грузинського – Честі, таджицького – Дружби (2004 р.), казахстанського – Дружби II ступеня (2006 р.), інших орденів та медалей.

Академік АН СРСР (1962; з 1992 р. – РАН), іноземний член АН Народної Республіки Болгарія (1969 р.), Чехословацької Соціалістичної Республіки (1973 р.), Німецької Демократичної Республіки (1980 р.), Індії (1994 р.), Вірменії (1994 р.), Казахстану (1995 р.), Білорусі (1995 р.), Грузії (1996 р.), Таджикистану (2001 р.), Киргизької Республіки (2004 р.), Академії наук і мистецтв Боснії та Герцеговини (1975 р.), Шведської королівської академії інженерних наук (1986 р.), почесний член Римського клубу (1989 р.), інших наукових організацій і товариств. Депутат Верховної Ради СРСР 6–11 скликань і Верховної Ради УРСР 5–11 скликань, член Президії Верховної Ради УРСР (1963–1980 рр.), заступник голови Ради Союзу Верховної Ради СРСР (1966–1989 рр.), кандидат у члени (1961–1966 рр.) і член (1966–1991 рр.) ЦК КПРС та ЦК КПУ (1961–1991 рр.), народний депутат СРСР (1989–1991 рр.).

Х Київ, 1948 р., **Ольга Борисівна Милованова**⁵⁰. * Липецьк Воронежської області, 11 листопада 1921 р., † Київ, 23 липня 2013 р., похована на Байковому кладовищі.

Закінчила механічний факультет Уральського індустріального інституту ім. С.М.Кірова (1994 р.).

Фахівець у галузі технології машинобудування, молодший науковий співробітник фізико-технічного відділу (1959–1974 рр.), старший інженер (1974–1978 рр.), керівник групи експериментальних досліджень міцності конструкцій (1978–1985 рр.) та провідний інженер (1985–2011 рр.) відділу динаміки і стійкості суцільних середовищ Інституту будівельної механіки (з 1959 р. – Інститут механіки, від 1993 р. – Інститут механіки ім. С.П.Тимошенка) АН УРСР (із 1991 р. – АН України, від 1993 р. – НАН України).

Лауреат Державної премії УРСР у галузі науки й техніки (1972 р.), відзначена грамотами та медалями.

36/21. **Катерина Оскарівна Патон**. * 19 жовтня 1897 р., † ...

37/21. **Олена Оскарівна Патон**. * 1 серпня 1899 р., † ...

38/29. **Микола Миколайович Патон**. * 16 грудня 1903 р., † ...

8 коліно

39/34. **Наталія Володимирівна Патон**. * Київ, 1962 р.

Учителька. Мешкає в м. Принс-Джордж (Британська Колумбія, Канада).

Х **Сергій Олександрович Філатов**. * Ленінград, 1963 р.

Хірург.

40/35. **Євгенія Борисівна Патон**⁵¹. * Київ, 12 березня 1956 р., † Київ, 23 грудня 2009 р., похована на Байковому кладовищі.

Закінчила біологічний факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка (1978 р.).

Молекулярний біолог і біотехнолог, доктор біологічних наук (1991 р.), завідувач лабораторії Інституту клітинної біології та генетичної інженерії НАН України (з 1991 р.), член-кореспондент НАН України (1997 р.).

Заслужений діяч науки й техніки України (2006 р.).

Х Київ, 1981 р., **Олег Владиславович Глуховський**. * Київ, 13 травня 1955 р., † Київ, 26 жовтня 1984 р., похований на Байковому кладовищі.

Закінчив біологічний факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка (1977 р.) та аспірантуру Ленінградського інституту ядерної фізики ім. Б.П.Константинова АН СРСР.

Біолог-генетик.

⁵⁰ У шлюбі зберігала прізвище Милованова.

⁵¹ У шлюбі зберігала прізвище Патон.

9 коліно

41/39. **Катерина Сергіївна Філатова-Патон.** * 1997 р.

Студентка Університету Північної Британської Колумбії (м. Принс-Джордж, Британська Колумбія, Канада).

42/40. **Ольга Олегівна Патон.** * Київ, 27 листопада 1984 р.

Закінчила факультет міжнародного права Інституту міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т.Шевченка (2007 р.) та аспірантуру Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України (2010 р.).

Юрист Міжнародного центру електронно-променевих технологій Інституту електрозварювання ім. Є.О.Патона НАН України (2007–2008 рр.) та Інституту високих технологій (з 2008 р.).

Х Київ, 2015 р., **Кирило Володимирович Левтеров.** * Київ, 21 квітня 1980 р.

Закінчив Київський міжнародний університет (факультет міжнародного права; 2002 р.).

Юрист, фахівець у галузі земельного й господарського права.

10 коліно

42/41. **Ганна Кирилівна Левтерова-Патон.** * Київ, 2 лютого 2016 р.

До родовідного розпису не ввійшли такі особи:

Олександр Якович Патон. * 1761 р., † с. Аникшти Віленської губернії, 12 січня 1815 р.

Генерал-майор (1812 р.), командир (1807–1809 рр.) і шеф (1809–1814 рр.) Невського мушкетерського полку, 2-ї бригади 14-ї піхотної дивізії (1814–1815 рр.), учасник російсько-шведської 1808–1809 рр. та французько-російської 1812 р. воен і закордонних походів російської армії 1813–1814 рр.

Георгій Олександрович Патон. * бл. 1900 р., † ...

Сержант французької армії.

Х Ансі (департамент Верхня Савойя, Франція), 30 липня/12 серпня 1928 р., **Віра Михайлівна Штанге.** * ..., † ...

Дочка полковника ...

Євгенія Олександрівна Патон. * 17 серпня 1866 р., † 12 січня 1916 р., похована на 2-му християнському кладовищі в Одесі. Із нею в одній огорожі: «Леночка. 14.7.1902 – 2.3.1928».

Наталія Миколаївна Паттон. * ..., † Париж, 29 січня 1951 р.

Удова контр-адмірала.

Умовні позначення:

X – шлюб

* – народження

† – смерть

... – інформація відсутня

**Джерела
для складання родовідного розпису*****Державний архів міста Києва***

Ф.Р-871. – Оп.2. – Спр.295. – Арк.1–15, 18

Державний архів Хмельницької області

Ф.227. – Оп.3. – Спр.6676. – Арк.521–524

Державний архів Чернігівської області

Ф.679. – Оп.10. – Спр.778. – Арк.366–368

Науковий архів Президії Національної академії наук України

Ф.251. – Оп.289. – Спр.1

Ф.251. – Оп.615. – Спр.289

Поточний архів Президії Національної академії наук України

Особова справа Б.Є.Патона

***Центральний державний архів вищих органів влади та управління
України (Київ)***

Ф.1. – Оп.16. – Спр.6. – Арк.76

Ф.1. – Оп.24. – Спр.6

Ф.2. – Оп.8. – Спр.7604. – Арк.12, 15–18

Ф.166. – Оп.12. – Спр.5736

Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.178–179 зв.

Ф.1216. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.17–18, 29

Ф.1216. – Оп.1. – Спр.250. – Арк.15

Центральний державний архів громадських об'єднань України (Київ)

Ф.1. – Оп.62. – Спр.837

Ф.1. – Оп.62. – Спр.4295

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф.127. – Оп.1050. – Спр.498

Ф.127. – Оп.1080. – Спр.475. – Арк.43 зв. – 44

Ф.127. – Оп.1080. – Спр.510. – Арк.318 зв. – 319

- Ф.224. – Оп.2. – Спр.223. – Арк.114 зв. – 115
Ф.274. – Оп.4. – Спр.504. – Арк.9–10 зв.
Ф.707. – Оп.229. – Спр.150. – Арк.138

Архив внешней политики Российской империи (Москва)

- Ф.159. – Оп.464. – Д.2579. – №78

Государственный архив Российской Федерации (Москва)

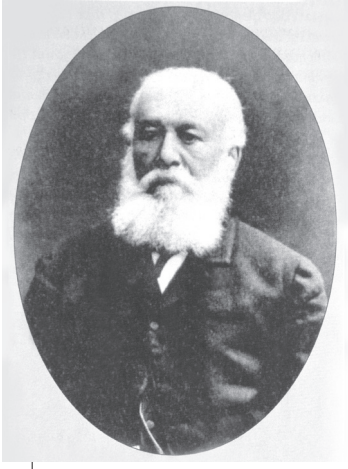
- Ф.6. – Оп.1. – Д.499. – Л.407
Ф.102. – ОО 1898. – Д.1. – Ч.1. – Лит.Б
Ф.102. – 3 делопроизводство. 1898. – Д.1056
Ф.102. – 3 делопроизводство. 1905. – Д.1. – Ч.10. – Лит.Б

***Российский государственный архив военно-морского флота
(Санкт-Петербург)***

- Ф.406. – Оп.9. – Д.3122
Ф.406. – Оп.9. – Д.3123

Российский государственный исторический архив (Санкт-Петербург)

- Ф.470. – Оп.4 (105/539). – Д.16
Ф.577. – Оп.4. – Д.246
Ф.577. – Оп.22. – Д.2876
Ф.577. – Оп.30. – Д.1846
Ф.577. – Оп.37. – Д.357
Ф.581. – Оп.1. – Д.2037
Ф.593. – Оп.15. – Д.3408
Ф.593. – Оп.15. – Д.3409
Ф.593. – Оп.15. – Д.3410
Ф.593. – Оп.26. – Д.959
Ф.593. – Оп.26. – Д.960
Ф.1283. – Оп.1. – Д.77
Ф.1343. – Оп.27. – Д.1083
Ф.1343. – Оп.27. – Д.1084
Ф.1343. – Оп.50. – Д.469
Ф.1352. – Оп.22. – Д.284
Ф.1352. – Оп.23. – Д.193
Ф.1405. – Оп.545. – Д.9910
Ф.1405. – Оп.545. – Д.9911

Ілюстр.3.
Оскар Петрович Патон.
1900 р.

Ілюстр.4. Катерина
Дмитрівна Патон,
народжена Шишкова.
Близько 1900 р.

Ілюстр.5. Декан інженерного
відділення Київського політех-
нічного інституту Євген Оска-
рович Патон. Київ, 1906 р.

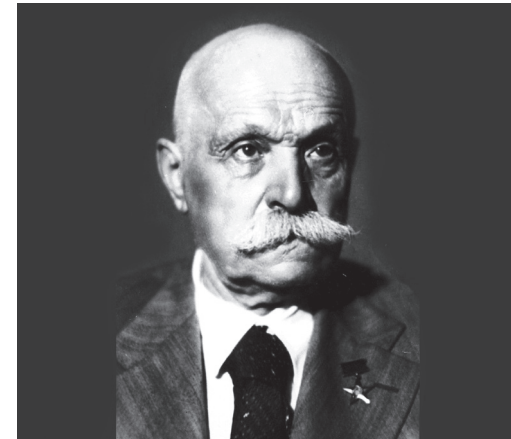
Ілюстр.6. Євген Оскарович Патон із дружиною
Наталією Вікторівною. Київ, 1916 р.

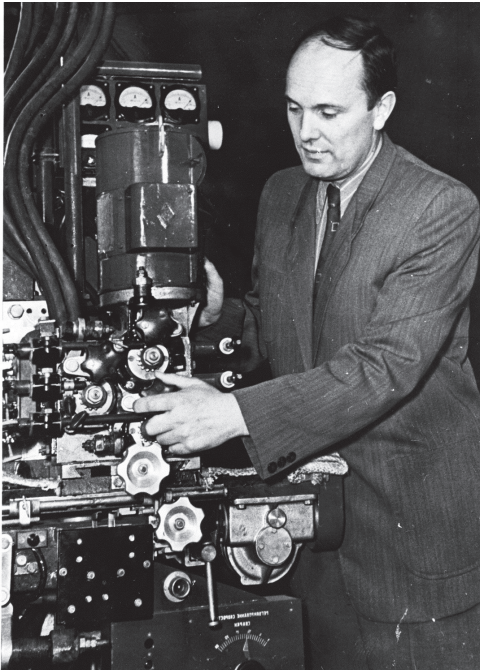
Ілюстр.7. Володимир і Борис Патони.
Київ, 1922 р.

Ілюстр.8. Євген Оскарович Патон із синами
Володимиром (ліворуч) та Борисом (праворуч)
біля нового універсального зварювального
автомата ТС-17. Київ, 1949 р.

Ілюстр.9. Віце-президент АН УРСР,
академік АН УРСР, Герой Соціалістичної
Праці, депутат Верховної Ради СРСР
Євген Оскарович Патон. Київ, 1950 р.

Ілюстр.10. Борис Євгенович Патон біля автомата для електрошлакового зварювання, за створення якого йому присуджено Ленінську премію. Київ, травень 1957 р.

Ілюстр.11. Президент АН УРСР Борис Євгенович Патон. Київ, грудень 1983 р.

REFERENCES

1. Chekanov, A. (1963). Yevgenii Oskarovich Paton: 1870–1953 gg. Moskva. [in Russian].
2. Chekanov, A. (1979). Yevgenii Oskarovich Paton. Kiev. [in Russian].
3. Dmytrienko, M. & Tomazov, V. (2008). Materialy do henealohii Patoniv. *Ukrainskii isrorychnyi zhurnal*, 6, 183–195. [in Ukrainian].
4. Dmytrienko, M. & Tomazov, V. (2005). Patony ta Paton-Fanton-de-Verraion: Pokolinni rodovidnyi rozpyis. *Spetsialni istorichni dystsypliny: pynannia teorii ta metodyky*, 12/1, 228–236. [in Ukrainian].
5. Fotnich, O. Derevnia Turki, Patony. *Legkii khleb*. [Electronic resource]. Access mode: <https://o-fotnich.livejournal.com/54248.html>. – The name of the screen (15.10.2017). [in Russian].
6. Grezin, I. (2009). Alfavitnyi spisok russkikh zakhoronenii na kladbishche v Sent-Zheneviev-de-Bua. Moskva. [in Russian].
7. Grezin, I. (2012). Russkoe kladbishche Kokad v Nitstse. Moskva. [in Russian].
8. Korotenko, V., Ryklis, I., Chirkova, M. & Yakimenko, A. (2013). Spisok dvorian, vnesennykh v dvorianskuiu rodoslovnuiu knigu Poltavskoi gubernii za 1802–1907 gody. Moskva. [in Russian].
9. Lebedeva, V. (2011). Most Patonov na Belarus. *Gomelskaia Pravda* [Electronic resource]. – Access mode: <http://gp.by/category/news/society/news18623.html>. – The name of the screen (15.10.2017). [in Russian].
10. Malishevskii, I. (1984). Rasskazy o Patone. Kiev. [in Russian].

11. Malishevskii, I. (1990). Rasskazy o Patone. Kiev. [in Russian].
12. Maliuhina, I. & Onishchuk, N. (2012). Kalius. *Entsiklopediia suchasnoi Ukrainy*, 12, 96. Kyiv. [in Ukrainian].
13. Manukhin, L., Avril, M. & Losska, V. (2010). Paton-Fanton-de-Verraion Piotr Ivanovich. *Rossiiskoe zarubezhie vo Frantsii. 1919–2000. Biograficheskii slovar*, 2: II–P, 409. Moskva. [in Russian].
14. Naumov, O. & Razumov, S. (2011). Genealogicheskaia khronika rossiiskoi emigratsii (po materialam zhurnala „Novik”): Spravochnik. Moskva. [in Russian].
15. Onoprienko, V., Kisterskaia, L. & Sevbo, P. (1988). Yevgenii Oskarovich Paton. Kiev: Naukova dumka. [in Russian].
16. Shpakovskiy, S. (2014). Mykhailo Oskarovych Paton (1865–1919 rr.): dvorianyn, ofits-er, chynovnyk (nevidomi storinky z zhyttia ta diialnosti). *Materialy 14 Podilskoi naukovoï istoriko-kraieznauchoï konferentsii (14–15 lystopada 2014 r.)*, 579–589. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
17. Tomazov, V. & Shumkov, A. (2003). Patony: Dvorianskii kalendar, 11, 129–138. [in Russian].

VALERII TOMAZOV

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Head of Sector of Genealogical and Heraldic Research,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), tomazov.valerii@gmail.com

PATONS (PATTONS) AND PATTON FANTON DE VERRAYONS: GENEALOGY OF FAMILY

In the article the author highlights the history and reconstructs the genealogy of the Patons, from which comes a whole galaxy of prominent figures – military (Petro Ivanovych Paton, Petro Ivanovych Paton Fanton de Verrayon, Mykola Ivanovych Paton, Oleksandr Mykolaiovych Paton), diplomat (Oskar Petrovych Paton), lawyers (Ivan Petrovych Paton, Oskar Mykolaiovych Paton), architect (Petro Yuriiovych Paton), public figure (Mykhailo Oskarovych Paton) and scientists (Yevhen Oskarovych Paton, Volodymyr Yevhenovych Paton, Borys Yevhenovych Paton, Yevheniia Borysiivna Paton). The author used the sources of official origin from the archives of Ukraine and Russia. They contain a huge amount of documents of the genealogical and general biographical nature. All documents have a high level of reliability. During the verification of the information, their critical thinking was carried out and a comparison with other sources.

Keywords: *Patons (Pattons), Patton Fanton de Verrayons, family, nobility, Kyiv, Yevhen Oskarovych Paton, Borys Yevhenovych Paton.*

ЄВАНГЕЛЬСЬКІ ХРИСТΙΑНИ-БАПТИСТИ В УРСР (СЕРЕДИНА 1940 – СЕРЕДИНА 1980-х рр.): ВЗАЄМИНИ З ВЛАДОЮ, ОСОБЛИВОСТІ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ

Висвітлюється політика радянської влади щодо євангельських християн-баптистів та її зміни в повоєнний час, у роки хрущовського наступу на релігію й у період «застою». Розглянуто об'єднання з баптистами євангелістів, частини п'ятидесятників, менонітів та інших протестантських деномінацій, основні аспекти внутрішньоконфесійного життя цієї релігійної течії, а саме підпільні форми існування євангельсько-баптистських громад, які перебували поза контролем органів влади. Висвітлено антирелігійні дії радянського режиму, різні форми переслідувань, зокрема незаконне закриття молитовних будинків, порушення прав віруючих, формування негативної суспільної думки, притягнення вірян до адміністративної та кримінальної відповідальності. Порушено питання розколу у Союзі ЄХБ, причиною якого став спротив віруючих державній антирелігійній політиці. Розглянуто мережу релігійних організацій в УРСР, кількісний склад та соціально-демографічні характеристики. Особливу увагу приділено релігійній поведінці віруючих. Висвітлено відвідування ними молитовних будинків та нелегальних молитовних зібрань, участь у богослужіннях на великі свята, у релігійних демонстраціях тощо.

Ключові слова: євангельські християни-баптисти, віруючі, баптисти-ініціативники, релігійні громади, Союз ЄХБ, Рада церков ЄХБ, богослужіння.

Вітчизняні фахівці здійснили дослідження низки сфер релігійного життя євангельських християн-баптистів (ЄХБ). Крім статей, присвячених переважно їх взаєминам з органами влади, існують окремі монографії. Зокрема в першій частині студії О.Лахна¹ висвітлюються передумови і причини виникнення опозиційних рухів в ЄХБ та їх діяльність у період середини 1940–1950-х рр., посилення державного наступу на протестантські громади в кінці 1950 – на початку 1960-х рр., утворення Ради церков ЄХБ. У другій частині автор зупинився на різних періодах діяльності РЦ ЄХБ у середині 1960 – на початку 1990-х рр. Головну увагу у праці зосереджено на діяльності структур, діячів опозиції тощо. Різні питання взаємин влади та євангельських християн-баптистів відображено в окремих розділах монографій І.Андрухова²,

¹ Лахно О. Церковна опозиція євангельських християн-баптистів в Україні (1940–1980-ті роки). – Полтава, 2009. – 288 с.

² Андрухів І.О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40–80-х рр. ХХ ст.: Історико-правовий аналіз. – Івано-Франківськ, 2006. – 432 с.

В.Войналовича³, Я.Стоцького⁴, П.Бондарчука⁵ та ін. Низку проблем висвітлено в дисертаційних дослідженнях, зокрема Ю.Вільхового⁶, О.Лахна⁷. Існують також присвячені евангельським християнам-баптистам праці з певним конфесійним забарвленням⁸. Колектив протестантських авторів ще в період «перебудови» розглянув діяльність керівного центру та громад ЄХБ⁹. Низку праць про становище евангельських християн-баптистів і протестантські течії у СРСР загалом підготували західні дослідники¹⁰. Проте, попри доволі значну кількість студій, соціорелігійна проблематика, повсякденне релігійне життя, особливості релігійності тощо висвітлювалися лише фрагментарно.

Під час німецько-радянської війни керівництво СРСР на чолі зі Й.Сталіним під тиском внутрішніх і зовнішньополітичних обставин пішло на деякі поступки стосовно церкви та релігії. Жорстка боротьба поступилася місцем більш виваженій і менш активній критиці релігії, примиренському ставленню до церковних інституцій і духовництва. Кардинальні зміни курсу уряду у церковній політиці зумовлювалися важливими обставинами, що виникли під час війни, зокрема зростанням релігійності населення. Воєнне лихоліття сприяло цьому процесу. На окупованих німцями територіях відновлювали діяльність закриті в передвоєнні роки храми. У тих місцевостях, де подібних культових споруд не було, відкривалися молитовні будинки. Позаяк нова влада не чинила перешкод відродженню релігійного життя, то з релігією мав рахуватися й радянський режим. Тому в нових умовах воєнничі методи 1920–1930-х рр. не годилися. Проте зміни у сфері державної політики стосовно церковних інституцій не означали, що держава відмовляється від усталених ідеологічних засад щодо релігії й церкви. Зокрема постанова ЦК КПРС від вересня 1944 р. закликала «до посилення антирелігійної пропаганди шляхом пропаганди наукового світогляду»¹¹.

³ *Войналович В.А.* Парти́но-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х рр.: політологічний дискурс. – К., 2005. – 741 с.

⁴ *Стоцький Я.* Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 рр. – К., 2008. – 510 с.

⁵ *Бондарчук П.М.* Релігійність населення України у 40–80-х рр. ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін. – К., 2009. – 382 с.

⁶ *Вільховий Ю.В.* Політика радянської влади щодо протестантських церков в Україні (середина 40-х – 70-х рр. ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Полтава, 2002. – 298 с.

⁷ *Лахно О.П.* Опозиція в евангельсько-баптистському русі в УРСР (середина 40-х – 80-ті рр. ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук. – Полтава, 2008. – 290 с.

⁸ *Решетников Ю., Санников С.* Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине. – Одесса, 2000. – 246 с.; *Чорнопиский Д.С.* Життя віруючих Буковини: 1914–1994. – Рівне, 1995. – 128 с.; *Бойко В., Решетников Ю.* Коротка історія Києво-Святошинської церкви евангельських християн-баптистів. – Луцьк, 2007. – 80 с.

⁹ *История евангельских христиан-баптистов в СССР.* – Москва, 1989. – 624 с.

¹⁰ *Домашовець В.* Український евангельсько-баптистський рух в його 150-літній ювілей: 1852–2002. – Луцьк, 2002. – 95 с.; *Sawatsky W.* Soviet Evangelicals since World War II. – Scottdale, 1981. – 528 p.; *Заватський Е.* Евангелическое движение в СССР после второй мировой войны. – Москва, 1995. – 560 с.; *Protestantism and Politics in Eastern Europe and Russia: The Communist and Postcommunist Eras / Ed. S.P.Ramet.* – Durham, 1993; *Rowe M.* Russian resurrection: Strength in suffering: A history of Russian evangelical church. – London, 1984. – 264 p.

¹¹ *Поспеловский Д.В.* Русская православная церковь в ХХ веке. – Москва, 1995. – С.256.

Зміна пріоритетів не вимагала суттєвої корекції законодавчо-нормативних актів, котрі регулювали відносини держави та церкви. Сформовані в 1920–1930-х рр., вони у своїй основі функціонували й після війни. Загального законодавства про релігійні культу не було, а кроків до його створення в добу пізнього сталінізму не робили. Ухвалені в 1940-х рр. норми необхідною умовою функціонування релігійних громад передбачали їх реєстрацію. Одним із таких документів стала постанова РНК СРСР від 19 листопада 1944 р. «Про порядок відкриття молитовних будинків релігійних культурів»¹². Механізм реєстрації громад створював значні перепони для зростання їх кількості. До того ж контрольні органи ретельно перевіряли позиції лояльності у ставленні до радянської влади, надто в період окупації. Чимало громад не пройшли реєстрацію.

Окремим легальним протестантським об'єднанням судилося пройти процедуру уніфікації й централізації, яка завершилася їх злиттям. Так, 1944 р. об'єдналися радянські баптисти та евангелісти (було утворено Союз евангельських християн-баптистів), а у серпні 1945 р. до них долучилися християни віри евангельської (п'ятидесятники), хоча не всі їх громади об'єдналися з баптистами та евангелістами. Очолила об'єднання Всесоюзна рада евангельських християн-баптистів (ВР ЄХБ), яка мала бути лояльною до радянської влади.

У 1947 р. на основі Серпневої угоди з ЄХБ також об'єдналися евангельські християни в дусі апостольському («единственники»). Роком раніше на конференції в Ужгороді до Союзу ЄХБ долучилися 25 громад і груп вільних християн («дарбисти»), згодом – близько 70 громад Союзу церков Христових у Західній Україні та Західній Білорусії¹³, а 1963 р. – братські меноніти¹⁴. Таке об'єднання (інколи різних за своїм віровченням конфесій) дозволяло, на думку органів влади, краще контролювати релігійні організації.

Слід відзначити, що ці процеси здійснювалися під потужним пресингом держави. П'ятидесятницький пастор В.Франчук указував, що за об'єднанням евангельських християн і баптистів стояв «жорсткий тиск Ради у справах релігій, як на одну, так і на іншу сторону, тому що ані ті, ані інші не відчували надто великого бажання до таких об'єднань, адже віронавчальна база не була однаковою»¹⁵. Рада у справах релігійних культур при РМ СРСР відмовила у затвердженні відновленого 1942 р. Союзу християн віри евангельської¹⁶, не залишаючи п'ятидесятникам можливості для легального функціонування їхніх громад поза Союзом евангельських християн-баптистів.

Входження до складу Союзу ЄХБ п'ятидесятників, які тривалий час конкурували з баптистами та евангелістами, не сприяло загальній єдності.

¹² *Войналович В.* Партийно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій... – С.104–105.

¹³ *Савинский С.Н.* История русско-украинского баптизма. – Одесса, 1995. – С.119. Див. також: *Домашовець В.* Український евангельсько-баптистський рух в його 150-літній ювілей: 1852–2002. – С.59–60.

¹⁴ *Антонов А.П., Соломка А.П.* Под прикрытием веры. – Донецк, 1985. – С.23.

¹⁵ *Франчук В.И.* Просила Россия дождя у Господа. – Мариуполь, 1999. – С.294.

¹⁶ *Савинский С.Н.* История русско-украинского баптизма. – С.119.

У Серпневій згоді 1945 р. («Згода про об'єднання ХВС і ЄХБ в один союз»), яка мала регулювати процес об'єднання, було записано, що незнайома мова без тлумачення є безплідним даром, тому від спілкування незнайомими мовами варто утримуватися під час громадських зібрань. Пересічні п'ятидесятники сприйняли це неоднозначно, тому прийняті до громад ЄХБ, вони часто створювали конфліктні ситуації¹⁷. Злиття різних течій виявилось нежиттєздатним і могло функціонувати лише в радянській дійсності. Наприкінці 1980-х рр., коли почали розвиватися сильні децентралізаційні течії, п'ятидесятники масово виходили зі штучно утвореного союзу, хоча такі випадки були характерними і для досліджуваного періоду.

Загалом на кінець 1946 р. в УРСР було зареєстровано 1866 громад ЄХБ¹⁸, а на 1 січня 1950 р. в республіці функціонувала 1491 зареєстрована громада євангельських християн-баптистів, де нараховувалося 91 395 віруючих¹⁹ (на початок 1948 р. – 94 640²⁰). Остання цифра з невеликими змінами (близько 10%) у бік збільшення протрималася до другої половини 1980-х рр.

У 334 громадах ЄХБ (11 941 особа), обстежених радянськими органами у середині 1940-х рр., віковий склад членів був таким: до 25 років – 944, від 25 до 40 – 1455, від 40 до 55 – 3386, старші за 55 років – 6156 осіб²¹. Як бачимо, люди старшого віку становили більшість. За освітнім рівнем неписьменних налічувалося 4308, із початковою освітою – 7239, середньою – 384, вищою – 10 осіб²². Тобто понад третину становили члени громад без освіти, а тих, що мали початкову, було більше 60%. Такий низький освітній рівень давав радянській пропаганді можливість розвивати тезу, нібито релігійність великою мірою пов'язана з неписьменністю або малописьменністю, а значний відсоток людей похилого віку серед віруючих дозволяв стверджувати, що з релігією незабаром буде покінчено.

Втручання влади в релігійну сферу призвело до першого серйозного розколу в лавах ЄХБ у повоєнний період. У середині 1940-х рр. на Донбасі виник рух так званих чистих баптистів (або «совершенців»), котрі виступали проти об'єднання баптистів з євангельськими християнами та п'ятидесятниками, вважаючи за необхідне, щоб віруючих з інших конфесій приймали лише після їх «покаяння й покладання рук». Також вони обстоювали необхідність проповідницької діяльності всіх членів громади, не визнавали військової служби, державної реєстрації та дотримувалися думки, що наявний порядок хрещення не відповідає їхнім канонам²³.

Для обмеження діяльності протестантських організацій закритого типу здійснювалися різні заходи. Органи влади вдавалися інколи навіть

¹⁷ Там же.

¹⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.23. – Спр.4555. – Арк.45.

¹⁹ Там само. – Оп.24. – Спр.12. – Арк.52.

²⁰ Там само. – Оп.70. – Спр.1281. – Арк.7.

²¹ Там само. – Оп.23. – Спр.1640. – Арк.182.

²² Там само.

²³ Год Б., Вільховий Ю. Громади ЄХБ у містах і селах Донбасу (середина 40-х – 50-ті рр. ХХ ст.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – Вип.18. – К.; Донецьк, 2001. – С.293–294.

до знищення молитовних будинків. Наприкінці 1950 – у першій половині 1960-х рр. акти про їх підпали стали ледь не звичаєм для місцевих посадовців.

Траплялося, що членів зареєстрованих релігійних громад ЄХБ лектори у своїх виступах називали «агентами американського імперіалізму»²⁴. Пресвітерів багатьох громад у західноукраїнських областях, на відміну від православних священиків, примушували виконувати трудові повинності на користь держави. За спротив їх засуджували до багаторічних примусових робіт²⁵. Зауважимо, що таких заходів не практикували щодо православного духівництва.

У боротьбі з нелегальними релігійними об'єднаннями влада вдавалася до депортацій. Упродовж 1944–1953 рр. із Західнобілоруського й Українського Полісся вглиб СРСР було вислано 10 тис. баптистів і п'ятидесятників із родинами²⁶.

Певна лібералізація релігійного життя у СРСР у повоєнний період тривала не довго. Улітку 1954 р. в газеті «Правда», журналах «Коммунист», «Партийная жизнь» з'явилися статті, де наголошувалося на необхідності активізувати атеїстичну пропаганду, поглибити її зміст, надавши їй широкого характеру. Скажімо, у передовиці «Правди» зазначалося, що «необхідно рішуче підвищити відповідальність партійних організацій за стан атеїстичної пропаганди»²⁷.

7 липня 1954 р. було ухвалено постанову ЦК КПРС, присвячену «великим прогалинам» у «науково-атеїстичній пропаганді» та «заходам для її поліпшення»:

«ЦК КПРС відзначає, що багато партійних організацій незадовільно здійснюють керівництво науково-атеїстичною пропагандою серед населення, у результаті чого ця важлива ділянка ідеологічної роботи занедбана. В той же час церква й різні релігійні секти значно пожвавили свою діяльність, зміцнили свої кадри і, гнучко пристосовуючись до сучасних умов, посилено поширюють релігійну ідеологію».

У документі критикувалася «недостатня діяльність» ЦК компартій союзних республік, крайкомів, обкомів КПРС, міністерства культури СРСР, Всесоюзного товариства для поширення політичних і наукових знань у сфері «науково-атеїстичної пропаганди». Наголошувалося на «недостатності» популярної атеїстичної літератури, на тому, що її зміст не має «бойового, наступального характеру». Партійним і державним органам належало розгорнути

²⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.149. – Арк.7.

²⁵ Там само. – Спр.51. – Арк.7.

²⁶ Грушова Т.В. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920-х – 1991 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000. – С.88.

²⁷ Шире развернуть научно-атеистическую пропаганду // Правда. – 1954. – 24 июля. – №205. – С.1.

«активну науково-атеїстичну пропаганду»²⁸. Цей документ різко контрастував із попередньою політикою в релігійній сфері.

Антирелігійна кампанія 1954 р. сприяла значному посиленню жорсткого адміністрування. На місцях почався тиск на священників задля скорочення їх кількості. У сел. Городище на Черкащині членів зареєстрованої громади ЄХБ викликали в органи влади й попереджали, що коли будуть у подальшому відвідувати богослужбові зібрання, то їх виженуть із роботи. Щоб залякати віруючих, наказали звільнити одну працівницю. Після такого тиску дехто перестав відвідувати богослужіння в молитовному будинку, хтось збирався виїздити з селища, інші готувалися до гонінь²⁹. Такі випадки були типовими в перші кілька місяців після виходу постанови.

Така антирелігійна діяльність відрізнялася від попередньої повоєнної та викликала гостре невдоволення не лише духівництва, віруючого активу, а й населення. Тому керівництво КПРС намагалося перекласти відповідальність на нижчі партійні та державні органи. У постанові ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» за підписом М.Хрущова ці «помилки» кваліфікувалися як такі, що суперечать програмі та політиці КПРС щодо релігії, і є «порушенням неодноразових вказівок партії про недопустимість зневажання почуттів віруючих». Документ зобов'язував партійні органи «рішуче усунути помилки в атеїстичній пропаганді»³⁰. Керівництво вирішило, що для проведення активної антирелігійної діяльності час ще не настав.

Ліберальному ставленню влади до церкви й релігії поклала край постанова ЦК КПРС від 4 жовтня 1958 р. «Про доповідну записку відділу пропаганди й агітації ЦК КПРС по союзних республіках “Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди”». У документі наголошувалося, що релігія є одним із «найбільших пережитків класових формацій» у свідомості людей, а «звільнення» від її впливу ставало найвідповідальнішим завданням партійної ідеологічної роботи. Постанова різко критикувала діяльність державних органів, які контролювали церкву – їм навіть закидалося «потурання духівництву»³¹. Значно активізувала антирелігійну кампанію постанова ЦК КПРС від 13 січня 1960 р. «Про заходи з ліквідації порушень духівництвом законодавства про культури»³² та відповідний документ ЦК КПУ від 19 березня 1960 р.

XXII з'їзд КПРС, що відбувся 1961 р., теж не обійшов увагою релігійну сферу. Виступаючи на ньому двічі, М.Хрущов в обох випадках торкався питання боротьби з релігією. У звітній доповіді він зазначив:

«Комуністичне виховання має на увазі звільнення свідомості від релігійних передсудів і забобонів, які все ще заважають окремим радянським людям повністю проявити свої творчі

²⁸ Див.: КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду: Зб. док. і мат. – К., 1962. – С.96–98; О религии и церкви: Сб. док. – Москва, 1965. – С.71–74; Вопросы идеологической работы: Сборник важнейших решений КПСС. – Москва, 1961. – С.61–63.

²⁹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.183. – Арк.127.

³⁰ КПРС і радянська держава про релігію... – С.102; О религии и церкви. – С.78–79.

³¹ Держава і церква на Полтавщині за радянської доби. – Полтава, 2002. – С.97.

³² Шкарковский М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве. – С.371.

сили. Потрібна продумана та струнка система науково-атеїстичного виховання, яка охоплювала б усі верстви і групи населення, запобігала поширенню релігійних поглядів, особливо серед дітей та підлітків»³³.

Ухвалена на з'їзді партійна програма визначала мету – «виховання» всього населення «в дусі наукового комунізму». А боротьба з «забобонами і передсудами» була неодмінною складовою цих заходів³⁴.

Важливою подією, що сталася в 1960-х рр., був розкол серед евангельських християн-баптистів. Приводом послужили затверджені на пленумі ВР ЄХБ 25–29 грудня 1959 р. «Положення про Союз евангельських християн-баптистів у СРСР»³⁵ та «Інструктивний лист старшим пресвітерам ВР ЄХБ»³⁶. Ці документи було підготовлено за ініціативою влади. Положення передбачало проведення молитовних зібрань не частіше, ніж два – три рази на тиждень. Виступати з проповідями мали лише пресвітери і члени виконавчого органу. Збільшувався випробувальний термін для наближених (до двох – трьох років). Дітей дошкільного та шкільного віку заборонялося залучати до молінь, хрестити до 18 років, заборонялося також вести серед дітей і молоді «релігійну пропаганду». ВР ЄХБ, згідно з документом, підтримувала зв'язок лише із зареєстрованими громадами. Ішлося про те, що віруючі мають право брати участь у громадському й культурному житті країни. Це означало відвідувати кінотеатри, театри, клуби, вечори для молоді тощо. Ці документи справили негативне враження на членів громад ЄХБ.

Настрої багатьох баптистів через ухвалення нового статуту ВР ЄХБ 1960 р. яскраво відображено в їхніх художніх творах. Так, у вірші «Торговці істиною» йшлося:

«О, пункт двенадцатый Устава ВСЕХиБ,
Зачем мы содержание твоё узнали?
Зачем нам страшную правду о тебе
Служители Христовы рассказали?...

Как долго жили мы в неведение, во сне?
Мы думали, что старцы-богословы,
Бессменные работники ВСЕХиБ в Москве,
За истину идти на смерть готовы.

Мы думали, что для таких людей давно
Соблазны мира, похоти померкли,
Что нет для них дороже ничего,
Чем сан пресвитера Христовой церкви.

³³ КПРС і радянська держава про релігію... – С.124.

³⁴ Там само. – С.136–137.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.454. – Арк.40–48.

³⁶ Там само. – Арк.49–58.

Но пунктом роковым – двенадцатым – Устава ВСЕХиБ,
 Который они тайно написали,
 Теперь свидетельствуют сами о себе,
 Что сан пресвитерский они... предали...

Чтоб генеральские оклады сохранить,
 Чтоб сладко есть и сладко пить,
 Чтоб с государством свой доход не поделить,
 Чтоб благодатный юг почаще навещать,
 Чтоб юбилеи пышные справлять, –
 Они пошли на страшное решение...

О, если б только комплекс личных прав своих,
 Свое пресвитерство они предали!
 Но сколько прав твоих и сколько прав моих,
 Они, мой брат, на деньги променяли...!»³⁷

Ті самі мотиви наявні у віршах «Перемагаючим»³⁸ та «Ані нитки, ані ременя»³⁹ й ін.

У 1961 р. виникла ініціативна група, яку очолили О.Прокоф'єв та Г.Крючков. «Ініціативники» вимагали, щоб ВР ЄХБ відмовилася від своєї програми. Її обвинувачували у співпраці з радянським режимом, насажденні атеїзму тощо. Активно розгорнули вони діяльність і в УРСР. Керівники та активісти громад Києва, Харкова виступили не лише проти «Положення...», а й проти радянського законодавства про культу⁴⁰. У лютому 1962 р. було створено оргкомітет із проведення з'їзду церкви ЄХБ у СРСР⁴¹. У листі до голови радянського уряду М.Хрущова мовилося:

«Інтереси церкви не дозволяють нам у майбутньому обмежуватися лише безуспішним клопотанням і приводять нас до необхідності більш відверто висловлюватися про справжнє становище церкви в нашій країні. Нині усунуто сумніви стосовно того, що формально відокремлена від держави церква повністю перебуває під нелегальним керівництвом різних державних органів, таємний та явний доступ яким до церкви ЄХБ відкрили служителі-відступники, котрі ввійшли у протизаконний зв'язок з органами влади і КДБ для співучасті в боротьбі з церквою різними насильницькими заходами»⁴².

У червні 1962 р. оргкомітет узяв на себе функції центрального керівництва (секретарем обрали Г.Вінса), а 19 вересня 1965 р. на всесоюзній

³⁷ Там само. – Спр.388. – Арк.15.

³⁸ Там само. – Арк.17.

³⁹ Там само. – Арк.18.

⁴⁰ Степанов П.Я. Про сучасний розкол серед євангельських християн-баптистів. – К., 1967. – С.7.

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.388. – Арк.12.

⁴² Там само. – Арк.5.

нараді «ініціативників» оргкомітет було перейменовано на Раду церков ЄХБ (РЦ ЄХБ)⁴³. Вона висунула перед ВР ЄХБ ультиматум – «ліквідувати щільну церкву із світом»⁴⁴. А позаяк контрольована владою ВР ЄХБ не могла цього зробити, це означало розкол. Чималу підтримку ініціативники отримали серед громад, раніше знятих із реєстрації, та серед незареєстрованих груп. Отже жорстка офіційна політика щодо ЄХБ призвела до того, що поза радянським контролем опинилася частина вірних, які перейшли по суті в підпілля.

Загалом на 1 січня 1957 р. в УРСР, за офіційними даними, діяли 1345 зареєстрованих громад ЄХБ⁴⁵, а на 1 січня 1962 р. – уже 1138 (94 850 осіб) та 90 незареєстрованих (2760 осіб)⁴⁶. За два роки про чисельність незареєстрованих громад і груп ЄХБ наводяться інші дані – понад 360, що нараховували більше 13 тис. віруючих (на 1 вересня 1964 р.)⁴⁷. Керівництво ВР ЄХБ уважало за необхідне відновити їх реєстрацію, щоб не дати можливості баптистам-ініціативникам поширити на них свій вплив. На 1 січня 1964 р. органи влади також мали інформацію про 134 групи баптистів-ініціативників, до яких входили 3250 осіб. Частину з них було виключено з громад Союзу ЄХБ за опозиційну поведінку, частина вийшла сама⁴⁸. Крім того, у 62 громадах, що входили до Союзу ЄХБ, було близько 1 тис. віруючих, які співчували ініціативникам. Найбільше баптистів-ініціативників фіксувалося у Харківській (13 груп, 617 осіб), Донецькій (25 груп, 507 осіб), Черкаській (24 групи, 377 осіб), Київській (16 груп, 308 осіб) областях⁴⁹. Під час розколу ця статистика змінилася. Існували також інші об'єднання, зокрема чисті баптисти, молоді баптисти, що діяли нелегально. На 1 січня 1963 р. органам влади було відомо про 20 груп перших (569 осіб)⁵⁰ і 6 – других (180 осіб)⁵¹. На Закарпатті 1964 р. діяли 8 груп вільних християн⁵² (у 1940-х рр. частина їх приєдналася до Союзу ЄХБ).

На 1 січня 1964 р. соціально-демографічний склад евангельських християн-баптистів, що належали до Союзу ЄХБ, був таким:

- за статтю: чоловіків – 26,6%, жінок – 73,4%;
- за родом діяльності: робітників – 13%, колгоспників – 38,8%, службовців – 2%, пенсіонерів – 9,9%, домогосподарок – 36,3%;
- за віком: до 25 років – 1,7%, від 25 до 40 – 22,4%, понад 40 років – 75,9%⁵³.

У другій половині 1950 – на початку 1960-х рр. у багатьох громадах ЄХБ спостерігався значний приплив молоді. Так, якщо в 1949 р. на Київщині вона становила лише 3%, то в 1961 р. – 19%. На Тернопільщині із 679 нових

⁴³ Степанов П.Я. Про сучасний розкол серед евангельських християн-баптистів. – С.8.

⁴⁴ Антонов А., Соломка П. Под прикрытием веры. – Донецк, 1985. – С.24.

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.219. – Арк.1.

⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5488. – Арк.17.

⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.434. – Арк.235.

⁴⁸ Там само. – Арк.216.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5663. – Арк.107–108.

⁵¹ Там само.

⁵² ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.438. – Арк.1.

⁵³ Там само. – Оп.5. – Спр.293. – Арк.91.

членів громад ЄХБ 402 особи мали вік до 25 років⁵⁴. Такі соціально-демографічні тенденції та характеристики простежувалися й в інших протестантських об'єднаннях закритого типу.

Релігійні організації євангельських християн-баптистів зазнали вагомого тиску. Кількість молитовних зібрань у громадах зменшилася до 3 на тиждень (у попередні роки їх було навіть 6–10). Загалом релігійна мережа ЄХБ в УРСР лише за 1960 р. скоротилася на 7%⁵⁵.

Аби прискорити зняття з реєстрації громад розроблялися типові комбінації та схеми. Приміром, у с. Вертіївка Ніжинського р-ну Чернігівської обл. планувалося скористатися розбіжностями між пресвітером Я.Суярком та віруючими, а також тим, що троє його синів не входили до громади (більше того, старший навіть був комуністом). Серед заходів пропонувалися робота зі членами громади, щоб змусити частину вийти з неї; вплив на синів, особливо на комуніста, щоб розірвати договір про оренду приміщення під молитовний будинок⁵⁶ (сім'я Суяроків мешкала в ньому).

Адміністрація вдавалася до брутальних і свавільних дій. У доповіді голови РСРК при РМ СРСР А.Пузіна «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу» на Всесоюзній нараді вповноважених Ради (18 квітня 1961 р.) вказувалося, що у с. Старе Село Рокитнівського р-ну Рівненської обл. до молитовного будинку під час богослужіння прийшли медичні працівники й запропонували віруючим роздягнутися для проведення щеплень. У с. Столби Дубенського р-ну цієї ж області перед будівлею громади євангельських християн-баптистів було встановлено гучномовець, який вмикали лише тоді, коли відбувалися молитовні зібрання. У с. Раковець Іршавського р-ну Закарпатської обл. до молитовного будинку баптистів увійшли четверо вчителів і зажадали припинення богослужіння, а один із них почав читати присутнім лекцію «Про реакційну сутність сектантства»⁵⁷. У Ружинському р-ні Житомирської обл. у відділенні міліції членів громади ЄХБ с. Бистрик попереджали: якщо вони не відмовляться від своїх релігійних переконань, їм «не уникнути підвалу»⁵⁸. У с. Рокитне на Рівненщині 19 січня 1960 р. другий секретар Рокитнівського райкому комсомолу Васильєв у стані алкогольного сп'яніння побив євангельських християн-баптистів, які поверталися додому з богослужіння⁵⁹. В одному із сіл Христинівського р-ну Черкаської обл. заступник голови колгоспу й секретар парторганізації Д.Славний 10 лютого 1960 р., зайшовши до молитовного будинку ЄХБ разом із головою колгоспу, намагався вигнати з нього віруючих. Коли ті не підкорилися, він почав там палити, погрожуючи «викурити» людей із хати. На їхні

⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5488. – Арк.34.

⁵⁵ Там само. – Спр.5297. – Арк.36.

⁵⁶ *Бабенко Л.* Місце правоохоронних органів у системі адміністративних засобів впливу на сектантський рух у 60–70-х рр. ХХ ст. (На прикладі Чернігівської області) // Знаки питання в історії України: українська історія у європейському контексті: Зб. мат. II Міжнар. конф. – Ніжин, 2005. – С.148.

⁵⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.30. – Спр.1671. – Арк.146.

⁵⁸ ЦДАГО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.266. – Арк.13.

⁵⁹ Там само. – Спр.309. – Арк.7.

слова про незаконність цього вчинку відповів: «Почекайте ще трохи й з вами буде ще гірше, із вами буде те, що було колись зі священниками»⁶⁰.

Працівницю однієї із залізничних станцій, стрілочницю Я.Змеєву, викликав заступник начальника відділу кадрів станції і сказав: «Ви порвіть зв'язки з баптистами, а то ми вас через три дні звільнимо з роботи». Я.Змеєва відмовилася виконати цю вимогу, тож за три дні її звільнили «за скороченням штатів»⁶¹. Коли працівниця вагонного заводу О.Шеремет, членкиня крюківської громади ЄХБ (Полтавщина), звернулася до голови профкому про надання їй путівки на курортне лікування, то отримала відповідь, що, мовляв, «агентам американської розвідки» путівки не надаються⁶². Як бачимо, чимало місцевих керівників та інших посадових осіб діяли репресивно щодо віруючих.

Методом боротьби з легальними протестантськими течіями закритого типу було накладання високих податків на їхніх керівників. Приміром, пресвітер однієї з громад ЄХБ Барабаш отримував зарплату 300 руб. (на 1958 р.), мав 54 сотки городу, а його річний податок становив близько 20 тис. руб. Злякавшись цієї суми, він відмовився від служіння⁶³. Пресвітер ЄХБ із с. Кривець на Черкащині П.Євтушенко, попри пенсійний вік (74 роки), працював у колгоспі. Мав город, однак зарплати від громади не отримував. За здійснення релігійної діяльності його оподаткували на два роки (1957–1958 рр.) у сумі 6,6 тис. руб., до того ж він мав сплачувати 142 руб. земельного податку⁶⁴. Такі податки часто були надмірними для пресвітерів малих громад.

Ось як оцінюється політика М.Хрущова щодо членів невеликих протестантських течій в УРСР у книзі О.Опаріна, представника адвентистів сьомого дня:

«На відміну від Сталіна, за Хрущова не розстрілювали віруючих, та попри це, здійснювалася ще огидніша робота з дискредитації віруючих. Їм висувалися страшні звинувачення в убивстві дітей, статевих збоченнях, дармоїдстві, шпигунстві, зрештою їх оголошували психічно хворими, відсиляли на примусове лікування до психіатричних клінік. Мало того, у батьків-християн забирали малолітніх дітей на перевиховання... Над віруючими влаштовувалися показові народні суди, де їх піддавали публічному висміюванню й образам, а для багатьох ці суди завершувалися тюрмою»⁶⁵.

Державні органи у своєму прагненні мати надійних інформаторів серед віруючих ішли навіть на те, щоб їхні агенти одружувалися зі членами нелегальних релігійних громад⁶⁶. Про це згадували самі віруючі. Проти керівництва та активних учасників організацій закритого типу порушувалися

⁶⁰ Там само. – Арк.34.

⁶¹ Там само. – Спр.195. – Арк.5.

⁶² Там само. – Спр.280. – Арк.167.

⁶³ Там само. – Спр.246. – Арк.21.

⁶⁴ Там само. – Арк.22.

⁶⁵ Опарин А.А. Юбилейный год: Очерки истории адвентизма в Харькове. – Х., 2006. – С.58.

⁶⁶ Див.: Гартфельд Г. Вера вопреки КГБ. – Черкаassy, 2003. – С.13–28.

кримінальні справи. Б.Шапарь, характеризуючи антирелігійну кампанію, що відбувалася на рубежі 1950–1960-х рр., зазначав:

«Спрямована на усунення видимих проявів релігійності, вона супроводжувалася закриттям молитовних будинків, порушенням конституційних прав віруючих громадян, іноді відкритим знущанням з їхніх почуттів. Відомчі інструкції ставлять поза законом цілі напрями в протестантизмі, [...] у масовій свідомості формується вельми негативний вигляд сектанта – людини обмеженої, лицемірної, підступної й непорядної, готової на тяжкі злочини. Багато газет змагаються у галасливості фраз, і дедалі гучніше лунають заклики “не панькатися з сектантами”, посилювати заходи адміністративного впливу до їхніх лідерів»⁶⁷.

Водночас наростало напруження у середовищі віруючих, що належали до невеликих релігійних течій. Створювався сприятливий ґрунт для ідеї неприйняття «ворожого світу», посилювалися позиції найбільш консервативних лідерів громад⁶⁸.

Антирелігійна пропаганда в багатьох людей виховувала войовниче ставлення до віруючих, які належали до невеликих протестантських течій. Багато хто закликав, щоб до «сектантів» застосовували найсуворіші заходи покарання, депортували їх в «окремі місця поселення». Слюсар Білгородського рибкомбінату (1923 року народження, освіта середня) заявив: «Секти баптистів слід заборонити законом. Як у свій час було ліквідовано куркульство, так слід ліквідувати й баптистів»⁶⁹.

Попри несприятливі умови для функціонування громад евангельські християни-баптисти демонстрували високу релігійну активність. Чимало їх відвідували богослужіння один – два рази на тиждень у селах і два – чотири рази на місяць у містах. Кількість богослужінь певною мірою залежала також від громади. Так, у громаді ЄХБ с. Костобоброва Семенівського р-ну Чернігівської обл. богослужіння до 1963 р. проводилися тричі на тиждень⁷⁰. Цей показник вищий за загальний, який стосується сільської місцевості. Частоту відвідувань молитовних зборів у легальних громадах ЄХБ регулювала й радянська влада – противник частих колективних релігійних актів.

Період із середини 1960-х до середини 1980-х рр. характеризувався послабленням втручання держави у суто релігійні справи. Антирелігійні тенденції, що виявлялися наприкінці 1950 – на початку 1960-х рр., продовжували розвиватися в м'якшій формі. У грудні 1964 р. (відразу після усунення М.Хрущова від влади) Верховний суд СРСР за участю КДБ провів спеціальну нараду з питань «порушення соціалістичної законності» щодо віруючих. Голови Верховних судів союзних республік отримали доручення вивчити відповідні кримінальні справи 1962–1964 рр. У січні 1965 р. Президія

⁶⁷ Шапарь В.Б. Психология религиозных сект. – Минск, 2004. – С.29.

⁶⁸ Там же. – С.29–30.

⁶⁹ Косуха П.Л. Про характер і причини релігійності серед молоді // Питання атеїзму. – Вип.4. – К., 1969. – С.120.

⁷⁰ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.409. – Арк.87.

Верховної Ради СРСР ухвалила постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих»⁷¹. А 13 серпня того ж року аналогічний документ видала Президія Верховної Ради УРСР⁷², що стало поштовхом до дії і для місцевих рад. У відповідному рішенні виконавчого комітету Черкаської обласної ради депутатів трудящих від 23 вересня зазначалося:

«Деякі віруючі за їхні релігійні переконання були незаконно звільнені з роботи, подекуди службові особи проводили незаконні обшуки в молитовних будинках і квартирах віруючих. Перешкоджали віруючим зареєстрованих громад відправляти релігійні обряди та допускали інші адміністративні дії, спрямовані проти громадянських прав віруючих. Траплялися факти необґрунтованого притягання до кримінальної відповідальності віруючих»⁷³.

Радянське релігійне законодавство у цей період зазнало певних змін. Було конкретизовано відповідальність за його порушення. Влада намагалася кожну дію проти церкви та релігії прикрити законом. Коли ж ці дії були явно антизаконними, то відповідальність покладалася не на закон, а на конкретних службовців. Такі зміни обумовлювалися низкою причин. Зокрема очевидно, що багато загнаних у підпілля релігійних громад важко чи навіть неможливо контролювати. До того ж попередня боротьба з церквою та релігією була відверто незаконною.

Проте навіть після усунення М.Хрущова спостерігалися непоодинокі факти порушення законодавства з боку місцевої влади. Так, 1965 р. керівництво колгоспу с. Роставиця Ружинського р-ну Житомирської обл. вирішило не подавати матеріалів для призначення пенсії одному з колгоспників через те, що він «сектант»⁷⁴.

Обмежена лібералізація релігійно-церковного життя у середині 1960-х рр. вплинула на процеси, що відбувалися у протестантських громадах. Упродовж 1960-х рр. представники ВР ЄХБ і Ради церков ЄХБ зустрічалися декілька разів із метою подолання розколу. ВР ЄХБ визнавала свої помилки, як на Всесоюзному з'їзді ЄХБ 1963 р., так і на з'їзді 1966 р.⁷⁵, хоча баптисти-ініціативники назвали їх «псевдоз'їздами»⁷⁶. З'їзд 1969 р. приніс певне потепління у стосунки між прибічниками ВР ЄХБ та РЦ ЄХБ⁷⁷, хоча не вирішив проблеми розколу. Зрозумівши, що його ліквідація неможлива за таких обставин, влада вдалася до інших кроків, аби мати змогу контролювати баптистів-ініціативників.

Ініціатори розколу в русі євангельських християн-баптистів намагалися переглянути суспільну й церковну концепцію об'єднання. Вони прагнули

⁷¹ Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Ч.2. – Полтава, 2001. – С.101.

⁷² ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.1. – Спр.448. – Арк.13.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Романюк І. Українське село у 50-ті – першій половині 60-х рр. ХХ ст. – Вінниця, 2005. – С.233.

⁷⁵ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.5. – Спр.173. – Арк.140.

⁷⁶ Там само. – Арк.141.

⁷⁷ Там само. – Арк.140–143.

усунути віруючих від участі у громадському житті, виступали за здійснення будь-якої церковної діяльності, особливо місіонерської, у різних формах. Власне, вони воліли жити згідно зі своєю вірою, а не за ворожими їм радянськими законами. Один із баптистів-ініціативників так характеризував релігійне життя у середовищі ЄХБ: «Уряд і ВР ЄХБ грають на одній дудці, нас лякають переслідуванням, а певної свободи молитися не дають, заганяють під контроль»⁷⁸.

На початок 1965 р. в УРСР діяли близько 1160 громад ЄХБ (понад 101 тис. осіб)⁷⁹, а на кінець 1979 р. – 1103 зареєстрованих громади і групи (в іншому документі фігурує більша цифра⁸⁰), до складу яких входили 106 тис. вірян. Примітно, що було багато молоді. За п'ять років частка її зросла вдвічі і становила близько 10%. В окремих областях республіки цей відсоток був значно вищим, зокрема в Одеській – 19,2%, Херсонській – 16%, Запорізькій – 14%. У багатьох громадах ЄХБ Рівненської та Волинської областей молодь складала більше половини нового поповнення⁸¹. Найбільше громад було на Рівненщині – 130 (15 223 особи), Волині – 79 (10 017), Київщині – 74 (5272), Чернівецькій – 66 (7253) і Донеччині – 62 (9547 осіб). У Хмельницькій та Черкаській областях хоча й було понад 60 громад у кожній (61 і 62 відповідно), але вони були відносно нечисленними – 3770 і 3663 осіб. Найменше громад ЄХБ було на Івано-Франківщині – 8 (463 особи)⁸². На 1970 р. поза Союзом ЄХБ, за офіційними даними, перебували більше 14 тис. осіб. Але ця цифра занижена порівняно з реальною⁸³. Сюди ж входили і прибічники РЦ ЄХБ, і віруючі, що належали до незареєстрованих автономних громад.

Станом на 1971 р. загальний соціально-демографічний склад євангельських християн-баптистів був таким:

- за статтю: чоловіків – 24%, жінок – 76%;
- за родом діяльності: робітників – 23%, колгоспників – 27%, службовців – 2%, домогосподарок – 21%, пенсіонерів – 27%;
- за віком: до 25 років – 3%, від 25 до 40 – 10%, від 41 до 60 – 31%, старше 60 років – 56%;
- за освітою: вища – 0,4%, середня – 6,6%, незакінчена середня – 20%, початкова – 18%, мало- та неписьменних – 55%⁸⁴.

У соціально-демографічній характеристиці відбулися певні зміни: зросла частка робітників і пенсіонерів, знизилася частка колгоспників, домогосподарок, осіб середнього віку.

Велика кількість громад та вірян, як уже зазначалося, перестала підпорядковуватися ВР ЄХБ у результаті розколу 1960-х рр. За офіційними даними, на середину 1966 р. в УРСР прибічниками РЦ ЄХБ стали близько 5 тис. віруючих. Найбільше їх було в Одеській (827 осіб, 29 груп), Дніпропетровській

⁷⁸ Там само. – Спр.132. – Арк.37.

⁷⁹ Там само. – Оп.2. – Спр.449. – Арк.33.

⁸⁰ Там само. – Оп.7. – Спр.105. – Арк.36.

⁸¹ Там само. – Спр.100. – Арк.103.

⁸² Там само. – Спр.105. – Арк.30.

⁸³ Там само. – Оп.5. – Спр.221. – Арк.126.

⁸⁴ Там само. – Спр.293. – Арк.91.

(600 і 12), Харківській (540 та 16), Донецькій (530 і 13), Київській (511 та 16) областях⁸⁵. На початок 1975 р. продовжували діяти 153 групи і 3 громади прибічників РЦ ЄХБ, які об'єднували близько 5 тис. віруючих⁸⁶.

У 1970-х рр. було дозволено реєстрацію деяких громад РЦ ЄХБ. Цим кроком влада намагалася розколоти лави прибічників Ради церков. У результаті з'явився новий різновид евангельсько-баптистських церков – «автономні»⁸⁷. На кінець 1975 р. в УРСР подали клопотання про реєстрацію 27 громад баптистів-ініціативників, із них 11 (511 осіб) висловили бажання зареєструватися автономно, 16 (1189 осіб) – як громади РЦ ЄХБ⁸⁸. До автономних церков входили громади в Києві (700 членів), Харкові. На 1 січня 1986 р., за даними ВР ЄХБ, у СРСР було зареєстровано автономно 71 церкву ЄХБ⁸⁹. Багато громад намагалися отримати реєстрацію, пожертвувавши частиною своєї свободи, стомившись від боротьби з радянським режимом.

Позаяк протестантські організації закритого типу, на відміну від інших релігійних течій, не втрачали своїх позицій у релігійному житті республіки, а навіть зміцнювали їх, важливо простежити соціально-демографічну характеристику осіб, які їх поповнювали, приймаючи хрещення у громадах евангельських християн-баптистів, християн віри евангельської, адвентистів сьомого дня. Це ілюструють зібрані в табл.1 дані по Вінницькій, Донецькій, Харківській і Львівській областях за 1977 р.⁹⁰:

Табл.1

	ЄХБ				ХВС				АСД			
	Вінницька	Донецька	Львівська	Харківська	Вінницька	Донецька	Львівська	Харківська	Вінницька	Донецька	Львівська	Харківська
Кількість хрещених:	142	313	187	107	6	16	18	–	47	26	7	14
чоловіків	32	81	41	41	2	6	6	–	13	8	2	5
жінок	110	232	146	66	4	10	12	–	34	18	5	9
Вік: 18–30 років	31	78	17	36	1	5	4	–	21	5	1	7
31–40 років	18	31	19	33	–	–	2	–	2	3	–	1
41–50 років	23	71	24	16	5	1	1	–	1	6	–	3
старші 50 років	70	133	127	22	–	10	11	–	23	12	6	3

⁸⁵ Там само. – Спр.3. – Арк.17.

⁸⁶ Там само. – Оп.7. – Спр.1. – Арк.3.

⁸⁷ Евангельські християни-баптисти / Підгот. Ю.Решетників // Релігійна панорама. – 2000. – №2. – С.72; Руденко А.А. Евангельские христиане-баптисты и перестройка в СССР // На пути к свободе совести / Сост. и общ. ред. Д.Е.Фурмана, о. Марка (Смирнова). – Москва, 1989. – С.354.

⁸⁸ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.1. – Арк.38.

⁸⁹ Малахова И.А. Современный баптизм: идеология и деятельность. – Москва, 1987. – С.24.

⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.51. – Арк.4, 12, 28, 41.

Освіта:												
вища	–	–	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–
середня	22	53	–	31	–	3	2	–	3	8	–	6
н/середня	11	21	42	52	–	1	6	–	2	7	2	5
початкова та мало-письменні	66	229	137	21	6	10	9	–	11	11	3	3
неписьменні	43	10	8	–	–	2	1	–	31	–	2	–
Соціальне становище:												
робітники												
колгоспники	27	81	16	44	1	2	5	–	12	12	1	3
службовці	38	11	11	26	1	–	1	–	13	–	–	1
учні	–	61	9	12	–	3	–	–	–	–	–	6
пенсіонери	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
домогосподарки	44	64	83	20	4	5	8	–	22	10	4	4
утриманці	21	96	68	5	–	6	4	–	–	4	2	–
Хрестились із сімей:												
віруючих,												
що належали до	90	307	165	63	–	16	16	–	39	22	2	12
цієї конфесії												
віруючих інших	44	6	14	18	6	–	2	–	5	–	5	2
конфесій												
невіруючих	8	–	8	24	–	–	–	–	3	4	–	–

Отже, як бачимо, серед неофітів жінок було набагато більше, ніж чоловіків. Вагому частку становили особи, старші за 50 років. Водночас людей віком від 18 до 30 років було загалом не менше, ніж у віковій категорії від 30 до 40 та від 40 до 50 років. Освітній рівень новохрещених був невисоким. Переважали люди з початковою освітою, мало- та неписьменні. Особи з вищою освітою були рідкісним явищем. Дуже велику частку серед неофітів становили пенсіонери та домогосподарки. Чимало було робітників і колгоспників. Більшість охрещених походили з сімей віруючих, що належали до цієї конфесії.

Попри певні послаблення у сфері релігії, після усунення від влади М.Хрущова до віруючих часто застосовували штрафні санкції, навіть притягали до кримінальної відповідальності. Так, М.Климошенка й Г.Арнаутова (голову і пресвітера незареєстрованої громади ЄХБ) 25 вересня 1980 р. засудили до двох років позбавлення волі в колонії (першого – загального, другого – суворого режиму) за організацію у Херсоні в 1970–1980-х рр. «групових релігійних дій» і участь у них. Раніше їх неодноразово попереджали про припинення цих зібрань⁹¹.

Житель Харцизька (Донецька обл.) Є.Пушков (регент незареєстрованої громади ЄХБ) 5 серпня 1980 р. «отримав» 3 роки позбавлення волі у колонії загального режиму за «незаконну організацію релігійного зібрання» та спротив працівникам міліції⁹². Один із керівників РЦ ЄХБ Г.Вінс кілька разів був засуджений до позбавлення волі (1966, 1974 рр.)⁹³. Під тиском закордонної громадськості був висланий за межі СРСР.

⁹¹ Там само. – Спр.149. – Арк.163–164.

⁹² Там само. – Спр.147. – Арк.12–14.

⁹³ Там само. – Спр.1. – Арк.3.

Лише 1980 р. за релігійними мотивами було засуджено 3 – ЄХБ, 12 – РЦ ЄХБ⁹⁴. У другій половині 1960 – першій половині 1980-х рр. нерідкими були адміністративні покарання віруючих. Влада намагалася обмежити розширення мереж цих течій, поклавши край їхній місіонерській діяльності. Позаяк вони не бачили свого існування поза місіонерством, це призвело до великої кількості порушень.

У досліджуваній період тривали звільнення з роботи звичайних працівників за належність до легальних протестантських організацій закритого типу. Зокрема 1970 р. роботу втратила 20-річна працівниця кондитерського цеху комбінату громадського харчування в Рівному⁹⁵. В одному з колгоспів було звільнено техніка штучного запліднення тваринницької ферми Г.Гудзенко, тому що вона була баптисткою⁹⁶. Траплялися випадки позбавлення батьківських прав віруючих, які належали до нелегальних релігійних організацій, якщо було виявлено, що батьки активно «втягують» дітей у релігійні справи⁹⁷. Звісно, крім цього наводилися інші звинувачення, однак окремо на них ніхто не звернув би увагу.

Релігійна активність евангельських християн-баптистів залишалася високою. Приміром, на Луганщині 1966 р. на Пасху молитовні будинки відвідали понад 90% вірян⁹⁸. У Полтавській області відвідуваність молитовних будинків становила 60–70%⁹⁹. На Великдень 1976 р. в Донецьку, у громаді ЄХБ Куйбишевського району, із 327 членів на ранковому зібранні були 200, а на вечірньому у центральній громаді – 300 із 655¹⁰⁰. Молитовні будинки ЄХБ на Пасху відвідували чимало молодих людей: у Луцьку із 600 вірян молоді було 80 осіб (13%), із 220 членів довгівської громади (Горохівський р-н Волинської обл.) – до 20 (9%)¹⁰¹. На Дніпропетровщині молитовні будинки ЄХБ відвідали 4210 осіб, із них 500 – молодь¹⁰². У великодніх молитовних зібраннях зареєстрованих релігійних об'єднань закритого типу 1978 р. у Черкаській області взяли участь 85–90% від загального складу громад, 15% – молодь, були також діти дошкільного і шкільного віку, які прийшли з батьками¹⁰³. Загалом молодих людей, які відвідували богослужіння, у громадах евангельських християн-баптистів було набагато більше, ніж у православних і католиків.

Простежити різницю між кількістю учасників молитовних зібрань ЄХБ у великодні дні 25–26 квітня 1965 р. та загальною чисельністю членів громад можна на прикладі Донеччини (див. табл.2)¹⁰⁴.

⁹⁴ Там само. – Спр.148. – Арк.12.

⁹⁵ Там само. – Оп.5. – Спр.183. – Арк.56.

⁹⁶ Там само. – Спр.131. – Арк.62.

⁹⁷ Там само. – Оп.7. – Спр.15. – Арк.15–18 та ін.

⁹⁸ Там само. – Оп.5. – Спр.7. – Арк.106.

⁹⁹ Там само. – Арк.135.

¹⁰⁰ Там само. – Оп.7. – Спр.29. – Арк.45.

¹⁰¹ Там само. – Арк.35.

¹⁰² Там само. – Арк.42.

¹⁰³ Там само. – Спр.83. – Арк.88–89.

¹⁰⁴ Там само. – Оп.2. – Спр.451. – Арк.18.

Табл.2

	Загальна кількість членів громад	Були присутні на молитовних зібраннях			
		25 квітня		26 квітня	
		Уранці	Увечері	Уранці	Увечері
Артемівськ	233	190	95	100	75
Горлівка	300	281	154	140	162
Жданов-Порт	443	500	250	250	100
Макіївка	560	500	360	420	320
Донецьк-Зарічн.	546	550	450	350	450
Донецьк-Пролет.	348	283	150	120	90
Краматорськ	390	325	350	288	250
Слов'янськ	420	370	97	200	85

Як свідчить подана інформація, майже всі члени громад євангельських християн-баптистів, за винятком хворих, намагалися відвідати молитовні зібрання у святкові дні. Деякі з них відвідували й ранкове, і вечірне богослужіння. Більшість становили жінки. Діти та молодь віком до 30 років склали близько 25%¹⁰⁵. Водночас бачимо, що чисельність відвідувачів богослужінь у деяких населених пунктах перевищувала кількість членів громад, адже молитовні зібрання відвідували не лише члени громад, а й охочі ними стати та діти.

Високий рівень відвідуваності протестантських молитовних будинків (порівняно з православними церквами) спостерігався й під час інших свят. Так, у молитовних будинках євангельських християн-баптистів та християн віри євангельської у Черкаській області на Різдво 1977 р. були присутніми 40–55% членів громад¹⁰⁶, у Вінницькій у 61 громаді ЄХБ – близько 3 тис. віруючих (90% жінок, 170 молодих людей, 85 школярів)¹⁰⁷, у Кіровоградській у міських громадах ЄХБ – 70% членів, у сільській місцевості – 50%, а в деяких селах – не більше 25%. Останній факт пояснювався тим, що багато віруючих проживали в інших населених пунктах, а погодні умови не дозволяли прибути на молитовні зібрання¹⁰⁸. Різна активність святкування Різдва спостерігалася у громадах ЄХБ на Кіровоградщині 1978 р.: у великих протестантських осередках Кіровограда, смт Помічна Добровеличківського району і с. Свердлівка Світловодського району на молитовних зібраннях були до

¹⁰⁵ Там само. – Арк.19.

¹⁰⁶ Там само. – Оп.7. – Спр.55. – Арк.35.

¹⁰⁷ Там само. – Спр.83. – Арк.96.

¹⁰⁸ Там само. – Спр.55. – Арк.40.

70–80% усього складу громади. В інших громадах, переважно сільських, богослужіння відвідали 50% віруючих¹⁰⁹. У 1980 р. на різдвяні свята у громадах Кіровограда, с. Свердлівка та смт Помічна з'явилися 60–70% членів цих громад. В інших місцевостях, здебільшого у сільських громадах, богослужіння відвідали 40–50% віруючих¹¹⁰. Менша частка відвідувачів молитовних зібрань у селах пояснюється, знову ж таки, тим, що багатьом було важко дістатися до місця з віддалених сіл, а серед них було чимало осіб похилого віку.

Багато евангельських християн-баптистів брали участь у релігійних зібраннях і в інші свята. На День жнив 1978 р. у громадах ЄХБ Сумської області були присутніми до 1,5 тис. віруючих (третина усього складу)¹¹¹. У 1977 р. на Кіровоградщині в День єдності в богослужіннях взяли участь 80–85% членів зареєстрованих громад ЄХБ та ХВЕ¹¹². Висока частка учасників богослужінь припадала й на інші свята. Цікаво, що диспропорція кількості відвідувачів богослужінь у громадах ЄХБ у великі свята та звичайні дні була значно меншою, ніж у православних і католиків, що свідчить про значно вищу частку глибоко віруючих осіб серед евангельських християн-баптистів.

У 1970-х рр. у молитовних будинках евангельських християн-баптистів богослужіння відбувалися кілька разів на тиждень, зокрема в Ямському (Київ, дані на 1977 р.) тричі¹¹³, у Дарницькому – двічі на тиждень, двічі на день¹¹⁴. Молитовні зібрання у другій половині 1960-х рр. на Тернопільщині проводилися двічі або тричі на тиждень. Картина відвідуваності була така: у великі свята – майже 100% віруючих, у недільні дні – близько 70%, робочі – до 30%¹¹⁵. На середину 1970-х рр. молитовні зібрання ЄХБ на Тернопільщині проводилися 2–4 рази на тиждень. У свята їх відвідували 85% віруючих, у неділю – 66%, у будні – 25%¹¹⁶.

Замкнутість громад ЄХБ дозволяла їх активу контролювати відвідуваність богослужінь. Це дисциплінувало і сприяло тому, що відвідування молитовних зібрань ставало чимось звичним та навіть необхідним для віруючого, і за деякий час контроль ставав зайвим.

Зібрання нелегальних громад могли відбуватися й поза населеними пунктами. Приміром, 19 травня 1966 р. в лісі в районі селища Ново-Біличі Київської області відбулося зібрання баптистів-ініціативників, в якому взяли участь близько 200 осіб, зокрема й діти¹¹⁷. Того ж року 1 травня в Дарницькому лісі зібралися до 600 баптистів-ініціативників із 40 різних центрів¹¹⁸. 27 травня 1969 р. відбулося зібрання баптистів-ініціативників у лісовому масиві Зміївського району Харківської області (350 осіб, у тому

¹⁰⁹ Там само. – Спр.83. – Арк.106.

¹¹⁰ Там само. – Спр.136. – Арк.6.

¹¹¹ Там само. – Арк.154.

¹¹² Там само. – Спр.55. – Арк.193.

¹¹³ Там само. – Спр.69. – Арк.22.

¹¹⁴ Там само. – Арк.23.

¹¹⁵ Стоцький Я. Українська греко-католицька церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). – Тернопіль, 2003. – С.330.

¹¹⁶ Там само. – С.333.

¹¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.5. – Спр.4. – Арк.26.

¹¹⁸ Там само. – Арк.18.

числі діти дошкільного та шкільного віку)¹¹⁹. 2 травня 1971 р. було проведено зібрання прихильників РЦ ЄХБ у лісовому масиві на околицях Харкова, в якому взяли участь близько 120 дітей, котрі співали псалми, декламували релігійні вірші, грали на музичних інструментах¹²⁰. 22 серпня того ж року аналогічні зібрання РЦ ЄХБ відбулися в лісопосадці Кривого Рогу за участю 55 школярів¹²¹.

Деякі релігійні течії, зокрема баптисти-ініціативники, удавалися й до відкритих (поза молитовним будинком) релігійних дій. Наприклад, 22 серпня 1965 р. баптисти-ініціативники з Луганської, Донецької та Ростовської областей (близько 140 осіб, із них 30 дітей) організованою колоною, співаючи духовних пісень, пройшли від залізничної станції селища Щотове (Луганська обл.) до будинку свого одновірця¹²². Того ж дня організовано ходу баптистів-ініціативників у Запоріжжі. Група віруючих зі співами пройшла вулицями міста до затоки Дніпра. Рух автотранспорту тут було зупинено¹²³. 12 вересня 1965 р. у с. Шевченково Кілійського району Одеської області зібралися близько 700 баптистів-ініціативників. Вони йшли селом, співаючи релігійних пісень. Коли начальник райвідділу зажадав зупинити ходу, віруючі накинулися на нього та на інших співробітників міліції, зривали з них кашкети, погони, смикали за формений одяг із вигуками: «Де свобода?», «Це ваша конституція?», «Фашисти, грабіжники!»¹²⁴.

Для своїх зібрань члени громад ЄХБ також використовували весілля, похорони одновірців та інші нагоди. Якщо в молитовному будинку були обмеження для гостей із регіонів, то на весільному бенкеті вони могли висловлювати побажання молодят і звертатися до всіх присутніх¹²⁵. 24 серпня 1975 р. євангельські християни-баптисти у Чернівцях, користуючись нагодою, перетворили весілля на релігійну демонстрацію. Віруючі зі співами пройшли містом майже 8 км. Про цю акцію повідомляло навіть радіо «Свобода»¹²⁶. Були відомі й інші нетрадиційні форми богослужінь.

Процеси «перебудови» у СРСР сприяли активізації молитовних та інших релігійних зібрань євангельських християн-баптистів. Зокрема 1–2 травня 1988 р. у Фастівському районі Київської області без відповідного дозволу зібралися до 1500 молодих баптистів Києва та деяких областей республіки¹²⁷. Потреба діяти підпільно поступово зникала.

Отже аналіз проблеми дозволяє констатувати, що під час війни радянське керівництво радикально змінило свою політику щодо церкви. Така лібералізація була зумовлена зовнішніми та внутрішніми обставинами. Можна говорити, що це був черговий тактичний крок влади. Із-поміж інших

¹¹⁹ Там само. – Спр.133. – Арк.83.

¹²⁰ Там само. – Спр.293. – Арк.21.

¹²¹ Там само.

¹²² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.2570. – Арк.113.

¹²³ Там само. – Арк.130.

¹²⁴ Там само. – Арк.131.

¹²⁵ *Чорнопиский Д.С., Столяр Л.П.* Безіменні місіонери. – Чернівці, 2002. – С.8.

¹²⁶ *Чорнопиский Д.С.* Життя віруючих Буковини: 1914–1994. – [Рівне], 1995. – С.53–64.

¹²⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.25. – Спр.3329. – Арк.23.

релігійних течій право на існування отримали громади протестантів-віруючих. Із метою кращого контролю над низкою протестантських напрямів було утворено Союз евангельських християн-баптистів, котрі на той час були найчисленнішим об'єднанням.

У період правління М.Хрущова у країні сталися докорінні зміни в політиці у сфері релігії. Влада відмовилася від виваженої критики і «примиренського ставлення» до церковних інституцій. Натомість конфесії й духовництво стали об'єктами жорсткого тиску з боку держави. Посилювалася антирелігійна пропаганда, закривалися молитовні будинки. Спротив державній політиці спричинив розкол у Союзі ЄХБ. У результаті несприйняття «Положення про Союз ЄХБ» та «Інструктивного листа», які мали докорінно змінити життя громад евангельських християн-баптистів (регламентація порядку богослужінь, заборона місіонерської діяльності тощо), частина віруючих стала в опозицію до керівництва ВР ЄХБ і пізніше утворила нелегальний центр – РЦ ЄХБ. Водночас загнані в підпілля релігійні організації виходили з-під контролю радянських органів влади.

Усунення М.Хрущова від влади сприяло певній лібералізації релігійної політики. Влада в більшості випадків відмовлялася від прямого порушення Конституції та інших державно-нормативних актів у релігійній сфері. Боротьба з релігією набула більш завуальованого, прихованого характеру. Це виявилось, зокрема, у зменшенні тиску на релігійні організації та віруючих. Попри деяку лібералізацію чималою залишалася кількість вірян, притягнутих до кримінальної й адміністративної відповідальності.

Несприятливі умови для функціонування громад ЄХБ незначною мірою позначилися на кількісному складі. Будучи позбавленими реєстрації, осередки переважно не самоліквідовувалися, а продовжували свою релігійну діяльність нелегально. Важливим фактором поповнення громад стала їх місіонерська діяльність. Загалом евангельським християнам-баптистам була приманна вища релігійна активність, аніж православним і католикам. В їхніх громадах була доволі значною частка осіб із високим рівнем релігійності.

REFERENCES

1. Andrukhiv, I. (2006). Polityka radianskoi vlady u sferi religii ta konfesiine zhyttia na Prykarpatti v 40–80-kh rokakh XX stolittia: Istoryko-pravovyi analiz. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV. [in Ukrainian].
2. Antonov, A.P., & Solomka, A.P. (1985). Pod prikrytiem very. Donetsk: Donbass. [in Russian].
3. Babenko, L. (2005). Mistse pravookhoronnykh orhaniv u systemi administratyvnykh zasobiv vplyvu na sektantskyi rukh u 60–70-kh rr. XX st. (Na prykladi Chernihivskoi oblasti). *Znaky pyttannia v istorii Ukrainy: ukrainska istoriia u yevropeiskomu konteksti: Zb. materialiv II Mizhnar. konf.* Nizhyn, 2005. [in Ukrainian].
4. Boiko, V., Reshetnikov, Yu. (2007). Korotka istoriia Kyievo-Sviatoshynskoi tserkvy yevanhelskykh khrystyian-baptystiv. Lutsk: Khrystyianske zhyttia. [in Ukrainian].
5. Bondarchuk, P.M. (2009). Relihiinist naselennia u 40–80-kh rokakh XX st.: sotsiokulturni vplyvy, osoblyvosti, tendentsii zmin. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].

6. Bychkov, A.M. (ed.). (1989). *Istorija evangel'skikh khristian-baptistov v SSSR*. Moskva. [in Russian].
7. Chornopyskyi, D.S., & Stoliar, L.P. (2002). *Bezimenni misionery*. Chernivtsi: Zelena Bukovyna. [in Ukrainian].
8. Chornopyskyi, D.S. (1995). *Zhyttia viruiuchykh Bukovyny. 1914–1994*. Rivne: Khrystyianskyi blahodiinyi vydavn. fond. [in Ukrainian].
9. Domashovets, V. (2002). *Ukrainskyi Yevanhelsko-Baptystskyi rukh v yoho 150-litnii yuvilei. 1852–2002*. Morris Pleins; Lutsk: Khrystyianske zhyttia. [in Ukrainian].
10. Franchuk, V.I. (1999). *Prosila Rossija dozhdja u Gospoda. Mariupol'*. [in Russian].
11. Hod, B., & Vilkhovyi, Yu. (2001). *Hromady YeKhB u mistakh i selakh Donbasu (ser. 40-kh – 50-ti rr. XX st.)*. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*. 18, 293–294. [in Ukrainian].
12. Hrushova, T.F. (2000). *Radianska derzhava ta sekta piatydesiatnykiv v Ukraini (pochatok 1920–1991 rr.)*. Candidate's thesis. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
13. Gartfeld, G. (2003). *Vera vopreki KGB*. Cherkassy: Smirna. [in Russian].
14. Kosukha, P.L. (1969). *Pro kharakter i prychny relihiinosti sered molodi*. *Pytannia ateizmu*, 4, 111–121. [in Ukrainian].
15. Lakhno, O.P. (2008). *Opozytsiia v yevanhelsko-baptystskomu rusi v URSR (seredyna 40-kh – 80-ti roky XX stolittia)*. Candidate's thesis. Poltava. [in Ukrainian].
16. Lakhno, O. (2009). *Tserkovna opozytsiia yevanhelskykh khrystyian-baptystiv v Ukraini (1940–1980-ti roky)*. Poltava. [in Ukrainian].
17. Malakhova, I.A. (1987). *Sovremennyj baptizm: ideologija i dejatel'nost*. Moskva: Znanie. [in Russian].
18. Oparin, A.A. (2006). *Jubilejnyj god: Ocherki istorii adventizma v Kharkove*. Kharkov: Fakt. [in Russian].
19. Pashchenko, V. (2001). *Pravoslavia v novitnii istorii Ukrainy. (P.2)*. Poltava. [in Ukrainian].
20. Pospelovskij, D.V. (1995). *Russkaja pravoslavnaia tserkov v XX veke*. Moskva: Respublika. [in Russian].
21. Savinskij, S.N. (1995). *Istorija rusko-ukrainskogo baptizma*. Odessa: Bogomyslie. [in Russian].
22. Ramet, S.P. (ed.). (1993). *Protestantism and Politics in Eastern Europe and Russia: The Communist and Postcommunist Eras*. Durham, N.C.: Duke University Press. [in English].
23. Reshetnikov, Yu. (2000). *Yevanhelski khrystyiany-baptysty*. *Relihiina panorama*, 2, 67–76. [in Ukrainian].
24. Reshetnikov, Ju., & Sannikov, S. (2000). *Obzor istorii evangel'sko-baptistskogo bratstva v Ukraine*. Odessa: Bogomyslie. [in Russian].
25. Romaniuk, I.M. (2005). *Ukrainske selo u 50-ti – pershii polovyni 60-kh rr. XX st*. Vinnytsia: Knyha-Veha. [in Ukrainian].
26. Rowe, M. (1984). *Russian resurrection: Strength in suffering: A history of Russia's evangelical church*. London: Marchall Pickering. [in English].
27. Rudenko, A.A. (1989). *Evangel'skie khristiane-baptisty i perestrojka v SSSR*. In D.E.Furman, & o. Mark (Smirnov) (ed.). *Na puti k svobode sovesti*. P.341–357. Moskva: Progress. [in Russian].
28. Sawatsky, W. (1981). *Soviet Evangelicals since World War II*. Scottdale, PA: Herald Press. [in English].
29. Shapar, V.B. (2004). *Psikhologija religioznykh sekt*. Minsk. [in Russian].
30. Shemet, P.H. (ed.). (2002). *Derzhava i tserkva na Poltavshchyni za radianskoi doby*. Poltava. [in Ukrainian].
31. Shkarovskij, M.V. (2005). *Russkaja Pravoslavnaia Tserkov pri Staline i Khrushcheve (Gosudarstvenno-tserkovnye otnosheniia v SSSR v 1939–1963 g.)*. (3rd ed.). Moskva: Izdvo Krutitskogo podvorja. [in Russian].

32. Stepanov, P.Ya. (1967). Pro suchasnyi rozkol sered yevanhelskykh khrystyian-baptystiv. Kyiv. [in Ukrainian].
33. Stotskyi, Ya. (2003). Ukrainska hreko-katolytska tserkva i relihiine stanovyshe Ternopilshchyny (1946–1989). Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. [in Ukrainian].
34. Stotskyi, Ya. (2008). Derzhava i relihii v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy: konfesiini transformatsii v konteksti derzhavnoi polityky v 1944–1964 r. Kyiv. [in Ukrainian].
35. Zavatskij, E. (1995). Evangelicheskoe dvizhenie v SSSR posle vtoroj mirovoj vojny. Moskva. [in Russian].
36. Vilkhovyi, Yu.V. (2002). Polityka radianskoi vlady shchodo protestantskykh tserkov v Ukraini (seredyna 40-kh – 70-kh rr. XX st.). Candidate's thesis. Poltava. [in Ukrainian].
37. Voinalovych, V.A. (2005). Partiino-derzhavna polityka shchodo relihii ta relihiinykh instytuttsii v Ukraini 1940–1960-kh rr.: politolohichni dyskurs. Kyiv: Svitohliad. [in Ukrainian].

PETRO BONDARCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Leading Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the Second Half of the 20th Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), peterukr.kyyv@gmail.com

EVANGELICAL BAPTIST CHRISTIANS IN THE USSR (MID-1940s – MID-1980s): RELATIONSHIP WITH POWER, PECULIARITIES AND TRANSFORMATION OF RELIGIOUS LIFE

The article examines the religious life of Evangelical Baptist Christians during the period from the mid-1940s to the mid-1980s. The author analyzes the religious policy of the Soviet power concerning Evangelical Baptist Christians and its changes during the postwar time, in the years of N.Khrushchev's assault on religion, throughout the era of stagnation; shows the relationship between the Soviet state and Evangelical Baptist Christians. The article considers the association of the Baptists with the Evangelists, the Pentecostals, the Mennonites and other Protestant currents; the main aspects of the intra-confessional religious life of this religious current, the underground forms of the existence of the Evangelical Baptist Christians communities that were beyond the control of the Soviet power. The antireligious actions of the Soviet regime, various forms of oppression of religious communities and believers, in particular illegal closures of prayer houses, violation of the believers' rights, the formation of negative public opinion regarding this religious current, administrative proceedings against the believers and their criminal prosecution are elucidated. The article touches the issue of the split in the Union of the EBCh, which was caused by the opposition of the believers to the anti-religious policy of the state, it traces how part of the believers stood in the opposition to the leadership of the All-Union Council of the EBCh, and later formed an illegal church authority – the Council of Churches of EBCh. The network of religious organizations in the Ukrainian SSR, the quantitative composition of the believers, and their socio-demographic characteristics are described. Special attention is given to the religious behaviour of the believers. Believers' attendance of prayer houses and illegal prayer meetings, their participation in worship on big holidays and in religious demonstrations, etc are elucidated.

Keywords: *Evangelical Baptist Christians, believers, Baptists-Initiators, religious communities, Union of EBCh, Council of Churches of EBCh, worship.*

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМВІДНОСИН ПОЛЯКІВ ТА УКРАЇНЦІВ У ПНР (1947–1989 рр.)

У 1947 р. польська комуністична влада здійснила акцію «Вісла», у результаті якої 150 тис. українців було розселено й розпорошено на західних і північних землях Польщі. Вони мали пристосуватися в новій не лише матеріальній, а й суспільній реальності. До того ж мали відмінну від поляків оцінку польсько-українського конфлікту, почувалися скривдженими. Із цієї причини польсько-українські відносини не були позитивними. Обидві сторони взаємно звинувачували одна одну за заподіяну шкоду. Тодішня польська влада засобами пропаганди намагалася будь-що виправдати депортацію польських громадян української національності в рамках акції «Вісла», котрих представляли «націоналістами» і «бандитами». Саме це перешкоджало зближенню між поляками й українцями.

Ключові слова: українці, поляки, діалог.

Під час акції «Вісла» 1947 р. на західні й північні землі Польщі було депортовано близько 150 тис. громадян, переважно українців, яких розпорошували по польських селах¹. Спочатку був наказ, щоб їх відсоток у населеному пункті не перевищував 10% від загальної кількості мешканців. Родини, які вважалися нелояльними, розселяли по польських селах, але не більше однієї². Згодом виявилось, що кількість українських сімей була надто великою щодо переселенських можливостей органів влади. Відповідно до цього було змінено до 40% допустиме частку переселених українців, але із застереженням, щоб їх кількість у повіті не перевищувала 10%³. На практиці це означало потребу проведення повторних переселень уже поселених родин⁴. Чому так відбувалося? Відповідь міститься в інструкції міністерства повернутих земель від листопада 1947 р., де стверджувалося, що основна мета переселення поселенців – їх асиміляція в новому польському середовищі. Тож потрібно докладати всіх зусиль, аби досягти цієї мети. Не вживати

¹ Про долю переселених українців див.: *Korzeniewska-Lasota A.* Українці на Warmii i Mazurach w latach 1947–1970. – Olsztyn, 2007; *Syrnyk J.* Ludność ukraińska na Dolnym Śląsku (1945–1989). – Wrocław, 2007; *Hałagida I.* Українці на zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957. – Warszawa, 2002; *Cyba W.* Ludność ukraińska na Pomorzu Zachodnim w latach 1947–1989. – Słupsk, 2010.

² Archiwum Państwowe we Wrocławiu (далі – APWr). – UW. – Sygn.IX/270; *Drozd R.* Droga na zachód: Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji «Wisła». – Warszawa, 1997. – S.116–117.

³ Archiwum Akt Nowych (далі – AAN). – MZO. – Sygn.784; *Kurak J.* Nad Bieszczadami słońce zgasło. – Warszawa, 2008. – S.45–46 (автор, зокрема, зазначає, що мешканців села Воля Мехова було розселено по 12 селах трьох гмін Західного Помор'я).

⁴ APWr. – UW. – Sygn.VI/743; Archiwum Państwowe w Olsztynie (далі – APO). – UW. – Sygn.90.

стосовно цих поселенців термін «українець». У випадку проникнення разом із поселенцями на «повернені землі» «інтелігентського елементу» розміщувати його окремо й подалі від громад, де мешкають поселенці в рамках акції «Вісла»⁵. Основну мету останньої влада зазвичай приховувала, адже вона суперечила декларованим комуністами гаслам про «демократію», «дружбу народів» і т. ін. Тому справу подавали як результат ліквідації українського підпілля, скидаючи тим самим відповідальність за її проведення на самих українців. Це був спланований спосіб приховування здійсненого злочину⁶. У цьому дусі працювала комуністична пропаганда впродовж усього періоду існування Польської Народної Республіки (ПНР).

Загалом стосовно польсько-українського протистояння окресленого часу вийшли друком щонайменше 58 наукових і науково-популярних студій, 50 спогадів, 10 випусків із популярної серії «Бібліотека жовтого тигра», а також понад 60 романів. Серед них – найбільш популярні твори, які фальсифікують картину польсько-українського конфлікту: «Заграви в Бескидах» Я.Гергарда і «Сліди рисячих кігтів» В.Жулкевської. Обидва цих твори були обов'язковими для вивчення у шкільній програмі. У подібному стилі написано книжки Е.Пруса й А.Бати, які з'явилися наприкінці 1980-х рр., тобто в період занепаду «народної Польщі». Тут не лише оминалися незручні, а й виставлялися на перший план фальсифіковані та перекручені «факти». Так, замовчувалися епізоди вбивств українського населення солдатами, міліціонерами, функціонерами органів держбезпеки, учасниками польського підпілля. Аналогічно відображено цю проблему в безлічі газетних, журнальних, наукових і науково-популярних статей, у радіо- й телевізійних програмах. На тему, окреслену в нашому дослідженні, знято щонайменше три художніх фільми, з яких найвідоміший «Сержант Калень» режисури Петельських (екранізація «Заграви в Бескидах»), який неодноразово демонструвався під час «українських» різдвяних свят⁷. Ця художня стрічка «фіксувалася» в пам'яті також багатьма увіковіченнями, у тому числі монументами та меморіальними дошками, присвяченими особам і місцям боротьби з Українською повстанською армією, а також найважливішим пам'ятником генералові К.Сверчевському («Вальтеру») в Яблонках. Слід визнати, що окремі нечисленні праці мали суто науковий характер, але були відомі лише вузькому колу читачів. Типовий приклад – студія Р.Тожецького «Українське питання в політиці Третього Райху 1933–1945» (1972 р.). Слід також відзначити книжку А.Квілецького «Лемки: Проблема міграції й асиміляції» (1974 р.), яка через цензуру з боку спецслужб упродовж кількох років не могла вийти друком. Згадаємо монографію А.Б.Щесняка і В.З.Шоти «Дорога в нікуди: Діяльність Організації українських націоналістів і її ліквідація в Польщі» (1973 р.)⁸, котру невдовзі після виходу вилучили з книгарень і публічних

⁵ AAN. – MZO. – Sygn.784.

⁶ Інститут національної пам'яті Польщі визнає акцію «Вісла» злочинком комуністичного режиму. Своєю чергою М.Ольхава доводить, що це була етнічна чистка (див.: *Olchawa A. Akcja «Wisła»: motywacje czystki etnicznej // Nowa Ukraina. – 2007. – №1/2. – S.43–49.*

⁷ *Olszański T.-A. Na drodze do pojednania // Res Publica. – 1988. – №11. – S.64.*

⁸ *Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945. – Warszawa, 1972; Kwilecki A.*

бібліотек, адже окремі факти, уміщені в ній, суперечили насаджуваним «згори» уявленням про УПА.

Зображення польською пропагандою українського націоналіста як «бандита» й «різуна», а українського національно-визвольного руху – як «профашистського», «пронімецького» зберігало та закріплювало у суспільстві почуття неприязні, а навіть ворожості до українців⁹. За результатами статистичних замірів суспільної думки в Польщі початку 1990-х рр. 65% респондентів декларували саме таке ставлення до сусіднього народу. У дослідженні свідомо не використовувалося поняття «незалежна Україна» (адже це могло викликати позитивне сприйняття), котре замінили «самостійною». Фактично ці терміни тотожні, але у пропаганді ця остання подавалася як антипольська й антирадянська. Змальований негативний образ стосувався здебільшого української спільноти в Польщі, яку звинувачували у співпраці з УПА. Тракткування українців «націоналістами» означало водночас як «бандитів», «різунів», так і «ворогів» Польщі та поляків. На сторожі цього стояла не лише всеохоплююча цензура, а й спецслужби, котрі відстежували погляди, що не вписувалися в рамки офіційної політики та ідеології¹⁰.

Комуністична пропаганда потрапляла на сприятливий ґрунт. Її результатом стало збереження неприязні до українців серед значної частини польського суспільства. У декого вона зумовлювалася існуючими стереотипами, а в когось стала наслідком реальних кривд. Наявність живих свідків злочинів, здійснених українцями, додавала переконливості антиукраїнській пропаганді польської влади. Ба більше, офіційно зображувана тенденційна картина польсько-українських відносин була цією групою сприйнята за дійсну, адже вписувалася в особисті переживання. Однак як і переважна більшість польського суспільства ці люди нічого не знали про кривди, заподіяні українцям. Інформацію про це влада ретельно приховувала, засоби масової інформації замовчували, а історики в комплексних дослідженнях обходили своєю увагою. Тому факти, що подавались українцями, сприймалися з недовірою та навіть відкидалися як нібито неправдиві. Офіційно українців продовжували зображувати «катами», натомість поляки поставали винятково «жертвами».

Отже взаємне ставлення більшості поляків та українців у ПНР було неприязним, ворожим, особливо в перший період існування комуністичного режиму. Наслідком акції «Вісла» стало те, що на західних і північних

Łemkowie: Zagadnienie migracji i asymilacji. – Warszawa, 1974; *Szcześniak A.B., Szota W.Z.* Droga do nikąd: Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce. – Warszawa, 1973.

⁹ Див. також: *Motyka G.* W kręgu «Łun w Bieszczadach»: Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad. – Warszawa, 2009; *Mędrzecki W.* Obraz Ukraińca w polskim dialogu publicznym po drugiej wojnie światowej // Волинь і Холмщина 1939–1947 рр.: Польсько-українське протистояння та його відлуння: Дослідження, документи, спогади. – Л., 2003. – С.353–367.

¹⁰ Див.: *Stabig A.* Inwigilacja ludności ukraińskiej na Pomorzu zachodnim w latach 1947–1989 na podstawie dokumentów organów bezpieczeństwa // Aparat bezpieczeństwa Polski Ludowej wobec mniejszości narodowych i etnicznych oraz cudzoziemców / Pod red. J.Syrnyka. – Warszawa, 2009. – S.180–202; *Śłużby Bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945–1989): Z warsztatów badawczych / Pod red. G.Motyki.* – Warszawa, 2005; *Halagida I.* Prowokacja «Zenon»: Geneza, przebieg i skutki operacji MBP o kryptonimie «C-1» przeciwko banderowskiej frakcji OUN i wywiadowi brytyjskiemu (1950–1954). – Warszawa, 2005.

землях Польщі поряд із переселеними зі східних воєводств поляками опинилися також українці. У багатьох випадках сусідом переселенця з «кресів» («кресов'яка») знову ставав українець, із чим спочатку було важко змиритися. Звідси відомі випадки підпирання дверей, нічні чергування в польських родинах, тримання «під рукою» сокир через побоювання українських нападів. Один із поселених українців влучно зауважив: «Ми боялися їх, а вони нас»¹¹.

Більшість українців проявляли негативне ставлення до польського населення. Вони справедливо вважали себе скривдженими владою й жертвами польсько-українського конфлікту. В їхніх особистих переживаннях і у суспільній свідомості поляки виступали відповідальними за всі злочини. Вони були «катами», котрі позбавили життя їхніх близьких і знайомих, грабували, гвалтували жінок, а за допомогою депортації відібрали в них батьківську землю. В їхніх очах єдиною силою, яка захищала їх від польських нападів і виселення, була УПА.

Про здійснені на Волині та Східній Галичині вбивства поляків на той час не було відомо, а інформація, що з'являлася від кресов'яків, відразу відкидалася як прояв «антиукраїнської пропаганди». Дійшло до двох повністю протилежних інтерпретацій польсько-українського конфлікту, в якому винною за його кривавий перебіг звинувачували завжди іншу сторону. Якщо згадувалося про «акції» з протилежного боку, то завжди доводилося, що вони були «відплатою». До того ж в українській спільноті функціонував стереотип поляка як зарозумілої особи («пана»), «п'яниці» і «зłodія».

Умови й час проведення депортації призвели до того, що українське населення виявилось набагато біднішим від своїх польських сусідів¹². А негативне ставлення з боку влади й місцевих мешканців-поляків сприяло тому, що на кожному кроці воно відчувало себе чужим.

«Це населення – читаємо в довідці з Глоговського повіту – на підставі даних самого переселення трактувалося місцевою владою як громадяни другого сорту і його проблеми свідомо відсувалися на другий план. Це призвело до того, що українське населення, відчуваючи себе скривдженим через виселення з батьківських земель, посилювало недовіру щодо влади й польського оточення та просто “замикалось у собі”»¹³.

На ворожість і неприязнь із боку поляків українці відповідали аналогічно, підтримуючи зв'язки передусім зі власною національною групою.

¹¹ Докл. див.: *Drozd R.* Droga na zachód... – S.136–141.

¹² АПО. – KW PZPR. – Sygn.1141/2934; *Wiszka E.* Przesiedlenie Ukraińców do powiatu węgorzewskiego (1947–1948) // *Litopys: Studia i materiały Ukraińskiego Towarzystwa Historycznego w Polsce.* – 2012. – №2. – S.37–51; *Drozd R.* Ludność ukraińska w powiecie słupskim w latach 1947–1952 // *Ibid.* – S.28–36; *Idem.* Społeczność ukraińska na ziemiach zachodnich i północnych Polski w latach 1947–2005 // *Ziemie Odzyskane/Ziemie Zachodnie i Północne 1945–2005: 60 lat w granicach państwa polskiego /* Pod red. A.Saksona. – Poznań, 2006. – S.398–403; *Козак М.* Гребенне в Другій світовій війні. – Перемишль, 2010. – С.172–173.

¹³ Archiwum Państwowe w Zielonej Górze (далі – APZG). – PWRN. – Sygn.577.

Зовнішні контакти обмежували лише необхідним мінімумом¹⁴, часто приховуючи при цьому своє національне походження¹⁵. Зрозуміло, що такий ізоляціонізм не сприяв налагодженню польсько-українського діалогу. По-перше, відсутність взаємних контактів унеможлилювала обмін поглядами на ті чи інші проблеми. Це призводило до того, що кожна зі сторін залишалася при власній інтерпретації подій. Молоде покоління поляків чи українців, успадковуючи стереотипи, нерідко ідеалізували свої погляди, перебільшуючи при цьому відповідальність іншої сторони. Тож взаємна неприязнь, перешкоджаючи нормалізації стосунків, зберігалася й у наступні роки. По-друге, ізоляціонізм сприяв внутрішній інтеграції українців¹⁶. Взаємні відвідини та підтримка, відзначення свят згідно з власними звичаями й обрядовістю, співи, розмови рідною мовою створювали враження самоорганізації українців. Польська влада охарактеризувала це як «національно-культурне підпілля». Однак розпорошення, а також необхідність забезпечення побутових потреб змушували українців контактувати з польським оточенням. Не обійшлося при цьому без непорозумінь і дрібних конфліктів, але працевлаштування українців, заробітчання в польських сусідів, участь у римо-католицьких богослужіннях, а також у різного роду зібраннях сприяли взаємному знайомству та зближенню. Звичайно, усе це залежало від відкритості людей, рис їхнього характеру, глибини вкоріненості у свідомості відчуття кривди чи керованості стереотипами. Загалом можна стверджувати, що найлегше процес зближення відбувався між українцями та поляками, котрі не були жертвами польсько-українського конфлікту¹⁷.

У 1952 р. відбулися зміни в національній політиці Польщі, що позначилися стабілізацією становища українського населення на новому місці проживання¹⁸. Одним з її елементів було започаткування української культурно-освітньої діяльності. Почали виникати гуртки навчання української мови, сільські читальні та аматорські колективи¹⁹. Органи влади дозволили розвивати мережу православних парафій. Кульмінація припала на другу половину 1950-х рр. Українське суспільно-культурне товариство (УСКТ), що виникло 1956 р., узяло на себе роль головного організатора національного життя. Значно зросла кількість пунктів навчання української мови, виникли декілька початкових і середніх шкіл, розвився мистецький рух²⁰. Дозволено також відправлення греко-католицьких богослужінь на базі

¹⁴ *Kwilecki A. Zagadnienie stabilizacji Łemków na Ziemiach Zachodnich // Przegląd Zachodni. – 1966. – №6. – S.310; Hałagida I. Społeczna, kulturalna i oświatowa działalność Ukraińców w województwie gdańskim po 1945 r. // W starej i nowej ojczyźnie: Mniejszości narodowe w Gdańsku po drugiej wojnie światowej / Pod red. I.Hałagidy. – Gdańsk 1997. – S.69.*

¹⁵ *Archiwum Państwowe w Szczecinie (далі – APSz). – PWRN. – Sygn.13720.*

¹⁶ *Beba B. Kierunek przemian tożsamości kulturowej Ukraińców na Warmii i Mazurach // Tożsamość kulturowa społeczeństwa Warmii i Mazur / Pod red. B.Domagały, A.Saksona. – Olsztyn, 1998. – S.101.*

¹⁷ *Archiwum Państwowego w Koszalinie (далі – APK). – PWRN. – Sygn.4579.*

¹⁸ *APSz. – KW PZPR. – Sygn.36/XV/100.*

¹⁹ *Ibid. – PWRN. – Sygn.13716.; APO. – PWRN. – Sygn.444/WSW/753 (у цій справі міститься протокол і ухвалені резолюції).*

²⁰ *Див.: Syrnyk J. Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne (1956–1990). – Wrocław, 2008.*

римо-католицької церкви²¹. Однак таким діям не передувала відповідна інформаційна політика. Тож нічого дивного, що вони були негативно сприйняті польським суспільством. Мали місце численні напади на представників української спільноти. Про такі випадки повідомлялося у звітах органів влади з територій, де мешкало українське населення. Так, 9 вересня 1956 р. у Лелькові (Браневський повіт) на обжинках виступив місцевий український хор. Незадоволення цим продемонстрували присутні там солдати, а також частина глядачів. Вони накинулися на українців, котрі, рятуючись, розбіглися²². У с. Критно (Славенський повіт) армійський поручник з'явився на українському весіллі як непрошений гість і заборонив співати рідною мовою. Потім вийшов на подвір'я і зробив кілька пострілів із пістолета в бік гостей, розігнавши їх. У с. Ґозд (Кошалінський повіт) декілька поляків увірвалися вночі до помешкання українця й сильно побили його та дочку. На повідомлення про цю подію міліціонер відповів, що він не має часу на такі справи²³. До читальні УСКТ у Зеленій Ґурі ввірвалися члени місцевого спортклубу, повибивали шибки, побили одну людину²⁴. Коли у хуліганській бійці на забаві в Павлувку (Славенський повіт) загинув польський солдат, у цьому звинуватили українців. Кошалінське воеводство «кипіло» від обурення, мовляв українці «вбивають поляків». Повідомляла про це також місцева преса. До першого секретаря повітового комітету Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП) у Славні навідалася делегація місцевих поляків із вимогою «негайного знищення українців». Однак, як з'ясувало слідство, ані в бійці, ані у забаві жоден українець участі не брав²⁵. Цей випадок викликав обурення ще й тому, що у засобах масової інформації не прозвучало справжніх відомостей про події.

Щось схоже відбувалося на території Південно-Східної Польщі. Наприклад, у серпні 1956 р. у Грубешові місцеві поляки кілька разів перешкоджали богослужінням православних громад²⁶. У серпні 1959 р. там дійшло до побиття дружини православного священика, а також антиукраїнської маніфестації²⁷. У жовтні 1956 р. у Заблотті (Бельський повіт) підпалили будинки українських родин, які прибули із західних земель. Наступного місяця в тій самій місцевості було вбито українця, а його дружина через це вкоротила собі віку. На рубежі 1956–1957 рр. декілька разів здійснювалися напади на православного священика в Гороститі (Влодавський повіт), якому погрожували, змушуючи «забратися» з цих місць²⁸. Правоохоронні органи ігнорували такі правопорушення, що сприяло черговим інцидентам. Докази цьому знаходимо в документах міністерства державного контролю:

²¹ Див.: *Halagida I.* „Szpieg Watykanu”: Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896–1977). – Warszawa, 2008.

²² AAN. – Ud/sW. – Sygn.24/19.

²³ APK. – PWRN. – Sygn.4586.

²⁴ APZG. – PWRN. – Sygn.638.

²⁵ APK. – PWRN. – Sygn.4594.

²⁶ AAN. – Ud/sW. – Sygn.24/19.

²⁷ Ibid. – Sygn.30/16.

²⁸ Ibid. – Sygn.25/13.

«Підтверджено, що місцеві органи, наприклад, у Лиському й Сяноцькому повітах, не роблять висновків стосовно фактів дискримінації за національністю. Немає реакції на скарги українського населення стосовно шовіністичної політики деяких працівників національних рад. Наприклад, у Радимні й Сяноку низка функціонерів громадської міліції не реагували на факти побиття, стверджуючи, що “як буде більше випадків побиття українців, то це їх налякає аж до повернення”»²⁹.

Подібною була ситуація в Люблінському воєводстві, де частина функціонерів органів місцевої влади неприязно сприймала українське населення³⁰.

Диференційованим було ставлення до українців із боку римо-католицького духовництва. Воно не чинило перешкод для участі в римо-католицьких богослужіннях і користуванні священницькими послугами. Однак справжнє ставлення до греко-католицьких священників проявлялося під час спроб відправляти літургію за східним обрядом. Частина ксьондзів позитивно сприймала діяльність греко-католицьких парохів і їхніх вірних, а інші – ні³¹. Схожою ситуація була серед римо-католицьких ієрархів. Впливало це з факту, що єпископат не мав чітко сформульованої політики у цій сфері, а примас Август Глонд і його наступник архієпископ Стефан Вишинський схилилися радше до стримування греко-католицьких священників. Можливо, вони побоювалися, що відновлення діяльності католицької церкви східного обряду могло стати ще одним джерелом конфлікту, що вже визрівав між римо-католицькою церквою й комуністичною владою. Лише в 1957 р. держава пішла на поступки та погодилася на греко-католицькі літургії в римо-католицьких костелах. Так було започатковано процес відбудови греко-католицької церкви в Польщі. Звичайно, не обійшлося без перешкод. Частина римо-католицьких священників продовжувала чинити опір. Вони замикали двері храмів, писали доноси на греко-католиків своєму керівництву й державним органам.

Із кожним наступним десятиліттям відносини між поляками та українцями покращувалися. Щоправда, подеколи також доходило до проявів неприязні, але вони вже не були такими небезпечними й масовими, як раніше. Стабілізація життя українського населення призводила до його більшої відкритості³². Налагоджувалися численні товариські контакти з поляками, які, своєю чергою, більше помічали в українцях нормальних людей, аніж «осіб із чорним піднебінням». Мистецьку діяльність уже не сприймали негативно, навіть навпаки. Важливим чинником стало формування польсько-українських відносин новим поколінням поляків та українців, які були більш відкритими до іншої спільноти, ніж їхні батьки, але й у цих останніх «час

²⁹ Ibid. – KC PZPR. – Sygn.237/XIV-146.

³⁰ Archiwum Państwowego w Łodzi (далі – APL). – PWRN. – Sygn.257.

³¹ Див.: Документи з історії Української греко-католицької церкви в Польщі 1947–1960-х рр. (З архіву о. митрата Мирослава Ріпецького) / Упор. В.Лаба. – Л., 1996. – Док.12. – С.17; Дзюбина С. І стверди діло рук наших: Спогади. – Варшава, 1995. – С.115–121.

³² Archiwum Państwowe w Gdańsku. – KW PZPR. – Sygn.1871; Archiwum Państwowe w Warszawie. – PWRN. – Sygn.XVIII/287; APK. – PWRN. – Sygn.4592; APL. – PWRN. – Sygn.642; Archiwum Państwowe w Rzeszowie. – PWRN. – Sygn.10014; APO. – PWRN. – Sygn.444/WSW/763.

лікував рани» і їхня позиція (звичайно, не в усіх) зазнавала повільних змін. Українська інтелігенція, яка народжувалася в той час і ставала дедалі чисельнішою, почала шукати порозуміння з польською. Звісно, ішлося про ту її частину, яка сприймала погляди Є.Ґедройця, визнаючи принцип, що «без вільної України не буде вільної Польщі».

Сприятливий період настав у 1980-х рр., одночасно з утворенням незалежної профспілки «Солідарність». Тотальною критикою було охоплено не лише дотеперішню соціально-економічну політику влади, але також ставлення до національних меншин у ПНР. Зацікавлення національними відносинами зростало, причому для багатьох поляків, вихованих на «Ґереківій»³³ «морально-політичній єдності народу», стало повною несподіванкою те, що в Польщі є національні меншини. Почали з'являтися статті, в яких демонструвався новий погляд на питання національних відносин³⁴. Кульмінаційним моментом було прийняття резолюції на I з'їзді «Солідарності», що стосувалася національних меншин. У документі стверджувалося:

«Дбаючи про розвиток польської культури – відкритої до досягнень інших народів, висловлюємо волю проявити не меншу турботу про те, щоб польські громадяни, котрі належать до інших народів та етнічних груп – білоруси, цигани, греки, литовці, лемки, німці, українці, татари, євреї й інші національності – знайшли у спільній із поляками Вітчизні умови для вільного розвитку своєї культури та передачі її наступним поколінням»³⁵.

Ці декларації, а також відкритість до національних меншин в умовах загального політичного пробудження польського суспільства відбилися на ставленні до українців. Молодь та інтелігенція включилися в опозиційну діяльність, інші бачили можливість покращення свого становища відповідно до програми ПОРП, а ще хтось зайняв вичікувальну позицію. У рамках УСКТ почав вимальовуватися поділ на консерваторів (прихильників програми польських комуністів) і радикалів (українців, які вимагали більш рішучих дій у боротьбі за свої права). Причому цей поділ значною мірою збігався з належністю до ПОРП, тому що більшість так званих «товаришів» належали до консерваторів.

Активізація української спільноти, включно з діяльністю у «Солідарності», а також самостійність УСКТ не подобалися владі. Знову проти українців «викотили важку артилерію», звинувативши їх в «націоналізмі». У листопаді 1980 р., виступаючи у сеймі, генерал В.Оліва стверджував, що поширюються антипольські «лістівки з-під знаку українського

³³ Едвард Ґерек (1913–2001 рр.) – польський політичний діяч, перший секретар ЦК ПОРП у 1970–1980 рр. (прим. ред.).

³⁴ Див.: Tygodnik Solidarność. – 1981. – 12 czerwca; 14 sierpnia, 11 września; 23 września; Tygodnik Powszechny. – 1981. – 23 lipca, 15 listopada; 22 listopada.

³⁵ Kuzio T. Między młotem a kowadłem – ukraińska mniejszość narodowa w Polsce // Kontakt. – 1985. – №1. – С.71.

націоналістичного тризуба»³⁶. Українська спільнота сприйняла це як провокацію влади. Так само, як арешт у 1981 р. американського соціолога українського походження Р.Лаби, котрий збирав інформацію для наукової праці про польських робітників. У пресі й на телебаченні його зобразили американським шпигуном, але наступного після затримання дня він був звільнений і повернувся у США. Утім широку громадськість про це не повідомили. Своєю чергою, коли у серпні 1981 р. керівництво УСКТ, без відома польської влади, зустрілося з радянським послом у Варшаві, який мав пообіцяти допомогу в реалізації низки завдань³⁷, член політбюро А.Сівак на пленумі ЦК ПОРП назвав дії національних меншин створенням «п'ятої колонії»³⁸. Проти таких тверджень виступили навіть партійні діячі УСКТ у відкритому листі до А.Сівака, а також тижневик «Солідарність» та ін.³⁹ Це було позитивно сприйнято українською спільнотою, що обіцяло добрі перспективи подальшому польсько-українському діалогу.

Однак контакти було перервано запровадженням у ПНР воєнного стану. І все ж зацікавленість національними меншинами не зменшувалася. В опозиційних виданнях часто писалося про необхідність примирення з українцями, зверталася увага читачів на їх дискримінацію в «народній Польщі», указувалося, наскільки це було можливо, на об'єктивні причини польсько-українського конфлікту⁴⁰. Значні заслуги тут мали такі журнали, як «Зустрічі», «Табір», «Нова коаліція», «АБЦ», «Міжмор'я», легальні католицькі часописи «Загальний тижневик», «Знак», «Зв'язок», а також паризька «Культура»⁴¹. Особливу роль відіграла книжка Б.Скарадзінського (псевдонім «Казимир Підляський») «Білоруси, литовці, українці: Наші вороги чи брати?» (перше видання 1983 р.), в якій полякам пояснювалася необхідність зміни попереднього підходу до національних меншин⁴². Відповіддю влади на ці публікації стали видані великими тиражами студії авторства Е.Пруса й А.Бати⁴³. Спробою української реакції на тодішню пропаганду була організація керівництвом УСКТ у 1985 р. в Любліні наукової конференції на тему «Участь українців у боротьбі з гітлерівським фашизмом і їх внесок у зміцнення народної влади». Виголошені на заході реферати присвячувалися участі українців у боротьбі з нацистською Німеччиною на різних фронтах

³⁶ Trybuna Ludu. – 1980. – 23 listopada; Трухан М. Українці в Польщі після Другої світової війни 1944–1984. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1990. – С.206.

³⁷ Дробник В. Українська меншість у післявоєнній Польщі // Сучасність. – 1986. – №10. – С.77.

³⁸ Trybuna Ludu. – 1981. – 12 sierpnia.

³⁹ Solidarność. – 1981. – 11 września; Дробник В. Українська меншість... – С.77.

⁴⁰ Див.: Kuzio T. Opozycja polska a kwestia ukraińska (1982–1987) // *Suczastnist'*. – 1989. – №3/4. – S.265–302.

⁴¹ Генік М. Політичні аспекти польсько-українського примирення (1945–1991 рр.) // З історії українсько-польських відносин другої половини XIX – початку XXI ст. / Ред. П.С.Федорчак. – Івано-Франківськ, 2011. – С.203–209.

⁴² Czech M. Kwestia ukraińska w III Rzeczypospolitej // *Ukraińcy w Polsce 1989–1993: Kalendarium. Dokumenty. Informacje* / Pod red. M.Czecha. – S.269–270 (передрук із: *Zeszyty Historyczne* (Paryż). – 1993. – №103).

⁴³ Lewicki P. Wychodzenie Ukraińców z getta PRL // *Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji „Wisła” 1947 r.* / Pod red. W.Mokrego. – Kraków, 1997. – S.228–229.

Другої світової війни, їх внеску в рух опору, у перемогу над німецькими загарбниками. Матеріали цієї конференції з'явилися друком лише в 1987 р. у форматі брошури, причому дуже невеликим накладом⁴⁴. Щоразу більше зацікавлення українською проблематикою проявляли академічні осередки. Організовувалися культурні заходи й наукові сесії, особливо у Гданську, Кракові, Любліні⁴⁵. У 1989 р. український діаспорний часопис «Сучасність» провів опитування серед польських опозиційних організацій, відомих публіцистів і редакцій національних та еміграційних журналів. Одне з питань звучало так: «Чи як поляки ми повинні бути зацікавлені в колонізації українців, котрі мешкають у Польщі? Чи ця проблема має значення, чи збереження ними власної національної свідомості важливе також для нас, а отже ми повинні допомагати їм у національній діяльності? А можливо й у політичній?». У всіх надісланих відповідях було відкинуто колонізацію. Красномовним було висловлювання редактора паризької «Культури» Є.Гедройця, який стверджував: «Усі акції в напрямку колонізації українців, на мою думку, є шкідливими. Потрібно підтримувати все, щоб розвивати національну свідомість серед української меншини. Нормалізація стосунків у цій ділянці може лише полегшити нормалізацію стосунків між нами в майбутньому»⁴⁶.

Також українська інтелігенція і студенти працювали в напрямку подальшого ведення діалогу. У липні 1983 р. виникла організація греко-католицьких мирян – Церковне братство св. Володимира, а у грудні 1983 р. з'явився перший номер газети «Листок мирян», в якому обговорювалося релігійне життя українців у Польщі. При Об'єднанні польських студентів сформувався Всепольська рада культури студентів національних меншин, із потужною секцією української культури, котра видавала власний журнал під назвою «Зустрічі» – у виданні порушувалися найсуттєвіші проблеми, що стосувалися життя українських студентів, а також їхніх стосунків із польськими ровесниками. Проводилися культурні заходи, огляди студентської творчості національних меншин, науково-популярні сесії, мистецькі майстерні. Власне студенти були головними організаторами щорічних мистецьких ярмарків у Гданську, а також щорічного неофіційного пробігу «Карпати», який відбувався з 1970-х рр.

Клімат для налагодження співпраці став сприятливим. Отже нічого дивного, що частина українців, особливо інтелігенція, активно включилися в політичні події. Сприяло цьому також зближення між римо- та греко-католицькими церквами. Свою роль відіграли прихильність папи Івана Павла II, яку він завжди проявляв під час паломництв до Польщі, зустрічаючись із греко-католиками, а також зміни, що відбувалися у СРСР і виражалися в пом'якшенні політики щодо нелегальної там греко-католицької церкви (своєю чергою, це впливало на позицію польської влади). Важливим фактором

⁴⁴ *Udział Ukraińców w walce z hitlerowskim faszyzmem i ich wkład w utrwalenie władzy ludowej / Pod red. M.Roszczenki.* – Lublin, 1987.

⁴⁵ Див.: *Тума Р.* „Nowa” kultura ukraińska w Polsce w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych // *Polska – Ukraina, spotkanie kultur / Pod red. T.Stegnera.* – Gdańsk, 1997. – S.126–135.

⁴⁶ *Kuzio T.* *Opozycja polska a kwestia ukraińska (1982–1987).* – S.303–339.

була дедалі зростаюча прихильність до греко-католиків серед єпископату, духовництва та загалу віруючих у Польщі. Яскравим свідченням стали щорічні паломництва греко-католиків на Ясну Ґуру, що відбувалися з 1982 р., а також літургія примирення за участі священників і віруючих обох обрядів, яка відбулася 3 червня 1984 р. у Подкові-Лесній. 8, 17 жовтня 1987 р. мали місце римські зустрічі польських та українських єпископів, на яких глава греко-католиків кардинал Мирослав-Іван Любачівський і примас Юзеф Ґлемп у рамках примирення виголосили слова «вибачаємо і просимо вибачення»⁴⁷. Справжнім переломом у цьому контексті стало відзначення тисячоліття хрещення Русі-України в 1988 р. на Ясній Ґурі за участі греко-католицької ієрархії із Заходу та України на чолі з кардиналом М.-І.Любачівським, а також єпископату Польщі під проводом примаса Ю.Ґлемпа. Більшість греко-католиків уважала, що з цієї нагоди папа призначить для них єпископа. Однак лише зміни, що наступили в Польщі 1989 р., дозволили здійснити їхні очікування.

У жовтні 1988 р. група інтелектуалів, що представляли національні меншини: професор М.Лесів, доктор В.Мокрий, доцент С.Козак (від українців), доктор Є.Туронек (від білорусів) і доктор Б.Маковський (від литовців), звернулася з листом до Л.Валенси з проханням внесення в порядок денний дискусій на «круглому столі» відповідну проблематику. Тут серед іншого прозвучала вимога зміни способу подання національних меншин, їхньої культури й історії в польських засобах масової інформації, який досі спирався на суто негативні стереотипи⁴⁸. 18 грудня 1988 р. у Варшаві в костелі Божого Милосердя відбулася зустріч групи інтелектуалів і діячів «Солідарності», запрошених Л.Валенсою. Тоді було створено громадський комітет при голові цієї незалежної профспілки, у рамках якого працювали 15 комісій, у тому числі під керівництвом доктора М.Едельмана – співпраці з національними меншинами. 15 січня 1989 р. на її вступному засіданні білоруську сторону представляли С.Янович і Є.Ваппа, литовську – Б.Маковський, а українську – В.Мокрий⁴⁹. 27 січня ця комісія розробила проект документа громадського комітету під назвою «Про потреби національних меншин у Польщі», в якому висловлювалася за широкі права для національних меншин, а також вимагала впровадження у шкільні навчальні програми курсів про культуру й історію білорусів, литовців, українців, євреїв та ознайомлення поляків у засобах масової інформації з культурою цих народів. Комісія зажадала, щоб влада ПНР визнала незаконною депортацію українського населення в рамках акції «Вісла» та не чинила «жодних перешкод можливому поверненню виселених осіб і їхніх родин на давні рідні землі, ані розслідуванню обґрунтованих матеріальних претензій на загальних засадах»⁵⁰.

27 квітня 1989 р. голова «Солідарності» Л.Валенса звернувся з листом до виборців у справі національних і конфесійних меншин. У ньому він закликав поважати їхні права, наголошував, що вони живуть серед поляків

⁴⁷ Див.: Znak. – 1988. – №4. – S.29–37.

⁴⁸ Ukraińcy w Polsce 1989–1993... – S.73–74.

⁴⁹ Ibid. – S.8–9.

⁵⁰ Ibid. – S.75–76.

«найчастіше з діда-прадіда, зазнаючи тих самих тягарів. Мають схожі на наші страхи й надії. Із тією тільки різницею, що мають специфічні турботи: про збереження в польському оточенні власної релігійної й національної ідентичності, про свою культуру, школи і святині. Про свою гідність без “переодягання” в поляків, про виховання для власної нації та церков своїх дітей. [...] Було в нашій спільній історії багато конфліктів і взаємних кривд. На жаль, живуть вони й до сьогодні. Однак, не дозволюмо, щоб ці почуття та “доводи” взяли гору над примиренням – у таку важливу хвилину. Також не дозволюмо нікому на цьому грати»⁵¹.

21 травня 1989 р. з’явилася стаття К.Козловського, в якій дуже критично оцінювалася акція «Вісла», визнавалася однією з небагатьох подій у новітній історії Польщі, що була «так глибоко й різнопланово сфальшована»⁵². Цей допис, як і діяльність демократичної опозиції, позитивно сприйняла українська спільнота. Тоді вірилось у можливість покращення свого становища та виправлення заподіяних кривд.

Підсумовуючи, маємо констатувати, що ставлення польського суспільства до української меншини в перші роки після акції «Вісла» було переважно негативним, навіть ворожим. Конфлікт періоду війни та повоєнних років поглибив взаємну неприязнь обох народів. Боротьба українців за створення власної держави, а у випадку поляків – за відновлення незалежності в кордонах 1921 р. завершилися невдачею. Суверенна Україна так і не відбулася, а Польща в нових кордонах потрапила у залежність від Кремля. Полякам та українцям залишилася тільки кривда, провину за яку покладали на іншу сторону. На Волині та Східній Галичині було вбито значно більше поляків, ніж українців, натомість на території сучасної Польщі більше українців мали втратити життя. Дослідження у цій сфері тривають. Кремль, реалізуючи свою імперіалістичну політику, здійснив трансфер польського й українського населення в 1944–1946 рр., щоб надати новому польсько-радянському кордону етнічного характеру. Українську людність, яка уникнула виселення в радянську Україну, комуністична влада вирішила депортувати на західні й північні землі Польщі в рамках акції «Вісла». Офіційна пропаганда ПНР до 1989 р. намагалася виправдати ті події та застосування принципу колективної відповідальності, покладаючи провину винятково на самих українців. Тож цілком закономірно, що між поляками й українцями в Польщі зберігалася неприязнь, виражаючись у конфліктах на національному ґрунті. Лише взаємні контакти в повсякденному житті допомагали долати негативні стереотипи. Поступово відносини почали покращуватися, що проявлялося в укладенні мішаних польсько-українських шлюбів, спочатку нечисленних, а тепер доволі поширених.

⁵¹ Ibid. – S.76–77.

⁵² Tygodnik Powszechny. – 1989. – 21 maja.

REFERENCES

1. Beba, B. (1998). Kierunek przemian tożsamości kulturowej Ukraińców na Warmii i Mazurach. *Tożsamość kulturowa społeczeństwa Warmii i Mazur*. Pod red. B.Domagały i A.Saksona. Olsztyn. [in Polish].
2. Chekh, M. Kwestia ukraińska w III Rzeczypospolitej. *Ukraińcy w Polsce 1989–1993. Kalendarium. Dokumenty. Informacje*. Red. M.Chekh. Warszawa. [in Polish].
3. Cyba, W. (2010). *Ludność ukraińska na Pomorzu Zachodnim w latach 1947–1989*. Słupsk. [in Polish].
4. Drobnik, V. (1986). Ukrains'ka menshist' u pislivoiennii Pol'shchi. *Suchasnist'*, 10. [in Ukrainian].
5. Drozd, R. (1997). *Droga na zachód: Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji „Wisła”*. Warszawa. [in Polish].
6. Drozd, R. (2012). Ludność ukraińska w powiecie słupskim w latach 1947–1952. *Litopys: Studia i materiały Ukraińskiego Towarzystwa Historycznego w Polsce*, 2. [in Polish].
7. Drozd, R. (2006). Społeczność ukraińska na ziemiach zachodnich i północnych Polski w latach 1947–2005. *Ziemie Odzyskane/Ziemie Zachodnie i Północne 1945–2005: 60 lat w granicach państwa polskiego*. Pod red. A.Saksona. Poznań. [in Polish].
8. Dziubyna, S. (1995). *I stwerty dilo ruk nashykh: Spohady*. Warszawa. [in Ukrainian].
9. Genyk, M. (2011). Polityčni aspekty pol's'ko-ukrains'koho prymyrennia (1945–1991 rr.). *Z istorii ukrains'ko-pol's'kykh vidnosyn druhoi polovyny XIX – pochatku XXI st.* Red. P.S.Fedorchak. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
10. Hałagida, I. (2005). *Prowokacja «Zenon»: Geneza, przebieg i skutki operacji MBP o kryptonimie «C-1» przeciwko banderowskiej frakcji OUN i wywiadowi brytyjskiemu (1950–1954)*. Warszawa. [in Polish].
11. Hałagida, I. (1997). Społeczna, kulturalna i oświatowa działalność Ukraińców w województwie gdańskim po 1945 r. *W starej i nowej ojczyźnie: Mniejszości narodowe w Gdańsku po drugiej wojnie światowej*. Gdańsk. [in Polish].
12. Hałagida, I. (2008). *„Szpieg Watykanu”: Kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896–1977)*. Warszawa. [in Polish].
13. Hałagida, I. (2002). *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957*. Warszawa. [in Polish].
14. Korzeniewska-Lasota, A. (2007). *Ukraińcy na Warmii i Mazurach w latach 1947–1970*. Olsztyn. [in Polish].
15. Kozak, M. (2010). *Hrebenne v druhii svitovii viini*. Peremyshl. [in Ukrainian].
16. Kurak, J. (2008). *Nad Bieszczadami słońce zgasło*. Warszawa. [in Polish].
17. Kuzio, T. (1985). Między młotem a kowadłem – ukraińska mniejszość narodowa w Polsce. *Kontakt*, 1. [in Polish].
18. Kuzio, T. (1989). Opozycja polska a kwestia ukraińska (1982–1987). *Suchasnist'*, 3/4. [in Polish].
19. Kwilecki, A. (1974). *Łemkowie: Zagadnienie migracji i asymilacji*. Warszawa. [in Polish].
20. Kwilecki, A. (1966). Zagadnienie stabilizacji Łemków na Ziemiach Zachodnich. *Przegląd Zachodni*, 6. [in Polish].
21. Lewicki, P. (1997). Wychodzenie Ukraińców z getta PRL. *Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji „Wisła” 1947 roku*. Pod red. W.Mokrego. Kraków. [in Polish].
22. Medrzecki, W. (2003). Obraz Ukraińca w polskim dialogu publicznym po drugiej wojnie światowej. *Wołyn' i Kholmshchyna 1939–1947 rr. Pol's'ko-ukrains'ke protystoiannia ta yoho vidlunnia: Doslidzhennia, dokumenty, spohady*. Lviv. [in Polish].
23. Motyka, G. (2009). *W kręgu „Łun w Bieszczadach”: Szkice z najnowszej historii polskich Bieszczad*. Warszawa. [in Polish].
24. Olchawa, A. (2007). Akcja „Wisła”: motywacje czystki etnicznej. *Nowa Ukraina*, 1/2. [in Polish].

25. Olshański T.-A. (1988). Na drodze do pojednania. *Res Publica*, 11. [in Polish].
26. Szcześniak, A.B., Szota, W.Z. (1973). *Droga do nikąd: Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*. Warszawa. [in Polish].
27. Slabig, A. (2009). Inwigilacja ludności ukraińskiej na Pomorzu zachodnim w latach 1947–1989 na podstawie dokumentów organów bezpieczeństwa. *Aparat bezpieczeństwa Polski Ludowej wobec mniejszości narodowych i etnicznych oraz cudzoziemców*. Pod red. J.Syrnyka. Warszawa. [in Polish].
28. Syrnyk, J. (2007). *Ludność ukraińska na Dolnym Śląsku (1945–1989)*. Wrocław. [in Polish].
29. Syrnyk, J. (2008). *Ukraińskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne (1956–1990)*. Wrocław. [in Polish].
30. Wishka, E. (2012). Przesiedlenie Ukraińców do powiatu węgorzewskiego (1947–1948). *Litopys: Studia i materiały Ukraińskiego Towarzystwa Historycznego w Polsce*, 2. [in Polish].
31. Torzecki, R. (1972). *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945*. Warszawa. [in Polish].
32. Trukhan, M. (1990). *Ukrainci v Polshchi pisma Druhoi svitovoi viiny 1944–1984*. New York; Paryzh; Sidnei; Toronto. [in Ukrainian].
33. Tyma, P. (1997). „Nowa” kultura ukraińska w Polsce w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. *Polska – Ukraina, spotkanie kultur*. Pod red. T.Stegnera. Gdańsk. [in Polish].

ROMAN DROZD

History Professor, Head of the Eastern Studies Faculty,
Pomeranian University
(Słupsk, Poland), roman.drozd@apsl.edu.pl

PROBLEMS OF RELATIONS BETWEEN POLES AND UKRAINIANS IN POLISH PEOPLE'S REPUBLIC (1947–1989)

In 1947, the Polish communist authorities carried out "Vistula Action". As a result, 150 000 Ukrainians were dispersed through the western and northern part of Poland. They had to adapt themselves to the new material and social reality. Furthermore, the Ukrainian assessment of Polish-Ukrainian conflict differed from the Polish. Ukrainians felt the pain. Thus, the Polish-Ukrainian relations were inopportune. Both sides mutually blamed each other. The above mentioned relations were not mitigated by current Polish authorities. During the process of propaganda they tried to justify the deportation of Polish citizens of Ukrainian nationality. That is why they were introduced as nationalists and bandits what hindered the rapprochement between Poles and Ukrainians.

Keywords: Ukrainians, Poles, dialogue.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРИОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930:21/301

Ірина Колесник

докторка історичних наук, професорка,
провідна наукова співробітниця,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ikolesnyk2002@gmail.com

СОЦІАЛЬНА ТЕОЛОГІЯ: ВИКЛИКИ ДОБИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Аналізується соціальна теологія як явище сучасної християнської думки. Актуалізація соціальної теології припадає на добу глобалізації, що стало наслідком кризи політики державного атеїзму та секуляризму, а також підйому релігійності у світі. Соціальна теологія поєднує трансцендентні сили з людським фактором. Вона надає соціальні докази існування Бога і примирення віри з соціально-політичною реальністю. Предмет соціальної теології полягає у визначенні теологічних смислів соціально-політичної реальності. Вона має свою власну мову й термінологію. Основною категорією соціальної теології виступає «соціальна гріховність» – індивідуальний гріх і колективні, суспільні (загальнонародні, державні) гріхи. Водночас соціальна теологія постає як тип глобальної історії. У рамках соціальної теології такі масштабні суб'єкти світової історії, як цивілізації, держави, нібито звичайна людина живуть у відповідності з релігійними правилами, духовними нормами та моральними принципами. На мові соціальної теології революції, націоналізм, релігійний екстремізм, комуністична й ліберальна ідеології, ксенофобія сприймаються як суспільні гріхи, за якими настає кара у вигляді природних та екологічних катастроф, загибелі держав і цивілізацій. Соціальна теологія слугує новою пізнавальною моделлю глобальної історії. Підкреслюється зв'язок сучасної соціальної теології з українською релігійною традицією від церковних інтелектуалів XVI ст., Г.Сковороди, романтиків до праць П.Юркевича й В.Липинського.

Ключові слова: соціальна теологія, соціальна гріховність, атеїзм, секуляризм, доба глобалізації, глобальна історія, українська релігійна традиція.

У спеціальній літературі існує й таке пояснення подієвості та історичної причинності, як соціальне богослов'я. Із середини ХХ ст. у філософії, богослов'ї та політології з'являється семантичний ряд споріднених понять:

«антропологічна релігійна філософія», «біблійна антропологія», «богословська антропологія», «теологічна антропологія», «християнська соціологія», «соціальна теологія», «соціальна християнська теологія», «політична теологія», «теологія політики» «теологічна політика».

Соціальна теологія: історія понять

У західноєвропейському та російському релігійно-громадському дискурсі доволі поширений концепт «політична теологія» та його похідні. Примітно, що термін «політична теологія» був запропонований М.Бакуніним у дискусії з Дж.Мадзіні, який наголошував на провіденціальній ролі Італії у світовій історії¹. У широкий науковий обіг цей термін увів німецький соціолог і правник К.Шмітт, на думку якого ключові поняття сучасного вчення про державу є нічим іншим, як секуляризованими теологічними поняттями². Теолог-«неоортодокс», засновник теології кризи К.Барт стверджував, що саме соціальна політична теологія дозволяє «пояснити все життя суспільства через Христа»³. Інший протестантський інтелектуал Д.Бонгеффер уважав, що секуляризація свідомості має зворотний бік: «Тепер, коли світ увійшов у вік, він більш безбожний і, може бути, із цієї самої причини ближчий до Бога, аніж коли-небудь раніше». Отже коли дитя перестає слухатися дорослих – воно стає дорослим. Так і людство ХХ ст. стало дорослим, тому теологам слід говорити про Бога на «світський лад»⁴.

У другій половині ХХ ст. в рамках західного християнського богослов'я виник цілий напрям – «нова політична теологія», біля витоків якої стояли протестантські й католицькі теологи Ю.Мольтман, Д.Зелле, І.Б.Метц⁵. Уважається, що вона сформувалася внаслідок низки таких глобальних історичних подій ХХ ст., як крах нацизму, Голокост, Друга світова війна, деколонізація та національно-визвольні рухи народів Азії, Африки, Латинської Америки. Її становленню сприяли також реформи, проведені II Ватиканським собором. Ідеологи «нової політичної теології» стверджували: щоб надати вірі політичної значущості в контексті історичного процесу, слід запровадити такі категорії християнського богослов'я, як «гріх», «благодать», «спокута», «спасіння». Їх основна ідея – це «деприватизація» християнства. Так, католицький богослов І.Б.Метц наголошував, що категорія «спасіння» – це не особисте спасіння Ісуса, воно перебуває не у приватній сфері індивідуального, особистісного, натомість є соціальним⁶. Протестантська теологиня Д.Зелле обґрунтовує свою політичну теологію тим, що акти творення світу

¹ Ідеться про есей М.Бакуніна «Політична теологія Мадзіні й Інтернаціонал» (див.: Филлипов А.Ф. К предьстории «Политической теологии» [Електронний ресурс]: <http://gefter.ru/archive/14981>).

² Шмитт К. Политическая теология: Сборник / Пер. с нем. – Москва, 2000. – С.57.

³ Barth K. The Word of God and the Word of Man // Great Books of the Western World. – Vol.55: Philosophy and Religion: Selections from the Twentieth Century. – Chicago, 1990. – P.469.

⁴ Bonhoeffer D. Prisoner for God. – New York, 1959. – P.167.

⁵ Барбанов Е.В. Новая политическая теология И.Б.Метца и Ю.Мольтманна [Електронний ресурс]: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/bogoslov/Article/Bar_NovPol.php

⁶ Выжжанов И. «Теология освобождения» в римско-католической церкви: история движения. – Ч.1 [Електронний ресурс]: http://www.portal-slovo.ru/theology/44804.php#_ftnref12

тривають донині, в яких беруть участь усі люди, чії дії мають нерозривний зв'язок із діями Бога⁷.

Водночас політична теологія – об'єкт вивчення не лише християнських інтелектуалів, але політологів, соціологів, філософів та юристів. Дослідники виокремлюють три її види: «юридична політична теологія» (означає трансфер/перенос політичних і правових понять із теологічної області); «інституціональна політична теологія» (наголошує на зв'язку релігії та існуючого політичного порядку й сутність віри вбачає в легітимації даного порядку); «апелятивна політична теологія», зіперта на ідеї «християнського одкровення» та орієнтована на залучення християн і церкви до підтримки соціально-політичного порядку, котрий сприймається як реалізація християнського існування, отже йдеться про апеляцію до богослов'я з метою обґрунтування необхідності участі віруючих у тому чи іншому політичному процесі, у підтримці певної політичної позиції або рішення органів влади⁸.

У колі дослідників політичної теології немає консенсусу щодо визначення її предмету та функцій. Так, американський політолог М.Ліла наголошує, що це «дискурс про політичну владу, заснований на зв'язку з Божественним одкровенням», політична теологія «перш за все політична й лише потім теологічна, вона – частина політики, котра стоїть на теологічному фундаменті»⁹. Примітно, що більшість російських авторів ставлять акцент на політичній складовій політичної теології, саме на релігійно-політичних, релігійно-державних відносинах у суспільстві. Одні вбачають у політичній теології «набір релігійних доктрин, що використовуються в політичних цілях»¹⁰, інші – «частину християнської теології, яка розвивається у формі державної ідеології»¹¹.

Найбільш аргументованою й теоретично обґрунтованою з погляду теології політики стала позиція російського релігійного соціолога В.Бачиніна. У його координатах мислення політична теологія створює «моделі соціально-політичної реальності, котра зіперта на ідею світоглядного пріоритету віри над розумом». Словом, політична теологія має відношення й до теології, і до політичної теорії, які являють собою величезний «корпус релігійно-гуманітарних і релігійно-громадських (суспільних) ідей»¹².

⁷ Мельникова Е.В. Зёлле Доротея [Електронний ресурс]: <http://www.pravenc.ru/text/199759.html>

⁸ Арзунян Р.В. Центры власти в XX в.: Взаимоотношения между политическим и религиозным на современном этапе. – Москва, 2015. – С.136.

⁹ Див.: Кутрунов А.А. Политическая теология: концептуализация понятия [Електронний ресурс]: [https://sibac.info/archive/social/8\(55\).pdf](https://sibac.info/archive/social/8(55).pdf)

¹⁰ Першин Ю.Ю. Политическая теология в топологии рационального дискурса // Личность. Культура. Общество. – 2011. – Т.13. – Вып.1 (61/62). – С.251.

¹¹ Андреева Л.А. «Политическая» теология христианства, феномен наместника Христа и наместническая модель сакрализации власти: Дисс. ... д-ра филос. наук. – Москва, 2003. – С.4. На думку релігійного соціолога А.Кирлежева, політична теологія – це «теологічне осмислення політичного, як у сенсі теоретизування на тему політики з релігійного погляду, так і у сенсі обґрунтування релігійного ставлення до конкретних політичних форм і феноменів» (див.: Кирлежев А.И. Мистическая политика как contradictio in adjecto: На полях книги Аристотеля Папаниколау // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2014. – №3. – С.249).

¹² Бачинин В.А. Российская реальность как предмет политической теологии // Политика и общество: Научный российско-французский журнал по вопросам социальных наук. – 2005. – №4. – С.62.

Для політичного теолога, на відміну від політолога-атеїста, віра є активним компонентом його теоретичної діяльності, власної ідентичності та нормативної свідомості. Російський богослов Г.Флоровський свого часу зазначав, що самим фактом власної віри й лояльності християнин налаштований «на дуже особливі інтерпретації відомих подій історії, а також на певну інтерпретацію історичного процесу у цілому»¹³. З огляду на те, що мільйони людей сприймають реальність крізь призму християнських понять, їм, уважає В.Бачинін, потрібна «християнська політологія», адже секулярна (світська) політологія перебуває поза межами християнського світогляду. Завдання полягає в тому, щоб вивести політичну свідомість сучасної людини з «атеїстичного стану». Саме політична теологія має «розшифровувати ієрогліфи історичних подій, перекладаючи їх смисли на мову богослов'я». Отже предметом політичної теології В.Бачинін вважає не емпіричне політичне життя індивідуумів і «мас», а долю великих політичних спільнот/утворень – народів, держав, цивілізацій в їх біблійному розумінні.

В українському духовно-інтелектуальному просторі присутній концепт «соціальна теологія». На відміну від політичної природа соціальної теології полягає в поєднанні релігійного й соціального, адже вона надає «соціальні докази існування Бога та примирення віри з соціальною реальністю». Предметом соціальної теології філософ і релігійно-громадський діяч М.Черенков вважає теологічні смисли соціальних зрушень: «Це теологія, яка, будучи свідомою власної соціальності, обирає своїм предметом теологічні смисли соціальних трансформацій, і таким чином здатна примирити соціальне та релігійне – і у собі, і у предметі свого дослідження».

У нинішній ситуації теологію сприймають як ключ до розуміння поточного та майбутнього життя народу, країни, держави: «Як показали події останніх трьох років, українці вимагають від теології відповідей на соціально гострі, злободенні питання. Від теології очікують не стільки виправдання Бога, скільки прояснення Його способу присутності і пояснення Його послання, тобто того, як Він діє у світі, що Він хоче сказати, які смисли відкрити».

Важливе питання статусу соціальної теології. Імпліцитно вона – складова частина християнської теології. Інституціоналізація соціальної теології, уважає М.Черенков, починається у ХХ ст., і була зумовлена нагальною необхідністю пояснення радикальних соціальних змін, перетворень у суспільстві, адже «темпи та масштаби трансформацій вийшли за межі традиційних пояснювальних схем і затребували новий інструментарій». Задачі соціальної теології полягали не лише в тому, щоб стверджувати духовні основи життя суспільства, але аналізувати вирішальні події, кризи, революції, соціальні експерименти у житті соціуму та визначати шляхи його подальшого розвитку: «Відтоді соціальна теологія мала не тільки вчити про стабільно-нерухомі духовні основи та віковічні принципи суспільного життя, але й пояснювати

¹³ Флоровский Г.В. *Время и культура*. – Санкт-Петербург, 2002. – С.674. Див. також: Бачинин В.А. *Российская реальность как предмет политической теологии*. – С.62.

творчу еволюцію суспільства, давати оцінку революційним експериментам, показувати перспективу в умовах глибокої соціальної кризи».

Соціальна теологія як сфера знання має певну структуру. М. Черенков розглядає такі напрями досліджень, як «соціальна есхатологія (в якій реалізується християнська відповідальність за образи майбутнього); герменевтика суспільних подій (в якій здійснюється дешифрування соціальних змін як символів та знамень часу); соціальна критика (котра пропонує оцінки наявного, корективи і програми перетворень); соціальна теологія царства Божого (яка відрізняє себе від «теології церкви» й розпізнає соціальну логіку, знаки та локуси прийдешнього царства Божого, як воно проявляється в подіях історії); аналіз соціальних позицій провідних українських конфесій».

Засаднича мета соціальної теології полягає не лише в усвідомленні релігійного сенсу соціальних процесів, але в корегуванні й удосконаленні цих процесів: «Віднайти та пояснити релігійні смисли суспільних трансформацій, а також запропонувати власні позитивні світоглядні орієнтири для оптимізації соціальних процесів. Такі смисли та орієнтири можна знайти по той бік релігійного та політичного, духовного й суспільного, церковного та культурного, символічного й реального – тобто через їх зближення та примирення».

Цілком очевидно, що значення соціальної теології можна оцінювати в теологічному й науковому вимірах. Наразі соціальна теологія виступає «найбільш актуальною сферою академічних гуманітарних досліджень. Цей попит не може ігнорувати і християнська теологія, тож слід очікувати від неї структурних змін та переоцінки пріоритетів. Соціальна теологія як *theologia prima* може стати не тільки перспективним напрямом розвитку вітчизняної теології, але її наріжним каменем, основою самобутньої традиції; а ще – способом актуалізації для теології і християнства в цілому»¹⁴.

Дійсно, нині ми спостерігаємо виразні ознаки інституціоналізації соціально-теологічних досліджень в Україні. Її факторами виступають медійні засоби, громадські ініціативи, створення релігійно-громадських організацій та освітніх закладів, академічних товариств. Флагманом у медійному духовно-релігійному просторі стала інтернет-платформа «Релігійно-інформаційна служба України» як проект інституту релігії та суспільства Українського католицького університету, що слугує майданчиком для обговорення антропологічно-релігійних і теологічних питань¹⁵, а також релігійний портал, найстарший церковний ресурс в нашій країні – «Православ'є в Україні»¹⁶. Ідеться про створення формальних і неформальних громадсько-релігійних об'єднань: Українське християнське академічне товариство (УХАТ), інститут екуменічних студій УКУ, Відкритий православний університет святої Софії-Премудрості як освітній заклад неklasичного типу, що спеціалізується на проведенні просвітницьких заходів релігійної та соціальної тематики. Поширюються й такі форми презентації соціально-теологічних досліджень,

¹⁴ Соціальна теологія як *theologia prima* нашого часу (блог Михайла Черенкова) [Електронний ресурс]: <https://risu.org.ua/ua/index/blog/~cherenkoff/60472/>

¹⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://risu.org.ua/>

¹⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <http://orthodoxy.org.ua/>

як видавнича, популяризаторська діяльність, громадсько-освітні ініціативи, проведення фестивалів, форумів, у тому числі регулярних web-конференцій, семінарів. Важлива діяльність ЗМІ і блогерів. Так, УХАТ має свій друкований орган «Єкуменіком», Відкритий православний університет святої Софії-Премудрості впродовж 2016–2017 рр. у співпраці з телеканалом «1+1» створив релігійний просвітницький телевізійний проект «Таємний код віри»¹⁷. У Львові започатковано Єкуменічний соціальний тиждень (ЕСТ) – форум, який прагне об'єднати ресурси громади, влади, соціальних організацій, церков, ЗМІ та освітян навколо вирішення актуальних проблем суспільства, базуючись на загальнолюдських цінностях¹⁸.

Політична й соціальна теології в релігійно-масовому дискурсах Росії та України

Підсумовуючи історіографічні спостереження щодо побутування концертів «політична теологія» й «соціальна теологія» в релігійно-масовому дискурсах у Росії та Україні, можна констатувати, що ці поняття зазвичай сприймаються як синоніми, адже обидва мають великий пізнавальний ресурс, поєднуючи людський фактор із трансцендентними силами. Проте їм властиві й суттєві відмінності. Якщо політична теологія здебільшого акцентує на політичному аспекті, говорить про політику на теологічному ґрунті, про християнське богослов'я як державну ідеологію, то соціальна теологія свідомо власної соціальності. Вона виступає за примирення соціального й релігійного, духовного та суспільного як основи для розуміння теологічних смислів соціально-історичних процесів, їх корегування й удосконалення. Така різниця в підходах до розуміння, здавалося б, близьких за змістом понять пояснюється низкою соціальних, політичних, духовних, ментальних і психологічних чинників.

Домінування у свідомості російського інтелектуала таких політичних категорій, як «державна», «політика», «влада» зумовлене не лише давніми традиціями суспільно-політичного мислення, але характером та зміною політичних режимів, ментальною дихотомією влада/народ, цар/піддани, лідер/маси. Аналізуючи особливості релігійної свідомості росіян культуролог М.Епштейн запроваджує поняття «бідна релігія» (в англійському варіанті – «мінімальна», «minimal religion»). Він визначає її як один із напрямів релігійної думки, що виник унаслідок криху атеїзму і традиційного секуляризму радянської доби. Згідно з соціологічними опитуваннями, 25% росіян «вірять у Бога, проте не належать до жодного з віросповідань». Саме у цьому розриві між вірою та віросповіданням, стверджує М.Епштейн, «і виникає бідна релігія, котра не має ані статуту, ані книг, ані обрядів»¹⁹. Причиною її появи він вважає «безвір'я радянських часів», що сформувало особливий тип сучасної людини – «просто

¹⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://1plus1.ua/taemnij-kod-viri>

¹⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.esweek.org.ua/ua/>

¹⁹ *Эпштейн М.* Религия после атеизма: Новые возможности теологии. – Москва, 2013. – С.21.

віруючої»²⁰. Узагалі явище «радянського атеїзму», як би його не називали («масовий», «науковий», «державний») дослідник уважає «новим явищем світової історії». І раніше виникали «масові ересі», проте вони не змінювали «релігійного ядра світогляду, не скасовували віри в Бога, у Святе Письмо, у безсмертя душі (наприклад, німецькі анабаптисти). І лише у СРСР войовничий атеїзм поширився в «масах», сформувавши декілька поколінь невіруючих, «не завжди прямо ворожих релігії, але глибоко до неї байдужих. Якщо вони самі не спалювали ікони й не зносили храми, то ніколи й не молилися, не прикликали імені Бога, забувши про саме Його існування».

Парадокс релігійної ситуації в пострадянській Росії М.Епштейн убачає в тому, що радянський атеїзм, котрий являв собою тип апофатичної (негативної) теології, підготував ґрунт для повернення релігійності «у чистому вигляді», без богословських догм та обрядових традицій. Словом, бідна релігія, як негативна теологія, пройшла стадію атеїзму й повернула собі релігійність у вигляді «віри взагалі»:

«Негативна теологія врешті-решт заперечує й себе як теологію, стаючи атеїзмом, тобто прямим і свідомим запереченням Бога... І ось у вакуумі пізньої радянської епохи, у 1970–1980-х рр., релігійність почала відроджуватися саме в тій формі, котру підготував для неї атеїзм: як просто віра, без уточнень і доповнень, без чітких конфесійних ознак, – цілісне, нерозчленоване відчуття Бога, що виростає поза історичними, національними, конкретно-церковними традиціями».

У свідомості нинішнього постатеїстичного суспільства дослідник виокремлює три тенденції: традиціоналізм, неоязичництво, екуменізм (бідна релігія). Перша – це «релігійне відродження», котре він розуміє як повернення до свого «доатеїстичного стану». Це означає, що традиційні віросповідання (православ'я, католицтво, буддизм, юдаїзм) повернулися на релігійну мапу Росії²¹.

Друга тенденція – неоязичництво, у дусі якого і сприймається саме православ'я. Примітно, що аргументи М.Епштейна мають чіткі конотації з політичною теологією, тобто православ'я як особлива гілка християнства тісно пов'язана з «державним і військовим служінням Росії», її «великому народо-богоносцеві». Перевагу православ'я над іншими християнськими конфесіями дослідник убачає у «двовір'ї», в «органічному злитті релігії “Небесного Отця” з древнім культом рідної матері-землі». Цілком у дусі політичної теології М.Епштейн сприймає православ'я як биездатну форму патріотизму, «що здавна захищало святу Русь від юдейської, католицької, масонської й усякої іншої іноземної нечисті». До неоязичництва він відносить

«і різноманітні захоплення магією, екстрасенсорикою, спіритизмом та іншими повір'ями, що впливають із найбільш ранніх анімістичних і фетишистських уявлень. Власне, відродження

²⁰ Там же. – С.20.

²¹ Там же. – С.17.

всього цього комплексу первісних релігій було одним із природних наслідків комуністичного будівництва. Комунізм задумувався як відродження на вищому історичному витку докласової общинної формації – і у цьому сенсі повернення від релігій класового суспільства, котрі “відчужують”, до віри у всезагальну одухотвореність матерії, яка є джерелом саморуху, а отже відповідає язичницькому уявленню про духів природи».

Третю тенденцію в релігійному житті пострадянської Росії дослідник визначає як «релігійний модернізм» (або екуменізм, універсалізм, еклектизм):

«Наприкінці 1960-х рр. універсалістські настрої почали виникати у середовищі московських гіп і інтелігенції, у богемних і дисидентських колах, куди уривчасто проникали різні релігійні умонастрої, від буддизму до баптизму, від православ'я до п'ятидесятництва. Усі вони перемішувалися на загальній та абстрактній основі: релігійності як такої, уявлення про те, що “там” є щось або навіть Хтось»²².

Автор пов'язує ці три тенденції з особливостями релігійного світогляду російських інтелектуалів. Такі самі тенденції М.Епштейн убаचाє в історії російської релігійної думки початку ХХ ст.:

«Перша, традиціоналістська, пов'язана з ім'ям Павла Флоренського і твердо спирається на філософськи осмислений церковний канон та спадщину отців церкви. Друга пов'язана з ім'ям Василя Розанова, зближується з язичництвом, із первісними культурами сонця та землі, освячує архаїчну стихію статі й родючості. Третя, модерністська, пов'язана з ім'ям Ніколая Бердяєва, виходить з апофатичного поняття чистої свободи, що передувала самому Богові й акту творення, і передбачає екуменічне зближення вір перед обличчям прийдешнього Богоспришестя та есхатологічного завершення історії»²³.

Загалом можемо погодитися з М.Епштейном, що «бідна релігія» – це не фантазія, а реальність духовного життя, котре відповідає реаліям пострадянської Росії. За даними масштабного соціологічного дослідження 2012 р., що проводилося в рамках проекту «Атлас релігій і національностей», 25% опитаних – «просто вірять у Бога», не сповідуючи будь-яку конкретну релігію; 13% – атеїсти; до них можна віднести й 4,5% «екуменістів» – християн, котрі не відносять себе до певних конфесій. Цікаві дані опитування в Російській Федерації за конфесійним принципом: належність до Російської православної церкви підтвердили 41% опитаних, мусульман – 6%. Із цієї статистики випливає, що кожен четвертий житель Росії вважає себе «просто віруючим», незалежно від будь-якої конфесійної визначеності. Таку релігійну ситуацію М.Епштейн вважає наслідком впливу режиму войовничого атеїзму, котрий десятиліттями відкидав і придушував будь-які форми релігії.

²² Там же. – С.18–19.

²³ Там же. – С.34–35.

Люди були далекими від певних конфесій або вибору між ними. З іншого боку, прагнучи протистояти своєму атеїстичному вихованню, вони шукали власне відчуття Бога, яке хоч і було мало оформленим, проте виводило їх за рамки нав'язаних їм стереотипів²⁴.

Водночас «бідна віра» – ознака «постатеїстичної» духовності доби глобалізації. Для порівняння М.Епштейн наводить такі дані. У США 33 млн не відносять себе до жодної з конфесій, із них лише 13 млн – атеїсти й агностики. Отже група «бідних віруючих» («позавіросповідних віруючих») становить приблизно 20 млн, або 12% дорослого населення країни, тобто вдвічі менше, ніж у Росії.

«При цьому показово, що найшвидше у США збільшується група позавіросповідних (non-denominational) християн: таких у 2008 р. нараховувалося 8 млн, і їх число з 1990 р. зросло у сорок разів (!), набагато більше, ніж у будь-якої іншої релігійної групи. Для порівняння: наступна за темпами росту група – євангелічних і ново навернених/новохрещених (newly born) християн – збільшилася втричі, а число буддистів та атеїстів/агностиків – удвічі».

Таким чином, «проблема бідної віри стає дедалі більш нагальною і для західного світу»²⁵. Вона виступає як різновид духовності, котра «виявляється в тісному колі родини та друзів, а не храмів», як знак нового повороту до «пострелігійної» духовності²⁶. Як бачимо, цей феномен постатеїстичної, постсекулярної духовності властивий не лише країнам колишнього СРСР, зокрема Росії, але й сучасному західному світу, що глобалізується.

Після краху політики державного атеїзму та секуляризму незалежна Україна пережила справжній «релігійний ренесанс» – як у сфері особистісної свідомості громадян, так і у практиках релігійно-державних відносин. Церковна ситуація характеризувалася відновленням православної ідентичності населення, розширенням релігійної мережі у країні. Ознаками релігійного ренесансу стала радикальна зміна відповідної поведінки населення (відвідування храмів, виконання обрядів), а також суттєві зрушення у свідомості громадян (ставлення до Бога, прийняття церковних догматів).

Уважається, що українці більш «воцерковлені», ніж росіяни. Важливий чинник – визначеність із релігійною ідентичністю. Більшість віруючих в Україні – православні. Заслугує на увагу соціологія від Українського центру економічних та політичних досліджень ім. О.Разумкова (дослідження проводилося за підтримки представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні з 23 по 28 березня 2018 р. в усіх регіонах нашої країни, за винятком Автономної Республіки Крим і тимчасово окупованих районів Донецької й Луганської обл.). Статистика засвідчує, що до 80% – віруючі,

²⁴ Там же. – С.32–33.

²⁵ Там же. – С.33 (прим.).

²⁶ *Taylor Ch. A Secular Age.* – Boston, 2007. – P.533–534; *Эпштейн М.* Религия после атеизма: Новые возможности теологии. – С.401.

із них 67% – православні, 8% – греко-католики, по 1% – римо-католики і протестанти, 9% вважають себе просто християнами, 5% – невіруючих, 2–6% – не визначилися з відповіддю²⁷.

Рівень релігійності українців має чітко виражений регіональний характер, зумовлений наявністю соціально-політичних, духовних і ментальних особливостей. Так, на заході віруючими себе вважають від 91% мешканців, на південному сході – до 59%. Невіруючих або атеїстів найменше на заході (2%), найбільше – на півдні (13%) та сході (12%)²⁸. Той факт, що рівень релігійності у західній частині нашої країни вищий, ніж у східній, пояснюється історичними обставинами, адже в умовах чужоземного політичного поневолення й церковного впливу (католицизм) саме віра була фактором збереження соціальної, культурної та локально-національної ідентичності населення. Тож ще одна особливість релігійної ідентичності українців полягає в тому, що проблема міжконфесійного вибору постає традиційно як політична, а не церковна.

Філософ В.Єленський послуговується поняттям «релігійна культура» для означення церковної ситуації в Україні за останні двадцять років. На його думку, релігійна культура перетинає конфесійні кордони, являє собою «не систему вірувань та практик, чітко організовану навколо церковного ядра, а радше набір цінностей, символів, звичаїв і поведінкових норм». Специфіка сучасної релігійної культури в Україні (за винятком західних територій) передбачає не стільки інтенсивне церковне життя чи високий рівень знання про релігію, скільки суспільне схвалення церковності та підтримку послідовної релігійної поведінки:

«Усі скільки-небудь помітні державні й суспільні діячі, поп-зірки та спортсмени декларують своє шанобливе ставлення до церкви; президенти, прем'єр-міністри й вищі чиновники обов'язково відбудовують храми на своїх малих батьківщинах і залюбки, а подеколи нав'язливо звертаються до релігійних символів у своїй риторичі»²⁹.

Особливе місце в релігійній культурі українців посідає церква як суспільний інститут. Релігійна традиція в різних культурних ареалах, де мешкали українці, і навіть у часи державного атеїзму та секуляризму, насадженого радянським режимом, зберігалася у близькій пам'яті поколінь, особливо у сільській місцевості. За даними опитувань, вплив родини на релігійне виховання збільшився з 31% у 2000 р. до 40% у 2018 р. Релігійність у родинному колі більш поширена у західній частині України, «де таке виховання вдома отримали 79% опитаних», найменше – на сході (21%).

²⁷ Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (інформаційні матеріали). – К., 2018. – С.3–4. Див. також: Більшість українців вважають себе віруючими-християнами – Інфографіка [Електронний ресурс]: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1594%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=ru

²⁸ Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення... – С.4.

²⁹ Єленський В. Українське православ'я і український проект // Pro et Contra. – 2013. – Май – август. – С.29.

Більшість віруючих в Україні ідентифікують себе як православні. Проте йдеться не лише про обрядову сторону. У пострадянський період звичаї, обряди та церковні традиції органічно ввійшли в повсякденне життя: відвідування храмів, дотримання віросповідних вимог, відзначення свят і пам'ятних дат. За соціологічними даними 2018 р. 58% віруючих відвідують релігійні служби. У контексті духовно-релігійних практик для українців характерна повага до священства, у свідомості більшості вірян існує позитивний образ священника (примітно, що більшість вищих ієрархів УПЦ Московського патріархату – уродженці Західної України, де і здобули початкову духовну освіту).

У фрейм сучасної релігійної культури українців цілком вписуються спроби церковних інтелектуалів створити «історіософську схему особливого шляху українського православ'я – укоріненого у богословській, культурній і навіть цивілізаційній традиції, котра не збігається з російським православ'ям». У цьому контексті В.Єленський посилається на праці єпископа переяслав-хмельницького Олександра (Драбинка) та митрополита київського й усієї України Володимира³⁰.

Зasadнича риса українського православ'я – духовність, щира віра в Бога (або прагнення такої віри). Ментальною основою природної духовності українців стала така риса національної вдачі, як кордоцентризм, тобто серце, любов, чутливість становлять основу віри й визначають мислення, розум та вчинки людини. Духовне відродження в Україні є не лише феноменом, який регулярно повторюються у драматичній політичній і культурно-релігійній історії українства, але природним механізмом подолання політичних криз, соціальних катастроф, революційних експериментів. Узагалі для українського суспільства характерна релігійна толерантність, котру демонструють 75% опитаних, із них 44% вважають, що «будь-яка релігія, яка проголошує ідеали добра, любові, милосердя і не загрожує існуванню іншої людини, має право на існування», а 31% упевнені, що «всі релігії мають право на існування як різні шляхи до Бога».

У цілому про високий рівень духовності українців свідчить, з одного боку, їх духовна толерантність, з іншого – заперечення національної орієнтації релігії та церкви. 37% опитаних вважають, що церква, релігія не мають бути національно орієнтованими, 34% – це заперечують, 29% – не визначилися. Показово, що за конфесійним принципом ставлення до національної орієнтації церкви й релігії мають суттєві відмінності на релігійній мапі України: «Якщо серед вірних УГКЦ прихильники національної орієнтованості церкви та релігії становлять більшість (57%), серед вірних УПЦ-КП – відносно

³⁰ Див.: *Александр (Драбинко)*. Киев – Новый Иерусалим: К очеркам о киевской градософии (доклад на IX Международных Успенских чтениях «Память и надежда: горизонты осмысления и пути осознания». Киево-Печерская лавра. 27.09.2009) [Електронний ресурс]: <http://arhiv.orthodoxy.org.ua/ru/node/27678>; *Володимир*. Пам'ять про Новий Єрусалим і київська традиція (слово про Київ на відкритті IX Міжнародних Успенських читань «Пам'ять і надія: горизонти осмислення та шляхи усвідомлення») [Електронний ресурс]: <http://orthodox.org.ua/ru/article/pamyat-pro-novii-%D1%94rusalimki%D1%97vska-tradits%D1%96ya>. Див. також: *Єленський В.* Украинское православие и украинский проект. – С.34.

більшість (47%), то серед вірних УПЦ відносно більшість (49%) становлять противники такої точки зору»³¹. Тож численні лояльності українського православ'я відображають багатоспектральну церковну ситуацію в Україні.

У цілому соціальна теологія постає міждисциплінарним простором взаємодії теологічних і соціогуманітарних дисциплін. Вона сприймається як традиційна складова соціального богослов'я й новітня сфера академічних досліджень.

Соціальна теологія – складова соціального богослов'я

Не можна не погодитися з думкою, що становлення соціальної теології як напряму у християнському богослов'ї припало на добу модерну (середина XIX – середина XX ст.) і певною мірою було підготовлене розвитком соціогуманітарних наук. Адже призначення соціальної теології полягало в адаптації класичного християнства до нових соціальних, політичних, духовних, ментальних, психологічних реалій. Звісно, як новий напрям богословської думки соціальна теологія мала потужний евристичний потенціал – величезний корпус джерел, основу якого становить Святе Письмо, праці християнських мислителів, перших отців церкви, старих і нових богословів.

Соціальна теологія як розділ богослов'я має свій смисловий апарат та власну мову, тобто поєднує біблійні істини, християнські принципи й норми з категоріями соціальної теорії та реаліями суспільно-політичного життя. Біблійні образи, ідеї, як відомо, присутні практично в усіх секулярних текстах авторів християнського ареалу. Проте якщо в більшості цих авторів наявні здебільшого лише розрізнені фрагменти біблійного матеріалу, то у соціальних теологів простежуються прямі смислові лінії священних текстів. Не випадково роман-пророцтво Ф.Достоевського «Біси» цілком корелюється з біблійним інтертекстом. Біблійно-християнська пам'ять, що присутня у сучасних текстах, створює можливість теологічного прочитання нинішніх соціально-політичних реалій³².

Соціальна теологія стверджує, що Бог завжди вкладає певні смисли у соціальні реалії й передає людям свої повідомлення через певні соціально-політичні події. Проте люди не сприймають ці смисли з огляду на світоглядний (секулярна модель світу, якою керуються невіруючі в Бога), чи то мовний (коли дослідник не володіє мовою богослов'я й не може перекласти сакральні знаки і значення у звичні формулювання) бар'єри. Тож теологічні смисли соціальних зрушень, політичних катастроф зазвичай залишаються поза межами секулярної свідомості.

Згідно з соціальною християнською теорією, катастрофи соціуму – громадянські, міждержавні війни, революції, тиранії, геноциди – сприймаються як «відплата» кільком поколінням людей, послана Богом за їхні «гріхи». Отже на мові богослов'я «потоп», «вавилонський полон», «вороже нашествя» – це кара, коли Бог відвертається від людей, щоб змінити їхню свідомість і

³¹ Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення... – С.6.

³² Бачинин В.А. Российская реальность как предмет политической теологии. – С.64.

поведінку. За логікою соціальної теології, стихійні лиха, ворожі навали, війни, революції, котрі супроводжуються потрясіннями та величезними жертвами, доводять, що кара страшна, однак у цьому винні самі люди.

Таким чином, теологічні смисли світової історії проступають лише у світлі біблійних принципів, у контексті геоцентричної картини світу. Натомість секулярна (зазвичай антропоцентрична) свідомість перебуває в опозиції до Бога й не сприймає аналітичні ресурси соціальної теології, тому їй недоступне істинне, глибинне розуміння соціально-політичних реалій. Це означає, що розум повинен перебувати в єдності з вірою, і дослідникові потрібні не лише віра й особистий релігійний досвід, а також проникливість, інтуїція, моральне відчуття, естетичний смак³³.

Соціальна теологія передбачає, що кожна подія в минулому й теперішньому має чимало смислів³⁴. Перший шар – це конкретні соціально-політичні смисли, які легко прочитуються в рамках секулярного мислення. Так, із позитивістської перспективи Жовтневий переворот 1917 р. означав перехід влади від Тимчасового уряду до більшовиків і зміну політичного порядку та державного устрою. Другий шар – це політична історія, котра визначає передумови, наслідки, значення певної події. Із такого погляду жовтневі події в Петрограді пояснюються кризою російського самодержавства, що не змогло пристосуватися до нових обставин, на відміну, наприклад, від англійської монархії. Третій шар – філософські смисли, у світлі яких революція 1917 р. відкрила глибинні суперечності буття внаслідок гігантських розломів, куди провалювалися старі форми життя, і водночас у хаотичному вирі «смутного часу» відбувалося формування нових форм соціального існування. Четвертий шар містить релігійно-моральні смисли, крізь призму яких 1917 р. сприймається як крайня точка падіння моралі, згасання «братської любові», коли «постав брат на брата». По-п'яте, глибинні, релігійні смисли соціальних змін і трансформацій виявляє соціальна теологія. Так, теологічний сенс прийдешньої революції, уважає В.Бачинін, визначив Ф.Достоевський у романі «Біси» задовго до її початку – у мільйони людей різних станів «вселилися

³³ Там же. – С.65.

³⁴ Показово, що в корпусі сучасних публікацій щодо аналізу російської реальності В.Бачинін виокремлює кілька рівнів її пояснення. На поверховому русійними факторами виступають конкретні особи та певні історичні колізії. Такий підхід означає перелік імен і подій, що змінюють один одного, і по суті пропонує спрощене пояснення історичної реальності. Саме в такому жанрі працюють історики, економісти, політологи, публіцисти, котрі мають нахил до емпіричних, науково-популярних або художніх конструкцій, інтерпретацій реальності. Другий тип (рівень) пояснення історичних реалій більш складний, його прибічники використовують філософські категорії та соціологічні методи, що «оперують не одиничними, а комплексними смисловими структурами». Філософи використовують «блоки факторів», одні з них означають причини, інші – наслідки, при тому ці «блоки» з легкістю можуть мінятися місцями, тобто фактори конструюються у «блоки» довільно, і все залежить від уяви та смаку автора. Словом, секулярна думка легко міняє узагальнення місцями, а отже потребує переходу від секулярних позицій на інший рівень свідомості та узагальнень, що передбачає духовний пошук. Ідеться про думку, «оснащену якісно новим теоретичним інструментарієм». Це мають бути принципи та категорії релігійного, теологічного характеру, що сягають своїм корінням першопричин усього сущого. На цьому рівні, констатує дослідник, «соціальна філософія поступається місцем соціальному богослов'ю, а політологія відступає перед політичною теологією» (див.: *Бачинин В.А. Российская реальность как предмет политической теологии. – С.61–62*).

біси». Одержимі люди почали називати те затьмарення, в якому вони перебували, «революційною пристрасстю» й через те згубили себе, з'явилося «абсолютне зло у своїх страхітливих формах»³⁵.

Таким чином, кожен із п'яти варіантів прочитання соціально-політичної реальності має свою систему причинних і фундаментальних значень та зв'язків, а отже є самодостатнім. Із теологічного погляду соціальна реальність – це результат спільних зусиль Бога й людей. Історія народів – це Божа праця для людства. Бог завжди вів і продовжує вести людський рід, тобто виховує його, заохочуючи або вчасно зупиняючи³⁶.

Соціальна гріховність

Одним із ключових понять соціальної теології виступає категорія гріха – особистого й корпоративного. Останній властивий великим людським спільнотам, як-от народам, державам. Російський світський теолог В.Соловйов використовував поняття «збірний гріх» («собирательный»), коли говорив про загибель Візантії. У його розумінні суспільний гріх – це гріх усенародний, державний: «Царства, як збірне ціле, гинуть тільки від гріхів збірних – усенародних, державних – і рятуються тільки виправленням свого суспільного ладу або його пристосуванням до морального порядку»³⁷. Головним «збірним» (корпоративним) гріхом Візантії В.Соловйов уважав «повну й усезагальну байдужість до історичного роблення добра, до проведення волі Божої у збірне життя людей»³⁸. Через такі суспільні гріхи, тобто неприпустиме відхилення від «належного, угодного Богові», додає В.Бачинін, загинули не лише Візантія, але й Російська та радянська імперії.

Про «надособисті», «надіндивідуальні» гріхи писав і Папа Римський Іван Павло II. У своїх посланнях-енцикліках «Примирення й покаєння» («Reconciliatio et Paenitentia», 1984 р.), «Турбота про соціальні речі» («Sollicitudo Rei Socialis», 1987 р.) він використовував поняття «соціальні гріховні структури», «соціальна гріховність», «гріховні системи», «гріховність системи», «гріховні ситуації». У його розумінні гріховні структури – це «суспільні формоутворення та сили, котрі мають гнітючий вплив на вищі людські обдаровування, пригнічують здібності й таланти людей». Такими гріховними структурами Іван Павло II уважав комуністичну та ліберально-буржуазну ідеології. Гріховні структури «обтяжують соціальне й духовне життя людства, роблять його темним і деструктивним». У посланні 1984 р. соціальну гріховність він визначав як концентрацію численних особистих гріхів:

«Говорячи про гріховні ситуації або виступаючи проти гріховності певних соціальних ситуацій і поведінки більших чи

³⁵ Там же. – С.66.

³⁶ Там же.

³⁷ Соловьёв В.С. Византия и Россия // Византизм и славянство: Великий спор. – Москва, 2001. – С.159. Див. також: Бачинин В.А. Российская реальность как предмет политической теологии. – С.70.

³⁸ Соловьёв В.С. Византия и Россия. – С.160.

менших соціальних груп, або навіть позиції цілих їх об'єднань, церква з розумінням заявляє, що ці випадки соціальної гріховності є результатом, скупченням і концентрацією численних особистих гріхів. Це суто особисті гріхи тих, хто сприяє і спонукає до беззаконня й навіть використовує його: тих, хто, маючи можливість усунути, виключити або принаймні зменшити якесь соціальне зло, не робить цього через безтурботність, страх чи потураючи закону мовчання, за таємною змовою, або з байдужості; тих, хто шукає виправдання в нібито неможливості змінити світ; а також тих, хто хоче ухилитися від дій під приводом причин вищого порядку»³⁹.

Той факт, що між індивідуальним і суспільним гріхом існує тісний зв'язок, означає, що відповідальність покладається не на систему, а на людей у рамках цієї системи, котра має спонукати їх до конструктивних дій. У присвяченій соціальному вченню католицької церкви енцикліці 1987 р., де розглядалися глобальні соціальні, економічні й політичні проблеми того-часного світу, Іван Павло II так характеризував стан цивілізації:

«Слід підкреслити, що світ, розподілений на блоки, керований жорсткою ідеологією, де замість взаємозалежності та солідарності панують різноманітні форми імперіалізму, не може не опинитися під владою гріховності системи. Сума негативних факторів, котрі протидіють істинному розумінню всезагального блага й обов'язку йому сприяти, створює в людях та установах бар'єр, котрий на перший погляд важко здолати»⁴⁰.

На мові соціальної теології як суспільні гріхи сприймаються революції, націоналізм, мілітаризм, релігійний екстремізм, ксенофобія та інші соціальні відхилення. Кожна така девіація має власний теологічний смисл і може ідентифікуватися як суспільний гріх. В усіх них єдине підґрунтя, тобто вони вказують на замисел Бога, котрий допускає такі відхилення, адже кожна девіація дає можливість людській свідомості дійти до розуміння важливого. Війни, політичні вбивства, терористичні акти – це не тільки страждання, вони також дозволяють переоцінити звичні цінності, ведуть до розуміння того, чого «потребує Творець від своїх творінь»⁴¹.

Уважається, що численні «суспільні гріхи» спотворюють проект змін гео-соціальної реальності. Християнська соціальна думка стверджує, що людина й людство не владні над минулими, адже воно – «незворотна реальність». Щодо теперішнього, то це сфера, де кожна людина не тільки підкоряється «інерції необхідності», але має свою вільну волю.

Важлива категорія соціальної теології – спасіння. Кожна людина має можливість спасіння, в якому й полягає її основна мета. Це також кінцева мета всього людства, тож будь-яке відхилення від цього магістрального напрямку стає фактом «соціальної девіації». Саме такий шлях проходять і

³⁹ Цит. за: *Бачинин В.А.* Российская реальность как предмет политической теологии. – С.70.

⁴⁰ Цит. за: Там же.

⁴¹ Там же.

надсуб'єкти світової історії – цивілізації, держави, народи, ті, хто з них нехтує християнськими цінностями, стають «заручниками небезпечних девіацій». Як уважає французький філософ Ж.Марітен, порядок, свобода роблять цивілізації, навіть потужні, «однаково жорстокими», і «лише християнська цивілізація може бути позбавлена суттєвих вад»⁴².

Спектр ідей соціальної теології включає і проблему влади. Сакральна належить Богові та здійснюється ним прямо чи опосередковано через пророків, посланців, священнослужителів. Натомість носієм світської влади виступає держава (правителі, судді, законодавці) – колективний суб'єкт вищої влади, що здійснює управлінські й розпорядчі функції у суспільстві у цілому. Влада може проявляти себе як богобоязна чи безбожна. За словами П.Сорокіна, розумні та далекоглядні політики з повагою ставляться до релігії. І якщо перші особи держави – віруючі, народ пробачає їхні людські слабкості.

Водночас існує влада безбожна – апостасія, котру визначають як надто негативний прояв політики секуляризації. Чи не найбільш одіозним різновидом апостасії стала політика більшовиків, чия мета полягала у створенні «абсолютно секулярної держави». Вони відкинули принцип християнської моралі та природного права, знехтували правами і свободами громадян, навіть правом на життя. Жертвами репресій стали десятки тисяч служителів церкви, мільйони простих вірян. Відбувся відкат у «дохристиянський» і «доправовий» стан суспільства.

Сумнозвісним теоретиком і практиком державного безбожжя був Й.Сталін. Маючи духовну освіту, він став найжорстокішим тираном ХХ ст. Парадокс полягає в тому що «ворог релігії й моральності, узурпатор прав і свобод, апологет атеїзму та матеріалізму, засвоївши тон догматичного православ'я», використовував його як партійний публіцист і теоретик, що дозволило йому відродити саму ідею держави як «земного бога»⁴³. Державомонстр, що знаходилась у центрі більшовицької апостасії, котра нехтувала християнськими цінностями й нормами, принципами права, законності та моральності, призвела до радикальних зсувів у масовій свідомості. Як писав релігійний мислитель М.Трубецької: «Більшовизм зумів зняти маску з секулярної людини й показати всім сатану в його неприхованому вигляді, і тим самим уселити в багатьох упевненість у реальності сатани, а значить привести до віри в Бога»⁴⁴.

У цілому важливий постулат соціальної теології – це розуміння інтегруючої ролі християнської ідеї, котра не має бути ані православною, ані протестантською, ані католицькою, і яка зможе об'єднати «християн із християнами, а також християн із представниками інших конфесій та християн із невірними»⁴⁵. На відміну від секулярного мислення з його атеїстично-ма-

⁴² *Маритэн Ж.* Знание и мудрость. – Москва, 1999. – С.55. Див. також: *Бачинин В.А.* Российская реальность как предмет политической теологии. – С.71.

⁴³ *Бачинин В.А.* Российская реальность как предмет политической теологии. – С.69.

⁴⁴ *Трубецькой Н.С.* Мы и другие // Русский мир: геополитические заметки по русской истории. – Москва; Санкт-Петербург, 2003. – С.784. Див. також: *Бачинин В.А.* Российская реальность как предмет политической теологии. – С.69–70.

⁴⁵ *Бачинин В.А.* Российская реальность как предмет политической теологии. – С.73.

теріалістичними категоріями соціальна теологія може дати нове бачення та розуміння соціальних реалій у світі, що глобалізується.

Соціальна теологія як напрям академічних досліджень

Соціальна теологія має значний евристичний, науковий потенціал на полях вивчення й розуміння глобальної історії. З огляду на багатовимірний характер соціальної теології, котра містить соціальну есхатологію, герменевтику суспільних подій, соціальну критику, соціальну логіку царства Божого, конфесійну історію, вона виступає як специфічний тип історичного мислення, засіб розуміння й відтворення глобальної історії. Як пізнавальна модель соціальна теологія може бути прийнятною на різних щаблях глобальної історії – від світової історії людства до регіональних (великих культурних ареалів Тихого й Атлантичного океанів), локальних (Середземномор'я, Центрально-Східна Європа), місцевих (національні держави, поліетнічні імперії) рівнів.

Світова історія рухається тим шляхом, який не завжди зрозумілий і доступний секулярному мисленню істориків, політологів, економістів тощо. Методологічним фреймом такої історії виступає релігійне начало. Отже у світлі соціальної теології великі суб'єкти світової історії – цивілізації, держави, народи – подібно звичайній людині живуть за релігійно-духовними нормами й моральними принципами. Порушення цих норм і принципів державами, народами, цивілізаціями призводить до появи колективних «суспільних» гріхів. Не випадково визначний християнський інтелектуал Іван Павло II оперував такими поняттями, як «гріховність системи», «гріховні соціальні структури», «гріховні системи», «гріховна ситуація».

У такій системі координат суспільними гріхами вважаються революції, політичні вбивства, тероризм, комуністична та ліберальна ідеології, націоналізм, релігійний екстремізм, ксенофобія тощо. За будь-який гріх, у тому числі колективний, «суспільний», згідно з усталеним релігійним порядком настає кара. Отже люди самі викликають караючі сили. Кара за скоєні ними гріхи здійснюється силами зла – якщо перейти з алегоричної мови на звичайну – у вигляді стихійних лих і катаклізмів, тайфунів, цунамі, землетрусів, природних, екологічних катастроф, а також як крах політичних режимів, занепад великих культур, загибель держав і цивілізацій. Кара за невір'я – важкі хвороби (соціальний аналог такої хвороби – це корупція). Карою за сепаратизм патріарх Філарет вважає війну на Донбасі. Проте за карою людина виходить на шлях спасіння, котре є головною метою людини та великих людських спільнот – народів, держав, культур, цивілізацій.

У цілому, соціальну теологію слід розглядати як тип глобальної історії, концептуалізація якої відбувається за допомогою таких універсальних категорій християнського богослов'я, як гріх – покарання – спасіння. З огляду на це постає слушне питання: як співвідносяться між собою релігійний та історичний наративи? Із приводу альтернативи наукового й релігійного наративів М.Епштейн зазначав, що більше шансів на поширення має той,

«котрий у найбільшій мірі дивує, захоплює, спонукає не тільки до пізнання, але перетворення світу. І релігійний, і науковий нарativi самі по собі містять чимало неймовірного, по-справжньому поетичного та метафізичного, дивовижного в аристотелівському сенсі»⁴⁶.

Сам факт появи глобальної історії у вигляді соціальної теології – не випадковий, це результат історичного розвитку європейської релігійності. Як відомо, релігійність часів середньовіччя пронизувала всі сторони свідомості тогочасного суспільства. У добу Відродження в рамках християнської цивілізації розростається «пласт безрелігійності», що у XVIII ст. вийшов назовні та визначив ідеологію французьких просвітників. У XIX ст. секуляризм (атеїзм) остаточно затвердився у свідомості інтелектуалів від Л.Фюєрбаха, К.Маркса до Ф.Ніцше. У XX ст. відбувалася переоцінка цінностей: «Свята Трійця переосмислювалася як відображення земної сім'ї (Фюєрбах), а Бог – як доросла проєкція дитячої залежності від всемогутнього батька (Фройд)». Саме XX ст. були властиві такі антирелігійні рухи, як лібералізм, націоналізм, фашизм, розвиток науки і техніки, освоєння космосу тощо⁴⁷. Канадський дослідник історії секуляризації Заходу Ч.Тейлор узагалі називає XX ст. «секулярною епохою». Секуляризм у його розумінні – це руйнування релігійної картини світу, зниження соціального статусу церкви й водночас створення передумов для нових духовних рухів, релігійних і світських. Словом, у XX ст. релігійна свідомість остаточно поступилася секуляризму та атеїзму⁴⁸.

Проте рух європейської релігійності на цьому не завершився. Нинішню ситуацію в «постсекулярній» Європі М.Епштейн визначає як «епоху, коли віра, котра зазнала занепаду в минулому столітті, переживає підйом». За такою логікою, XXI ст. постає як століття «проторелігії» в добу глобалізації:

«Тепер видається, що всі ті “пост”, котрі розмножилися в 1970–1990-х рр.: постгуманізм, постісторизм, постструктуралізм, постхристиянство й т. д. – усі вони самі в минулому. Настав час початку, повсюдного “прото” [...] проторелігії в епоху глобалізації [...] стан нашої цивілізації протоголобальний, протовіртуальний, протобіотехнічний і навіть протоангельський (маючи на увазі здатність людей до дедалі зростаючої дематеріалізації свого існування)»⁴⁹.

Можемо констатувати, що секуляризм та атеїзм XX ст. підготували ґрунт для відродження релігійності, духовності в добу глобалізації. Адже релігійність – це не лише зовнішній, формальний аспект ставлення до віри (церковні правила, ритуали, традиції), або таке явище, як «мінімальна релігія», перш за все – це духовність, що означає любов, віру, щире ставлення до Бога, котре пронизує спосіб життя людини й постійні процеси у суспільстві.

⁴⁶ *Епштейн М.* Релігія после атеизма: Новые возможности теологии. – С.376.

⁴⁷ Там же. – С.381.

⁴⁸ *Taylor Ch.* A Secular Age. – P.534. Див. також: *Епштейн М.* Релігія после атеизма: Новые возможности теологии. – С.40.

⁴⁹ *Епштейн М.* Релігія после атеизма: Новые возможности теологии. – С.393.

Соціальна теологія та українська інтелектуальна традиція

На полях соціальної теології сучасного звучання набувають концептуальні побудови філософа та християнського мислителя позаминулого століття П.Юркевича. Джерелом його поглядів стало біблійне вчення про «серце» й «ідеї серця» в європейській і вітчизняній інтелектуальній традиції. Він стояв у витоків російської релігійної філософії та мав значний вплив на формування світогляду світського теолога В.Соловйова – свого студента, учня й наступника на кафедрі історії філософії та права Московського університету Останній, який сам мав українське коріння (по лінії матері), залишив цікаві думки і спостереження про українськість та вдачу свого наставника:

«Юркевич був родом з Полтавщини, походженням українець і назавше заховав у характері і мові яскравий відбиток свого походження. Індивідуальний характер Юркевича склався, без сумніву, на загальному тлі української натури, їй відповідала його задумливість, заглибленість у себе, чутливість більш інтенсивна, ніж екстенсивна, також впертість і замкненість, що доходила до хитрости. Юркевич мав нахил до тихого обміну думок з небагатьма приятелями. До оцих рис треба додати ще одну, теж українську, – особливий рід сконцентрованого гумору. Він смішив мене, сам лише ледве посміхаючись»⁵⁰.

Із перспективи соціальної теології заслуговують на увагу положення антропологічно-релігійної концепції філософа. Так, П.Юркевич удався до порівняння держави з людиною, урахувавши складності внутрішніх зв'язків та організації всередині цих двох систем: «Держава є людиною великих розмірів, тому, визначивши суть людини, можна визначити й суть або думку держави». І при тому зазначав, що досконалість держави перебуває у прямій залежності від досконалості людини⁵¹.

Відомо, що через полеміку з М.Чернишевським П.Юркевич став об'єктом цькування з боку «прогресивних публіцистів», представників революційно-демократичного табору. У своєму критичному огляді «З науки про людський дух» (1860 р.) філософ піддав критиці статтю М.Чернишевського «Антропологічний принцип у філософії», зокрема матеріалістичні принципи, котрі у середині ХІХ ст. стали справжньою інтелектуальною модою. Показово, що сам М.Чернишевський презирливо ставився до опонента, відмовляючись від будь-якої полеміки. Унаслідок публічних нападок рукописи П.Юркевича практично не публікувалися, його праці та ім'я замовчувалися тривалий час, особливо за радянського періоду.

Ядро теологічної антропології П.Юркевича становить його релігійно-романтична «філософія серця». У праці «Серце і його значення в духовному житті людини за вченням слова Божого» він розгорнув теологічну картину світу, адже джерело розвитку людини й суспільства перебуває в духовній

⁵⁰ Цит. за: *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992. – С.203.

⁵¹ Див.: *Давидов П.Г.* Антропоцентрична концепція П.Д.Юркевича й філософська рефлексія права [Електронний режим]: http://www.apfs.in.ua/v8_2015/10.pdf

сфері, у реалізації Божественного задуму та Божественного ідеалу любові. Світ можна пізнати лише серцем, тому саме серце, а не розум, становить первісну сутність людини. Знання також повинні пройти «через серце», осяяне розумом, прямісінько «у вмістилище душі». Серце, у розумінні П.Юркевича, є центром душевного й духовного життя людини, джерелом її фізичних сил і пізнавальних дій: «Людина повинна віддати Богові одне своє серце, щоби зробитися Йому вірною в думках, словах і справах: дай мені, сину мій, своє серце, волає до людини Божа премудрість»⁵². Найвища цінність людського роду полягає в єдності людства перед Богом:

«Усі наші вчинки, уся наша поведінка має керуватися вірою, що Ісус Христос покликав весь людський рід до єдності під одним Богом. Хто перевів цю віру із простої думки в живий зміст свого духа, із голови у серце, той в кожній людині вбачає свого ближнього, знайомого, рідного, брата. Незгоди і сутички між людьми, невідхильні в житті, не згасять в ньому почуття цієї духовної спорідненості людей, себто не згасять в ньому правди й любови, які є загальні і загальнозначні підстави для встановлення між людьми миру і братської спільності»⁵³.

Отже серце, сердечність слугують джерелом релігійного почуття людини та основою віри. «Основа релігійної свідомості людського роду, – стверджував П.Юркевич, – полягає в серці людини: релігія не є щось стороннє для її духовної природи, вона утверджується на природному ґрунті»⁵⁴.

Таким чином, погляди П.Юркевича цілком вписуються в релігійно-філософську традицію української свідомості, що сягає своїм корінням містики ісихазму, ідей філософів-полемістів І.Вишенського, К.Ставровецького (Транквіліона). Згодом її продовжив Г.Сковорода, який уважав серце вмістилищем щастя, любові й царства Божого всередині нас. Ця традиція представлена в українському романтизмі (М.Максимович, М.Гоголь, М.Костомаров, П.Куліш), а також у мистецтві й літературі 1920-х рр.

Як не дивно, нашому сьогоденню цілком суголосні роздуми політичного мислителя В.Липинського, котрий писав про справи церкви та релігії в Україні. Він наголошував, що як моральна сила потрібна така церква, котра «нашу теперішню гризню за викинуті на наш колоніальний смітничок недогризені кістки перетворить в боротьбу за світове місце України, за ту нашу свідому місію історичну, яку нам, серед інших націй і держав, дав до виконання Великий Бог на Нем сотвореній землі». Релігію В.Липинський уважав школою соціальної та моральної дисципліни й не допускав її використання в політичних цілях. Тому «крім ясної і виразної власної нашої віри світської, ідеології політичної, нам потрібна загальнолюдська віра в Бога, необхідна допомога і церкви, і релігії». Він застерігав проти використання релігії в

⁵² Юркевич П.Д. Вибране / Пер. з рос. В.П.Недашківського. – К., 1993. – С.78.

⁵³ Цит. за: Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – С.202.

⁵⁴ Юркевич П.Д. Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого // *Його жс.* Вибране. – С.103.

інтересах політичного меркантилізму, державного егоїзму та «зажерливих інстинктів» політиків:

«Спекулянт, чи на торговлі, чи на промислі, чи на релігії, чи на політиці, хоче мати завжди при найменшій зусиллю якнайбільші зиски; хоче вибитись всіма засобами наверх. Для цього йому потрібна якнайбільша свобода. Релігія і церква, яка своїми обов'язуючими всіх наказами моралі обмежує свободу; релігія, яка не дозволяє свobodно ошукувати, брехати, визискувати, грабити; релігія, яка наказує слухати авторитетів і задержувати свої егоїстичні зажерливі інстинкти; релігія, яка проповідує найбільше зусилля в боротьбі зі злом і кличе до жертви та посвяти до цілої громади, – не може бути приємною такого типу організаторам державного життя, і тому вони всіма силами стараються її вплив обмежити, державне громадське життя з-під її контролюючого і обмежуючого впливу увільнити і зробити з неї до нічого таких державних політиків не зобов'язуюче приватне підприємство»⁵⁵.

Отже релігія й політика мають різні вектори руху у суспільстві, тому в них різне розуміння, що таке свобода: якщо політик чи то «спекулянт» прагне якомога більше «свободи», то релігія та церква своїми моральними принципами всіляко обмежують будь-чий намагання ошукувати, брехати, визискувати.

Український релігійний наратив

Багато міркувань В.Липинського звучать пророче у ситуації, коли у сучасній Україні актуалізуються релігійне питання та міжконфесійне протистояння. Створення помісної церкви – це важка духовна праця загалом вірян, священників, громадськості. Спроба ж розколу українського православ'я, говорячи словами філософа й політичного мислителя, є нічим іншим, як «приватним підприємством» деяких політиків у нашій країні та поза її межами. Отже маємо підстави констатувати, як органічно релігійно-філософські роздуми українського інтелектуала доби модерну вписуються в коло духовних проблем, актуалізованих нинішньою епохою ґлобалізації.

Ідеї й роздуми В.Липинського – це пролог українського релігійного наративу. Певний інтерес становить погляд на історію України з позицій соціальної теології, її ключових понять гріх – кара – спасіння. Так, патріарх Філарет наголошує, що шлях від гріха до спасіння (очищення від гріха) – один, через покаєння:

«Своєю силою ми гріх не подолаємо. Божественною силою і силою благодаті Святого Духа. А для цього від нас вимагається покаєння. Тобто визнання свого гріха. Визнати себе гріш-

⁵⁵ Липинський В. Релігія і церква в історії України. – Л., 1933. Див. також: Сюдюков І. Дорога до українського храму // День. – 2018. – 6 червня.

ником не так просто. Не так просто. Тому що ми кожен свій гріх виправдовуємо тими чи іншими обставинами. А якщо ми виправдовуємося, значить, ми не каємося. А для того, щоб отримати очищення від гріха, треба покаятися. А для того, щоб покаятися, треба визнати себе грішним».

Сучасний стан українського суспільства, за словами предстоятеля, пов'язаний із духовним відродженням України, сенс якого він убачає в будівництві нових храмів (за роки незалежності їх зведено 3,5 тис.), а також у довірі, на противагу офіційним владним інституціям, до армії, до воїнів, котрі боронять країну на сході, у розвитку волонтерського руху. Патріарх Філарет вважає, що «довіра до церкви в Україні найвища», адже вона несе потрібне й корисне. Коли люди «відвертаються від Бога, але це не значить, що Бог не існує, і це не значить, що Бог не керує цим світом. Це ми, грішні, відступаємо від Бога. І собі на біду. А якби ми трималися Бога, виконували його заповіді, то і війни не було б, і справедливість у суспільстві була б, якби ми трималися Бога і виконували його заповіді»⁵⁶.

На часі в Україні проблеми війни, корупції, помісної церкви, трудової еміграції. Як вважає голова Дніпровського центру духовного відродження В.Смутко, наразі відбувається відсів, адже виїжджають ті, кому не потрібний Закон Божий, тобто ідуть «во славу свою», а залишаються – вірні Богові. Сили диявола не можуть здолати Україну. Сенс буття як Божий закон буде відкриватися послідовно. Той факт, що ми живемо у глобалізованому світі, передбачає співпрацю між народами й державами. Патріарх Філарет наголошує: «Справа в тому, що ми живемо в глобалізованому світі і не ми вибираємо, а сам історичний процес такий, що не можна жити в ізоляції. Ви повинні знаходитись в співпраці з іншими державами». І далі пояснює смисл такої співпраці України з Європою: «[...] ми не тільки хочемо з Європи щось отримати позитивне: технології, демократію, свободу слова і тому подібне. Але ми можемо і Європі дати того, чого вони не мають. А вони не мають духовності. А у нас вона є»⁵⁷.

Цілком очевидно, що в умовах нашої гібридної реальності та гібридної свідомості, у рамках якої співіснують, з одного боку, релігійність, духовність, віра, з іншого – секуляризм, «новий атеїзм», бездуховність, усі типи глобальної історії, у тому числі соціальна теологія, мають право на існування й заступують на більш детальне вивчення.

REFERENCES

1. Bachinin, V. (2005). Rossijskaia realnost' kak predmet politicheskoi teologii. *Politika i obshchestvo: Nauchnyj rossijsko-frantsuzskij zhurnal po voprosam sotsialnykh nauk*, (4), 61–74. [in Russian].

⁵⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.radiosvoboda.org/a/28217560.html>

⁵⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2018/06/14/7183252/>

2. Cherenkov, M. Sotsialna teolohia iak theologia prima nashoho chasu. Retrieved from <https://risu.org.ua/ua/index/blog/~cherenkoff/60472/> [in Ukrainian].
3. Elenskij, V. (2013). Ukrainское pravoslavie i ukrainskij proekt. *Pro et Contra* (maj – avgust), 27–44. [in Russian].
4. Epshtejn, M. (2013). Religiiia posle ateizma: Novye vozmozhnosti teologii. Moskva. [in Russian].
5. «Pomisna tserkva oboviazkovo bude. Protses obiednannia vzhe pochavsia» – patriarkh Filaret pro Boha, Ukrainu i viinu Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/28217560.html> [in Ukrainian].
6. Taylor, Ch. (2007). *A Secular Age*. Boston.

IRYNA KOLESNYK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,
Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), ikolesnyk2002@gmail.com

SOCIAL THEOLOGY: CHALLENGES OF THE GLOBAL AGE

In this essay social theology is analyzed as a phenomenon of modern religious thought. Social theology is actualized in the Global Age due to the crisis of the policy of state atheism and secularism, as well as the growth (prosperity) of religiosity in the globalizing world. Social theology combines transcendental meanings with human factor. It presents social evidence for the existence of God and the reconciliation of faith with social and political reality. It defines theological meanings of social and political reality. Social theology has its own language and terminology. Its main category is «social sinfulness» (individual and collective, public (nationwide, state) sins). Yet social theology is also a type of global history. Within the framework of social theology, such larger-scale subjects of world history as civilizations, states and nations live (just like ordinary person) in accordance with religious rules, spiritual norms and moral principles. In the language of social theology revolution, nationalism, religious extremism, political ideologies, xenophobia are perceived as public sins, followed by punishment in the form of natural and environmental disasters, state and societal collapses. Social theology is a new cognitive model for global history studies. The author lays particular emphasis upon the connection between modern social theology (learned profession) and the Ukrainian religious tradition, from Christian intellectuals of the 16th century, H.Skovoroda, Ukrainian romantics to the works of P.Yurkevych and V.Lypynskyi.

Keywords: *social theology, social sinfulness, atheism, secularism, Global Age, global history, Ukrainian religious tradition.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

TERRA UCRAINICA:
ІСТОРИЧНИЙ АТЛАС УКРАЇНИ І СУСІДНІХ ЗЕМЕЛЬ:
Від кімерійців до сьогодення / Д.Вортман,
Я.Гордієнко, М.Майоров. – Х.: Клуб
сімейного дозвілля, 2018. – 224 с.

Про стрімкий розвиток української історичної картографії свідчить те, що ця галузь накопичила достатньо досвіду та інформації, щоб відірватися від освітянських моделей, які панували більше двадцяти років, і піднятися на нову орбіту. Атлас «Terra

Ucrainica» треба розглядати як видавничий експеримент, і у цьому його цінність.

Автори позиціонують своє видання як популярне, підготовлене в рамках проекту «Лікбез: Історичний фронт». До роботи долучилися Я.Гордієнко, М.Майоров, А.Галушка, Є.Синиця – небайдужі до картографії історики й літератори, а також картограф Д.Вортман, котрий знається на історії. Принципи побудови атласу вичерпно викладено в передмові (концепція, мета, засади написання географічних назв, побудови умовних знаків). Попри домінування політичної історії, автори визнали за необхідне закартографувати окремі господарські, соціальні, етнічні сюжети.

Проект розвиває ідею, яку раніше у власний спосіб реалізовували західні видавництва (їх перелічено в передмові; можна додати ще російський «Атлас етнополітичної історії Кавказа», укладач А.Цуцєв, 2006 р.; стилістика цього видання проявляється в оформленні карт), що полягає в демонстрації часових зрізів на певний рік. Читач, наче в машині часу, може спостерігати динаміку змін політичної ситуації на сталій території. Наповнення цієї ідеї українським змістом – продуктивний і своєчасний крок.

Якщо оглянути перспективу світової історичної картографії, то в ній чітко простежуються дві тенденції:

1. Надзвичайно проста картографічна мова (максимум інформації за мінімумом зображувальних засобів), схематичність ліній, лаконізм змісту та легенд (пригадуються сентенції теоретиків картографії: мовляв, на тематичних картах точність картографічної основи є другорядною вимогою). Такі мапи зрозумілі всім категоріям читачів. Професіоналізм картографа тут полягає у виявленні найважливішого.

2. Академічний підхід, властивий вітчизняній пострадянській картографії. Такі твори вирізняються глибиною розробки, точністю графіки та змістовністю, але й надмірною інформативністю. Їх аудиторія – фахові історики.

Задум авторів атласу поєднує популярну та академічну складові. Через дрібний масштаб більшості карт фахівцеві видання може здатися простим (більша частина інформації загальновідома, хоча й подана в незвичний спосіб), проте може неабияк розширити світогляд пересічного поціновувача історії. Таким чином, за невизначеності цільової аудиторії автори творили атлас «для себе» – утім саме з таким настроєм народжується щось значуще.

Реалізації проекту передувала тривала підготовча робота, опрацювання великого масиву історичних і картографічних джерел. Зміст та зображувальні засоби ретельно продумано. Використано новаторські графічні (до прикладу, текстура морів – сіренька гідрографія, колись типова на історичних картах, нині забута) та сюжетні прийоми. Автори не повторюють помилок попередників, натомість запозичують ефекти, що вже стали ознакою будь-якого популярного чи то навчального картографічного видання з історії України – це біла лінія сучасного кордону нашої держави. Уперше такий прийом застосував діаспорний картограф П.Р.Магочій. Слід зазначити, що історико-картографи інших країн вважають зайвим орієнтувати читача зображенням сучасних кордонів. Цікавою новацією стало використання окремої мапи, де підписано гідрографію. На решті карт атласу назви річок не підписано – це робить їх більш легкими до читання.

Зі смаком виконаний дизайн додає атласу, крім пізнавальної, ще й естетичну цінність. Одноманітну низку типових карт, що поступово змінюються, раптом «оживляють» мапи з несподівано сміливим компонуванням. У цьому відчуваються впливи кращих взірців західної атласної продукції, коли відмова від вісі «північ – південь» або використання цікавих картографічних проєкцій порушує стереотип сприйняття і змушує подивитися на зміст карти під іншим кутом. Дібрка ілюстрацій оригінальна. Штампів, що зустрічаються майже в усіх виданнях з історії України, небагато.

Автори намагалися у власний спосіб подолати одвічну проблему картографії: суперечність між вимушеним формалізмом картографічної моделі дійсності та сповненою напівтонами мінливою історичною реальністю, що її треба виразити конкретикою умовних позначень.

Складено універсальну до всіх карт легенду (с.9). Така структура видання трохи незручна. По-перше, вимагає повсякчас гортати сторінки, щоб звернутися до легенди, уточнюючи елементи карт. По-друге, універсальні знаки не завжди гармоніюють зі змістом. Картограф долає це, ускладнюючи легенду. Він має обмежувати творчість скупим набором графічних засобів, намагаючись в усякий спосіб розширити й удосконалити їх.

Попри задекларовану популярність, легенда побудована надто науково, з урахуванням усіх випадків, що можуть трапитися на карті. До прикладу, позначки населених пунктів, крім адміністративного значення, поділяються ще на тимчасові, ті що ототожнюють із певною археологічною пам'яткою або іншим точно локалізованим об'єктом, і ті, які не можна локалізувати. Кидається у вічі штрихування: на малих площах воно виглядає красиво, а на великих – грубо (с.93, 113, 157, 209). У таких випадках другорядні території через надмірну строкатість можуть брати на себе більше уваги, ніж основні,

але картограф, залишаючись заручником власної легенди, не може відійти від заданого алгоритму.

Уміння користуватися легендою також потребує підготовки, адже не всі спроможні абстрагуватися до картографічної мови. Та якщо читач зробить інтелектуальне зусилля й наповнить умовні знаки історичними образами, йому відкриються нові, часто неочікувані знання, приховані під символікою знаків.

Природне середовище є тлом історичних явищ. Тому на багатьох картах показано рельєф – чи то у вигляді горизонталей, як на мапах Криму (с.45), чи окремим умовним знаком (с.83). Це ще більше поглиблює інформативність карт. Автори на багатьох із них поєднують політичну та природну ситуацію з тематикою господарства (землі кочових народів), етнічного складу (наприклад, с.159), соціальних рухів (повстання), що надає мапам комплексного характеру.

У виданні використовуються цифрові географічні основи – вони з великою детальністю, без узагальнень показують гідрографію та берегову лінію морів. А детальність підкреслює правдивість зображення. Картограф дотримується правил історико-географічної достовірності, він прискіпливо відстежує часові зміни течії річок, обрисів морських берегів – Азовського моря й гирла Кубані, реґресії Каспію в гунсько-хозарські часи, теренів Нідерландів (с.57), етапи заповнення сучасних водосховищ (див. Рибінське на с.203–209). Однак трапляється, що філігранно відпрацьовані ділянки на картах сусідять із такими, що їх автор оминув увагою. Прикрі випадки географічної неточності можна роздивитися на с.153: показуючи канал Дунай – Тиса, треба було б показати й канал Прип'ять – Західний Буг (Королівський), який уже існував і є важливішим за тематикою карти; не показано протоки між островами в гирлі Одеру; Дністер не добігає до моря; місто Ляйбах (Любляна) не на своєму місці тощо. Не актуалізовано гідрографію Нижньої Месопотамії в давні часи (с.37). Коли вже географічну точність задіяно як ознаку модерного якісного видання, то треба її дотримуватись усюди. Усе це нібито дрібниці, якщо враховувати складність поставленої задачі, але вся картографія тримається на дрібницях.

Своєю чергою, точна географічна основа вимагає детальності тематичного змісту, а отже підсвідомо викликає довіру й до нього. Раніше точністю історичних кордонів на картах часто нехтували через те, що вони були нечітко встановлені. На відміну від мап середньовічної Німеччини чи Франції з їх складним мереживом феодальних кордонів, межі давньоруських князівств окреслювалися приблизно. Новітні історичні картографи, Ю.Лоза (Україна) та В.Темушев (Білорусь), підняли планку графічного виконання історичних кордонів, доповнюючи брак інформації науковою інтуїцією, і відтепер це стало нормою (с.83).

Така любов до дрібниць приводить до ефекту гіперреальності, зображення стає максимально переконливим і читач вірить, що перед ним «справжня» картина минулого, а не візуалізована авторська інтерпретація історичних джерел. Об'єкти навмисно деталізуються, щоб створити переконливу ілюзію реальності.

Проблема заповнення місць, про які нічого не відомо або бракує інформації, повсякчас переслідує картографа, котрий зображує минулі часи. Що краще: залишити порожнє місце або показати гіпотетичну картину минулого? Якщо літератор може оминати складну тему, картограф на це не має права.

Суспільна практика змушує його створювати цілісне картографічне зображення з фактів, що спостерігаються окремо, навіть коли таких фактів бракує. Здається, краще помилитися, ніж нічого не показувати. У таких випадках автор розділяє відповідальність, посилаючись на авторитетних дослідників. Особливо це помітно на прикладі кордонів Галицько-Волинської держави – із понад десяти їх зображень на картах різних авторів немає двох однакових. Сама наявність таких випадків указує напрямок подальших досліджень.

Показ територій із нечітким статусом (квазідержави, протодержавні утворення, різні форми залежних держав, невизнані держави) – ще одна типова проблема історичної картографії. Багато складових, багато умовностей. Як їх показати, не порушуючи принцип популярності? Не все можна відобразити в картографічний спосіб через його обмеженість, але автори намагаються вирішити це питання, застосовуючи різні текстури (див. державу Бурбисти на с.47 або ранню Русь на с.69, 76). Так само накладанням текстур вирішується проблема багатшаровості змісту. Часто в них буває складно розібратися навіть досвідченому користувачеві.

Завдання критики полягає не в пошуку вад твору й не в акцентуванні уваги на похибках, а у спробі розтлумачити, донести до читача ідею автора. Позаяк будь-який атлас – умістилище багатьох якостей і достоїнств, незмірно більших за дрібні прорахунки. Кожна нова історична карта не заперече попередні, вона доповнює й уточнює їх.

Залишмо тексти поза критикою. Вони не позбавлені публіцистично-емоційного забарвлення, та все ж розраховані на підготовленого читача. Може хтось написав би інакше, але не за змістом, а за стилем. Можна дискутувати щодо меж давніх держав, але це – авторське бачення. Та є кілька суб'єктивних зауважень, чи, краще сказати, запитань. Чому українські землі показано надто оглядово на тлі держав Стародавнього Сходу за кімерійської та скіфської доби? Осереддя картографічного зображення, територія України, за античних часів залишається пусткою, як про неї говорив Страбон, утім за сучасним рівнем знань не варто його розуміти надто буквально. На с.49 хотілося б побачити бодай скіфські городища на пониззі Дніпра (Червоний Маяк, Миколаївка). Чому на с.131–161 показано великі монастирі, зокрема й Почаївську лавру, але немає найважливішого – Києво-Печерської лаври?

Є й інші зауваги щодо мікроскопічних відхилень від ідеалу на периферійних областях мап. Територія Пергамського царства (с.43) не охоплювала острови Лесбос, Хіос і Самос. Дуже умовно окреслено володіння лангобардів в Італії 580–630 рр. (с.61–63), німецькі середньовічні держави, зокрема Зальцбургську архієпископію (с.99 і далі). Та й саме місто Зальцбург у 1812 р. належало Баварії, а не Австрії (с.153). На цій же сторінці Західну Померанію позначено кольором Данії (яка нею не володіла), а вона тоді ще належала Швеції. Галицьке містечко Горлиці, з якого почався наступ німецько-австрійських військ у 1915 р., розміщено на території Угорщини (с.167). А на с.95 викликають сумнів кордони Грузинського царства – невже воно в 1341 р. володіло Ерзурумом? Монгольська династія в Ірані називалася Джалаїриди. Албанія – «біла пляма», автор не знайшов джерел, щоб заповнити її (с.97). На с.137 угорське повстання та Донське військо чомусь показано однаковим знаком. Ідучи за логікою легенди атласу, Південний Епір (с.161) треба було б показати як «невизнану державу». На карті подій літа 1918 р. вся територія Румунії,

включно з тимчасовою столицею, окупована австро-німецькими військами. Хоча румуни й зазнали поразки, але, здається, до Ясс противник не доходив. Проте ці дрібниці не псуєть загального позитивного враження від атласу.

З огляду на вимоги точності популярні атласи завжди програють – якщо академічні мають пройти кілька фахових коректур (що збільшує собівартість видання), а навчальні щороку вдосконалюються та оновлюються, то помічені похибки популярного атласу зберігатимуться до перевидання, яке за нинішніх умов малоймовірне. Та, правду кажучи, усе пізнається в порівнянні, а порівнюючи атлас «Terra Ucrainica» з аналогічними закордонними «популярними» виданнями, можна стверджувати, що він в усіх вимірах на порядок кращий.

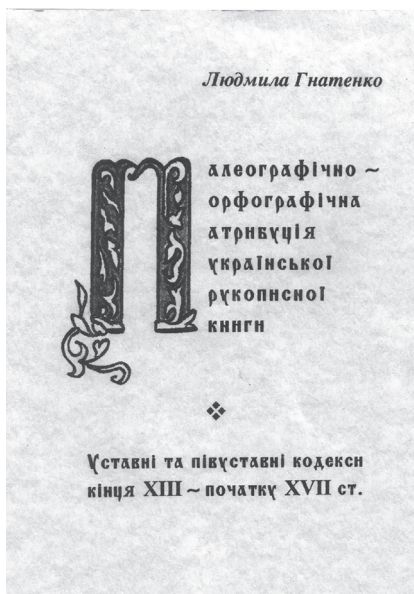
Історичні карти багато чому навчають, зокрема розумінню сьогодення. До прикладу, спостереження за тим, як виникають, зростають, втрачають території, гинуть і знову відроджуються Україна й Польща, ілюструє неможливість знищення традицій державності. Дуже показово характеризує вітчизняну історію мапа на с.101, де орда Саїд-Ахмеда займає половину сучасної України. Цивілізаційні межі, породжені у часи антагоністичних суспільств, тримаються століттями й після зміни історичних умов, що їх породили. Відлуння поділу України на два світи, історичне ядро (або метрополію) та територію недавньої колонізації, ми відчуваємо й тепер.

Інший приклад – поширення протекторату угорських королів до Дніпра (с.97). Навіть автори історичних атласів Угорщини не наважуються таке показувати. Якщо формально подільські Коріятовичі вважали себе угорськими васалами, то все одно зображення розмірів їхніх володінь надає зайвий аргумент у руки мрійників про «велику Угорщину». Не можна недооцінювати цього, адже багато чого спочатку відбувається на символічному рівні, а згодом стає реальністю.

Зображуючи південні кордони Речі Посполитої, автор мапи залишає пустку на Запорозжжі. Дике Поле виводиться за межі Київського воєводства та стає нічийною територією, як це й було до встановлення кордонів у XVIII ст. (с.109, 111, 119). Якщо офіційного кордону немає, ним буде межа заселеної території. І від карти до карти ми бачимо, як кордон просувається на південь. Ламається схема, типова для шкільної картографії з її однозначним трактуванням кордонів. Так само автори відмовляються від нав'язаної радянсько-російської традиції – обов'язкове простягання південних меж Московського царства XVI–XVII ст. аж до Кавказу. Популяризуються новітні дослідження в галузі історичної картографії, зокрема щодо територіального устрою Гетьманщини (с.143). Усупереч панівній донедавна думці бачимо, що «Задніпровські місця», до того, як там утворили Нову Сербію, належали Миргородському полку, а не запорожцям.

Поєднання простору й часу готує ще чимало поживи до роздумів, особливо, коли за справу беруться ентузіасти, озброєні ґрунтовним знанням. Такого рівня атлас – не просто популярне видання до «сімейного дозвілля», у руках фахівців він може стати інструментом картографічного метода дослідження й використовуватися для порівняльного аналізу та оцінки територіальних наслідків історичних подій або навіть для геополітичного прогнозування.

Дмитро Ісаєв (Київ)

ГНАТЕНКО Л.

**ПАЛЕОГРАФІЧНО-ОРФОГРАФІЧНА АТРИБУЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ РУКОПИСНОЇ КНИГИ: УСТАВНІ ТА
ПІВУСТАВНІ КОДЕКСИ КІНЦЯ XIII – ПОЧАТКУ XVII ст. –
К., 2016. – 473 с.**

У радянські часи історії України було відведено роль Попелюшки, особливо щодо козацьких і більш давніх часів. Те саме сталося й з українською кодикологією та палеографією. Тому великий комплекс середньовічних українських книг залишався недостатньо вивченим і часто зараховувався до «загальної східнослов'янської спадщини». Ситуація почала змінюватися на краще після проголошення державної незалежності України,

але зміни відбуваються надто повільно. До того ж серйозною перешкодою на шляху наукових досліджень стало складне економічне становище нашої держави. І зараз серед науковців дуже мало охочих займатися складними проблемами української середньовічної палеографії XIII – початку XVII ст., що, зокрема, вимагає ретельної роботи в архівах та доброго знання досвіду палеографів, кодикологів XIX–XX ст. За таку роботу взялася Людмила Анатоліївна Гнатенко, яка плідно працює близько 30 років в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. Вона вже видала низку наукових каталогів кириличної рукописної книги XII–XVI ст., які супроводжувалися ґрунтовними фаховими дослідженнями й палеографічними альбомами. Вона ж була, між іншим, у складі невеликої групи фахівців, котрі підготували до друку Пересопницьке євангеліє XVI ст. (на ньому присягають президенти України).

Наслідком багаторічної роботи дослідниці стала рецензована монографія з палеографічно-орфографічної атрибуції української уставної та півуставної книги кінця XIII – початку XVII ст. Актуальність обраної проблематики не підлягає сумніву, адже комплексна атрибуція писемного джерела, з'ясування авторства, дати та місця написання є наріжним каменем у наукових дослідженнях національної історії, писемності, мови, літератури, мистецтвознавства тощо.

Праця складається зі вступу, п'яти розділів, загальних висновків і додатків. У вступному розділі – «Історіографія та джерельна база дослідження» – уперше проведено аналіз історіографії з цього напрямку студіювань і показано, що питання атрибуції кириличної рукописної книги має багатоаспектний характер, а проблема використання орфограм як палеографічних ознак при проведенні їх атрибуції не набула системного вирішення. Авторка провела палеографічний і кодикологічний аналіз близько 1 тис. рукописних книг, серед них виявила й атрибутувала як українські

майже 300. До роботи було залучено рукописні кодекси, що зберігаються у фондах бібліотек і музеїв України та зарубіжних країн, як опубліковані, так і архівні. Кодекси, піддані аналізу, в основному зберігаються у вітчизняних сховищах (Національна бібліотека України ім. В.Вернадського, Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаніка, Наукова бібліотека Ужгородського національного університету, Закарпатський краєзнавчий музей в Ужгороді, львівські музеї), у Росії (Бібліотека Російської академії наук, Наукова бібліотека ім. О.Горького МДУ ім. М.Ломоносова, Державний історичний музей, Російська державна бібліотека, Російська національна бібліотека, Російський державний архів давніх актів), Угорщині (Національна бібліотека ім. Ф.Сечені).

У другому розділі – «Методологічні засади палеографічно-орфографічного напрямку» – авторка заклала підвалини палеографічно-орфографічного напрямку дослідження середньовічної кириличної рукописної книги, безпосередньо української. Тут вагомим здобутком є поглиблення палеографічного методу дослідження письма та вироблення нових принципів, методів, методик. Розроблено і принцип графічного буквеного узгодження в дублетних опозиціях та два нових методи.

У третьому розділі – «Атрибуційні орфограми української книжної кириличної писемності кінця XIII – початку XVII ст.» (тобто до часу опублікування перших засад правил церковнослов'янської орфографії, здійснених Мелетієм Смотрицьким у 1619 р. за рукописними джерелами українського походження) – розглянуто розвиток середньовічної української книжної писемності в контексті слов'янського середньовічного історико-культурного й реформативно-правописного процесу. Досліджено атрибуційні орфограми української книжної кириличної писемності кінця XIII – початку XVII ст. та встановлено основні критерії виявлення орфограм з атрибуційними ознаками. Доведено, що орфограми набувають атрибуційних ознак у буквених дублетних опозиціях, а це має винятково важливе значення саме для палеографічно-орфографічних студій. Запропоновано проведення атрибуції староукраїнської кириличної рукописної книги. Л.Гнатенко аргументовано доводить, що треба відмовитися від уживання термінів «давньоруський період», «давньоруська книжна писемність», які є безпосередньою калькою російських, і замінити їх визначеннями «давньоукраїнський період», «давньоукраїнська книжна писемність». Це очевидно і зрозуміло, дозволяє уникнути визнання обговорюваної спадщини як староросійської (рос. «древнерусской»). Відзначимо, що в російській історіографії термін «руський» неправомірно перекладають як «русский» або «российский».

У четвертому розділі – «Палеографічно-орфографічна атрибуція українських уставних та півуставних книг кінця XIII – початку XVII ст. за буквеними дублетними опозиціями» – напрацьовано методикку проведення палеографічно-орфографічної атрибуції українських уставних та півуставних книг указанного періоду за буквеними дублетними опозиціями, доведено значимість запропонованих до використання 11 груп атрибуційних буквених дублетних опозицій. Запропоновано використання даної методикки при

створенні в архівах, бібліотеках, музеях атрибуційних баз даних українських кирилических писемних джерел.

У п'ятому розділі – «Комплексне палеографічне та кодикологічне дослідження української кирилическої рукописної книги» – при комплексному палеографічному, кодикологічному та графіко-орфографічному дослідженні визначних українських писемних пам'яток (Лаврське євангеліє третьої чверті XIV ст., Четві-Мінеї 1489 р., Пересопницьке євангеліє 1556–1561 рр.) доведено доцільність і дієвість використання розроблених авторкою принципів та методів палеографічно-орфографічної атрибуції української середньовічної кирилическої уставної та півуставної рукописної книги, залучення атрибуційних орфограм при встановленні її часу й місця написання, мовної редакції, протографа, письма, книжної школи, скрипторію, книжників-писців тощо.

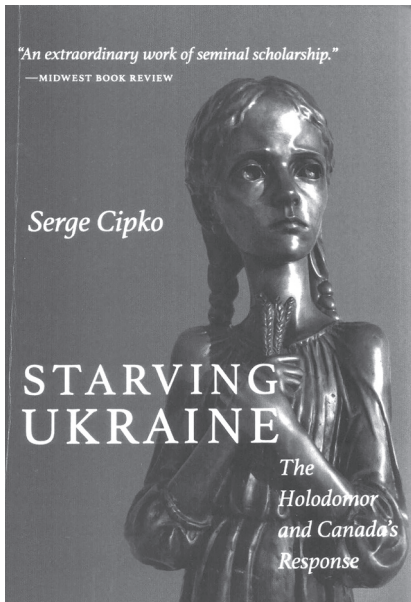
У висновках вичерпно й логічно підсумовано здобуті вагомі наукові результати. Слід підкреслити, що авторці вдалося по-новому показати тенденції розвитку писемних форм української книжності та культури, а також ідентифікувати українську спадщину, розкидані по світу рукописи, зараховані до інших слов'янських культур. Своїм дослідним досягненням авторка визнала вивчення характеру змін графічно-орфографічної системи письма української кирилическої середньовічної книжної писемності в контексті східно- й південнослов'янської книжної традиції; проведення системного аналізу використання букв і буквених знаків в орфографічній системі українських рукописних книг; визначення комплексу атрибуційних орфограм у буквених дублетних опозиціях та доведення, що в різних хронологічних періодах вони набувають палеографічних ознак.

Наприкінці книги крім значного списку використаних джерел і літератури (854 позиції), списку скорочень та ілюстрацій уміщено великий додаток (с.411–473), де у 32 таблицях представлено за хронологічними періодами атрибуційні орфограми в 11 палеографічно-орфографічних формулах. У додатку знаходимо й чимало фотографій сторінок стародавніх рукописів, якими проілюстровано динаміку змін атрибуційних орфографічних ознак.

Монографія Л.Гнатенко, як і будь-яке перше системне дослідження, не позбавлена певних вад, але їх не так уже й багато. На наш погляд, працю можна було б доповнити узагальненнями щодо авторського внеску в датування, передатування, визначення книги українського походження, повніше розкрити сутність рукописної книги як комплексного джерела, показати її історичний профіль (побутування), ареал розповсюдження та співвідношення української й інших слов'янських книг серед тих, що були переглянуті як слов'янські.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що монографія Л.Гнатенко – сумлінне і трудомістке дослідження, робить вагомий внесок у розвиток української кодикології та палеографії, дозволяє значно ефективніше виокремити українські рукописи кінця XIII – початку XVII ст. із масиву слов'янських і провести їх комплексну атрибуцію.

Юрій Мицик (Київ)

ЦІПКО С.
STARVING UKRAINE: THE HOLODOMOR AND CANADA'S RESPONSE. – REGINA: UNIVERSITY OF REGINA PRES, 2018. – XXIII, 352 P.

Ціпко С.
Голодуюча Україна: Канадська реакція на Голодомор. – Реджайна: Вид-во Реджайнського університету, 2018. – XXIII, 352 с.

Пропонований читачам відгук на книгу С.Ціпка є не стільки рецензією, скільки роздумами рецензента на її полях, пов'язаними із сучасним розумінням Голодомору. Видана напередодні 85-х роковин Голодомору, ця книга повертає нас в атмосферу початку 1930-х рр. Тоді в радянській Україні пану-

вав голод, і немало канадців, перш за все вихідців із країн Східної Європи, з тривогою і співчуттям прислуховувались до повідомлень про події за «залізною завісою».

Ім'я С.Ціпка майже незнайоме українським історикам. Досі він мав у науковому доробку монографічну працю, присвячену вузькій проблематиці: «Українці в Аргентині, 1897–1950: формування громади». Все змінює рецензована книга.

Книга присвячена аналізу відгуків канадської преси 1932–1934 рр. на Голодомор в Україні. Редактори газет тоді одержували, друкували й іноді коментували відомості, що містилися у приватних листах радянських громадян, адресованих родичам у Канаду. Друкувалися також розповіді емігрантів і канадських фахівців, які побували в цей час у Радянському Союзі.

Автор скромно зазначає, що його дослідження більшою мірою описове, ніж аналітичне (с.ХХ). Справді, за жанром книга є викладом того, що увійшло до канадської преси. Однак С.Ціпка використав матеріали 13 канадських, американських і британських архівів, а також чимало сучасних досліджень, щоб з'ясувати, як реагували на повідомлення преси державні службовці високого рангу різних країн. Дослідницький характер праці підтверджує сама структура книги: 228 сторінок тексту і 90 сторінок набраних дрібним кеглем приміток (майже дорівнюють обсягу основного тексту).

Українських фахівців мусить вразити колосальна кількість фактів по темі, хоч будь-яка інформація, аж до згадки про голод початку 1930-х рр., була в СРСР засекречена до грудня 1987 р. Пояснюється цей феномен просто: за переписом 1931 р. в десятимільйонному населенні Канади налічувалося багато вихідців із країн Східної Європи: 225 тис. українців, 157 тис. євреїв, 89 тис. менонітів (німців), 88 тис. росіян. Волею випадку дехто з них опинявся на певний час в Україні. Деякі одержували листи від родичів, передані okazією, тобто нецензуровані.

Усього автор суцільно переглянув майже сотню газет, переважно англо-, франко- й німецькомовних. Найбільше відомостей він знайшов у семи українських тижневиках. Шість із них видавалися у Вінніпезі, одна в Едмонтоні – найбільших скупченнях канадських українців.

Величезна кількість знайдених С.Ціпком повідомлень істотно доповнює створений в Одеській державній науковій бібліотеці бібліографічний покажчик літератури про Голодомор, опублікованої в Україні та поза її межами з 1932 до 2000 рр. Упорядники покажчика Л.Бур'ян та І.Рікун зареєстрували 6384 публікації¹.

За 30 років дослідження теми «нищівний удар по білогвардійцях і петлюрівцях» (так назвав дії влади, що призвели до Голодомору, сам Й.Сталін, хоч не розкрив їхньої суті) став відомим дослідникам в усіх деталях. Це була чекістська акція, розрахована на винищення мільйонних мас сільського населення України та Кубані. Суть «нищівного удару» полягала в конфіскації посеред зими 1932–1933 рр. усього продовольства тривалого зберігання, яке селяни зосередили до літа, працюючи у власному господарстві. Здійснювана під прикриттям зимових заготівель хліба, конфіскація всієї їжі супроводжувалася заблокуванням селян в їх оселях і цілковитою інформаційною блокадою. Через кілька тижнів почалося підгодовування через колгоспи і радгоспи усіх тих, хто зберіг фізичну здатність брати участь у весняних польових роботах. Тим часом упродовж першої половини 1933 р. мільйони селян, у тому числі жінки та діти, гинули повільною смертю. Відтворена дослідниками жахлива реальність відповідає одному з пунктів Конвенції ООН про геноцид: «навмисне створення для якої-небудь групи життєвих умов, розрахованих на цілковите або часткове фізичне знищення її».

«Ніщівний удар» уперше був опробований у листопаді – грудні 1932 р. у селах, занесених до «чорної дошки», а на початку січня 1933 р. поширився на усю територію України і Кубані. Одночасно Й.Сталін відмовився від ревізій хліба в довільних розмірах і перейшов (так само як Ленін у березні 1921 р.) до стягнення продподатку замість продрозверстки. Це припинило економічний колапс, оскільки держава визнала за селянами право власності на їхню продукцію і можливість реалізувати її на вільному ринку. Перехід до продподатку зберігався аж до кінця існування колгоспного ладу, адже забезпечував хоча б мінімальну зацікавленість селян у результатах господарювання. Зокрема всі втрати під час вирощування, збирання і транспортування урожаю тепер покладалися не на державу, а на колгоспи.

Суміщення цього принципового відступу від комуністичної доктрини з превентивним ударом по Україні і Кубані засвідчує, наскільки Й.Сталін боявся спалаху визвольної боротьби українських громадян, доведених до крайнього зубожіння недолугою економічною політикою влади: «Україну можемо втратити», – зазначив генсек ЦК у довірчому листі Л.Кагановичу від 11 серпня 1932 р. Безумовно, що разом із втратою України він позбувся б своєї посади.

¹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліографічний покажчик / Упор. Л.М.Бур'ян, І.Е.Рікун. – Одеса; Л., 2001. – 656 с.

Ось такою є коротка схема того, що трапилося в Україні у 1932–1933 рр. Бражає, що на підставі повідомлень у канадських газетах, які переддрукували розповіді свідків голодування, можна відтворити цю схему, але тільки в її розрізних елементах. Це засвідчує відповідність схем реальним подіям, що важливо само по собі. Одночасно слід визнати: режисура терору голодом, який спричинив Голодомор, виявилася настільки досконалою, що навіть ті, хто його пережив, не могли уявити собі реального стану справ.

Зібрані С.Ціпком поодинокі факти мають для нас особливу цінність, бо вони аутентичні. Досі дослідникам доводилось задовольнятися фактами з віддалених у часі на кілька десятиріч спогадів свідків Голодомору. Тимчасом архівні матеріали не можуть висвітлити повною мірою суті дій органів державної безпеки: деякі жакливі речі здійснювалися без письмових інструкцій.

Особлива цінність повідомлень канадської преси про ситуацію в Радянському Союзі полягає в тому, що вони допомагають усвідомити зв'язок між реалізацією більшовицькими вождями комуністичної доктрини і Голодомором. У вітчизняній і тим більше у закордонній історіографії цей зв'язок часто не усвідомлюється. Тимчасом те, що сталінський «нищівний удар» був завданий по двох україномовних регіонах Радянського Союзу, зайвий раз підтверджує надзвичайно важливу річ: український народ з особливою силою опирався намаганням керівників більшовицької партії побудувати в СРСР спотворений світ комунізму, покладаючись на цілком унікальні важелі влади в своїх руках. Ідеться про ту безмежну владу, яка сформувалась у них внаслідок трьох актів експропріації, послідовно здійснюваних впродовж тривалого періоду.

На початку ХХ ст. вожді більшовицької частини партії російських соціал-демократів перетворили її на слухняний інструмент завоювання політичної влади запровадженням у партійну будову принципу «демократичного централізму» (який вимагав цілковитої підпорядкованості нижчих ланок вищим). Так відбулася експропріація партії її вождями.

У 1917–1918 рр. вожді більшовиків створили радянську вертикаль влади шляхом насичення самоврядних солдатських і робітничих організацій членами своєї партії і витіснення з рад представників конкурентних соціалістичних партій. Так відбулась експропріація органів державного управління партійною вертикаллю влади.

Ленінська «держава-комуна» (як назвав вождь задуману ним державу одразу після повернення з еміграції) розпочала після укладення Брестського миру комуністичний штурм. Будівництво суспільно-економічного ладу, позбавленого приватної власності, на ділі обернулося експропріацією суспільства «державою-комуною». Однак третя експропріація не пішла так легко, як перші дві. Після підтриманої зубожілими народними низами експропріації буржуазії і поміщиків штурм захлинувся. Селяни не бажали ні віддавати свою продукцію державі у невизначених кількостях на засадах продрозверстки, ні об'єднуватися в комуні для спільної праці на державу. В.Ленін зупинився і оголосив розраховану на тривалий час нову економічну політику.

Й.Сталін, однак, після досягнення одноосібної влади припинив неп і почав з того, на чому зупинився його попередник – запровадження продрозверстки і насадження сільськогосподарських комун. Розпочатий із січня 1930 р. новий комуністичний штурм негайно зустрів гостру відсіч, і передусім з боку українського селянства. Й.Сталіну довелося на півроку припинити суцільну колективізацію, а потім відновити її уже в артільній формі, яка допускала присадибне, тобто приватне господарство колгоспників. Однак далі продовжувалось стягнення продрозверстки – реквізиції селянського хліба у довірливих кількостях. І знову-таки найбільш гостро продрозверстці опирались українські селяни. Як уже вказувалося, Й.Сталін змушений був зробити черговий відступ від комуністичної доктрини (тимчасовий, як він сподівався) і перейти до продподатку.

Повідомлення канадської преси про ситуацію в Радянському Союзі здебільшого були точковими. Йшлося про конкретні події, згадувані в кореспонденціях з-під «залізної завіси». Однак на підставі таких повідомлень іноді з'являлися аналітичні узагальнення. Одне з таких знаходимо у С.Ціпка в статті едмонтонського адвоката П.Лазаровича, опублікованої виданням «Edmonton Journal» у жовтні 1933 р. Останній майже рік пробув в Європі – спочатку в Лондоні, а потім у Празі – головному центрі української науково-педагогічної еміграції. Він, зокрема, писав: «Московський уряд свідомо вирішив позбавити харчів більшість населення України, щоб змусити його до цілковитого упокорення принципам комунізму». Причину такої політики Москви П.Лазарович пояснював так: «Українські селяни чинять шалений опір насадженню комунізму» (с.99). Невідомо тільки, чи він сам прийшов до такої думки, чи йому допомогли осмислити події в Україні празькі інтелектуали.

Якщо у 1930 р. опір українського селянства здебільшого відбувався у формі антирадянських повстань (на лютнево-березневому пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р. Й.Сталін зазначив: «Це був один із найнебезпечніших періодів у житті нашої партії»²), то після здійсненої під час колективізації кампанії «ліквідації куркульства як класу» можливості відкритого спротиву владі виявилися вичерпаними. Однак селянство могло чинити опір владі, який не вимагав ні зброї, ані організаційних зусиль, але був так само ефективний. Ідеться про саботаж колгоспної праці, який набув саме в Україні колосальних масштабів.

Про такі акти повідомляв інженер-конструктор канадської мостобудівної фірми Дж.Калдер. У 1929 р. він влаштувався на роботу в цій фірмі, яка взяла підряди на спорудження Дніпрогесу та інших радянських новобудов. Коли повернувся на Батьківщину, то майже відразу, у липні 1933 р., опублікував статтю в журналі «Macleant's», де писав: «У Європі і в Північній Америці вважають, що продовольчі утруднення (термін, який використовувався в СРСР – С.К.) викликані неврожаєм. На його думку, однак, в Україні селяни рішуче відмовляються працювати. Причина в тому, що уряд забрав у

² Правда. – 1937. – 1 апреля.

1931 р. усе зерно на експорт. Вважаючи, що режим зробить те саме в 1932 р., селяни відмовилися працювати і в результаті утворилася нестача зерна». Причина нестачі зерна названа правильно, але вражає кінцевий висновок: «Винні не ті, хто виробляє політичні рішення, а виробники продовольства» (с.74). Як усі закордонні фахівці, Дж.Калдер одержував за свою працю добру платню, але ані на мить не задумався, що українські селяни теж сподівались щось отримати від держави за вироблене продовольство.

Зупинимось тепер на тих поодиноких фактах у рецензованій книзі, які підтверджують викладену вище схему сталінського «нищівного удару». Перш за все, проаналізуємо повідомлення про вилучення у селян усього їстівного посеред зими 1932–1933 рр.

Перші аналітичні статті про радянський голод належали перу англійського журналіста М.Магеріджа. Він встиг побувати на Північному Кавказі та в Україні до появи 23 лютого 1933 р. заборонної постанови політбюро ЦК ВКП(б) «Про поїздки по СРСР іноземних кореспондентів». Повернувшись на Батьківщину, він опублікував свої враження у березні 1933 р. у трьох статтях у газеті «Manchester Guardian», які приголомшили західний світ. Канадська преса негайно виклала повідомлення М.Магеріджа на своїх сторінках. Місяцем пізніше він написав статтю для видання «Fortnightly Review», в якій розповів про війну сталінського уряду з радянським селом: «З одного боку – мільйони голодуючих селян, часто опухлих через брак їжі, а з другого – солдати, члени ОДПУ, які виконували інструкції диктатури пролетаріату». Цих останніх журналіст порівняв із хмарою сарани, «яка накрила найбільш урожайний в усьому світі український регіон і знищила в ньому все їстівне» (с.59). У цій статті, яку передрукували деякі канадські газети, не містилося прямого твердження про конфіскацію всього їстівного, але М.Магерідж не випадково порівняв «хлібозаготівельників» із сараною.

У січні 1934 р. газета «Новий шлях» (Едмонтон) опублікувала запис розповіді С.Слюсаренко в одній з українських канадських громад. Вона пережила голод завдяки допомозі з-за кордону і спромоглася покинути Радянський Союз у квітні 1933 р. Жінка була переконана, що сталінський режим прагнув знищити українську націю за допомогою штучного голоду: «бригади вишукували все їстівне – практика, що призвела до голоду в селах» (с.160–161).

Прем'єр-міністр Канади Р.Беннет 31 серпня 1934 р. одержав телеграму від голови Українського комітету допомоги голодуючим у Вінніпезі Д.Якіміщак, в якій говорилося: «Мільйони людей були винищені голодовою політикою радянського уряду. Зазнавши невдачі у нав'язуванні комунізму впродовж 15 років, цей уряд силою позбавив селян – як одноосібників, так і колективізованих, усіх продуктів харчування» (с.188). Д.Якіміщак безуспішно переконував Р.Беннета, який збирався до Женеви, подати голос проти вступу СРСР до Ліги Націй. Цю телеграму С.Ціпко знайшов в архіві канадського прем'єр-міністра. Вона засвідчує, що канадські українці вже тоді спромоглися розібратися в механізмі сталінського терору.

4 червня 1933 р. у газеті «Vancouver Province» з'явилася надіслана з Варшави кореспонденція американського журналіста Д.Дея. Посилаючись

на розповіді людей, які побували у СРСР, і на повідомлення дипломатів, він писав, що після запровадження внутрішніх паспортів (у грудні 1932 р.), влада почала виселяти з українських міст декласовані елементи, використовуючи їх на весняних польових роботах за щоденну тарілку каші. Селяни, як далі розповідав Д.Дей, помирали з голоду тисячами кожного тижня, а продовольча ситуація в містах була не набагато кращою. Відштовхнувшись від цієї кореспонденції, газета «Українські вісті» (Едмонтон) опублікувала 14 червня редакційну статтю «Страхітливі події в Україні», в якій вказувалося, що українці страждають від моральних і фізичних тортур: моральних – через те, що знищується нація, і фізичних – тому, що гине народ. Згадуючи недалеке минуле, редакція вказувала: коли Москва захопила Україну, вона ліквідувала національні об'єднання і партії, пресу та видавництва. Нічого подібного з українцями не відбулося в Чехословаччині, Польщі і навіть в Румунії. А тепер надійшов час, коли українці знищуються не тільки як національна спільнота, але й фізично, як народ. Радянський уряд забирає хліб для міст і на експорт, а українці змушені помирати з голоду. Ті з них, хто намагається втекти в Польщу і Румунію, гинуть від куль радянських прикордонників (с.60–61).

23 червня 1933 р. «Українські вісті» присвятили трагічним подіям в Україні редакційну статтю «Україна гине!». У ній говорилося, що селянам заборонено покидати свої села, тимчасом як голод стає все гострішим, з численними випадками канібалізму. Повідомлялося також, що адресовані в голодуючі села закордонні поштові відправлення з продовольством не приймалися. Газета закликала усіх українців за межами СРСР повідомляти світовій громадськості про трагічні події в радянській Україні.

Відмову приймати поштові відправлення з продовольством радянські чиновники аргументували відсутністю потреби в них. Фізична блокада голодуючих поєднувалася з інформаційною. Для більшої переконливості сталінський уряд підключив до заперечення голоду в СРСР так званих «корисних ідіотів», яких запрошував у країну, створюючи для них відповідну інформаційну картинку. Найбільшого розголосу набула поїздка колишнього прем'єр-міністра Е.Ерріо в Україну восени 1933 р. В українській і франкомовній канадській пресі одкровення цього політичного діяча були зустрінуті з подивом, хоч фінансово залежні від Москви видання всіляко їх поширювали (с.73).

Останні розрахунки демографів показують, що викликана голодуванням і супутніми епідемічними захворюваннями надсмертність становила в Україні за 1932–1934 рр. 3,9 млн осіб. Сукупні втрати населення, включно з дефіцитом народжень, досягли 4,5 млн осіб (по селу – 4,2 млн, по місту – 354 тис. осіб)³. До відкриття архівної демографічної статистики (1988 р.) були можливі тільки експертні оцінки, і у своїй книзі С.Ціпко наводить перші з них. Виявляється, що за всієї різноманітності вони не надто розходилися з розрахунками демографів.

³ Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки // Український історичний журнал. – 2015. – №4. – С.100–101.

Газета «Українські вісті» у редакційній статті «В обороні вмираючої України» (6 вересня 1933 р.) вказала, що за найбільш обережними оцінками британської і американської преси в Україні та на Кубані від голоду, починаючи з осені 1932 р., загинуло 3 млн осіб (с.90). У статті, опублікованій у «Chicago Tribune» 6 червня 1934 р., згадуваний вище Д.Дей повідомляв, що він зустрічався в Москві з трьома неназваними іноземними дипломатами, які сказали, що в Україні й на Кубані від голоду та епідемії загинули від 5 до 6 млн осіб (с.255). Висвітлюючи прибуття до Вінніпега секретаря Міжнародного комітету допомоги голодуючим у СРСР Е.Амменде, газета «The Winnipeg Free Press» 26 липня 1934 р. зазначила, що під час зустрічі з українською громадою він сказав: у 1933 р. в радянській Україні загинули щонайменше 5 млн осіб (с.192).

На відміну від політичних репресій, коли на кожну жертву репресій заводилася особова справа, терор голодом являв собою стрілянину по площі. Тому перші експертні оцінки втрат від голоду виводилися поширенням доступних даних по селах і районах на всю територію регіону. Організатори терору спочатку не задумувалися над тим, що майбутній перепис покаже невідповідність реальної чисельності населення поточним розрахункам. Й.Сталін усвідомив це тільки в середині 1936 р., після чого негайно заборонив аборти. Заборона, однак, мало позначилася на чисельності населення за переписом, здійсненим у січні 1937 р. Тоді диктатор репресував тих, хто проводив перепис, і призначив новий на 1939-й рік.

Більша частина книги С.Ціпка присвячена одній темі – організації продовольчої допомоги селянам України. Зміст тогочасних газет засвідчує, що громадяни Канади, як правило, ставилися з великим співчуттям до голодуючих і були готові надати їм продовольчу допомогу. Однак, як уже вказувалося, радянський уряд допомоги не приймав.

По-іншому розвивалася ситуація з магазинами фірми «Торгівля з іноземцями», мережа яких у роки голоду охопила районні центри. Із завершенням Великої депресії іноземні фахівці почали масово покидати СРСР, і клієнтами фірми стали ті радянські громадяни, які мали золоті і срібні речі, валюту або родичів за кордоном.

С.Ціпка вказує, що навесні 1933 р. «Торгзін» розмістив у вінніпезьких газетах «Канадійський фермер» та «Український голос» оголошення про те, що канадські громадяни можуть надсилати йому валюту, зазначаючи адресу людини, для якої вона призначена, а фірма знайде її і забезпечить усім необхідним у межах переведеної суми. Розвинувши мережу магазинів до тисячної відмітки в липні 1933 р., «Торгзін» успішно викачував валюту з тих, хто співчував голодуючому радянському населенню (с.174).

У Радянському Союзі всіляко вітали поштові перекази з-за кордону, але громадяни одержували не долари, а рублі за офіційним курсом (2 руб. за 1 дол.). Вимога громадян віддати їм валюту, а не рублі, задовольнялася. Однак, як повідомляла газета «Українські вісті» у серпні 1933 р., до такого громадянина раз на місяць приходив фінінспектор для перевірки наявності одержаної суми. Якщо вона зменшувалася без довідки «Торгзіну», це

означало, що власник валюти спекулює на чорному ринку. Спекуляція каралася тюремним ув'язненням (с.88).

«Голодуюча Україна» містить десятки розповідей про долю людей, яким пощастило вирватися з радянського пекла у вільний світ. Історії зі щасливим кінцем траплялися тільки тоді, коли канадські родичі мали можливість сплатити радянській державі за вихід із громадянства своєрідний викуп – багато сотень доларів. Якщо такої можливості не було, то сталінська держава не випускала людину із своїх смертельних пазурів.

С.Ціпко показав голодуючу Україну в незвичному ракурсі – очима людей, які знаходяться на іншому боці земної кулі. Його книга вражає тією солідарністю з радянськими громадянами, яку виявили громадяни Канади. До речі, не тільки українці, які відчували свою органічну спорідненість з радянськими українцями, а й канадські громадяни інших національностей. Вражає книга й тим, наскільки детально була поінформована тодішня Канада про трагічні події в голодуючій радянській Україні. У наступні десятиліття гострота почуттів зникла, пам'ять пригасла, і українській діаспорі доводилося знову й знову нагадувати співгромадянам та світовій громадськості про сталінський «нищівний удар» на чергових роковинах Голодомору – 20-х, 30-х, 40-х. Урешті-решт, об'єднавшись з американською діаспорою напередодні 50-х роковин Голодомору, вона зруйнувала інформаційну блокаду й розповіла правду про Голодомор самій Україні. Ця правда стала однією з рушійних сил, які дозволили їй вислизнути з братерських обіймів російсько-радянського комуносоціалізму і здобути політичну незалежність.

На жаль, п'ята частина сучасного українського суспільства все ще перебуває під російським інформаційним тиском і не визнає Голодомор геноцидом українського народу. Було б корисним перекласти «Голодуючу Україну» на українську мову й поширити її безпосередньо в нашій державі.

С.Ціпко нещодавно став заступником директора по науковій частині в Канадському інституті українських студій. Перед ним як науковцем і керівником цієї авторитетної установи розкривається широке поле діяльності. Будемо сподіватися, що його внесок у розвиток і зміцнення сучасних канадсько-українських відносин зростатиме рік від року.

Станіслав Кульчицький (Київ)

МАВРІН О.

**НЕОЧІКУВАНІ ЗДОБУТКИ ВТРАЧЕНОГО ЧАСУ:
ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА АРХЕОГРАФІЇ В УРСР (40-ві –
80-ті роки ХХ ст.). – К.: АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ,
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ІМ. М.С.ГРУШЕВСЬКОГО
НАН УКРАЇНИ, 2018. – 352 с.**

В умовах сьогодення увиразнюється своєрідний соціальний і культурний контекст епохи, який спонукає до осмислення досвіду й формулювання нових типів і видів запитань до розвитку наукового знання. Історія науки важлива як елемент історії суспільства в цілому, як суттєвий і вагомий чинник історико-культурної парадигми, розвитку наукової думки; звернення до неї сприяє осягненню передумов, традицій, надбань. Конкретний історико-науковий матеріал допомагає усвідомлювати внутрішні тенденції, закономірності розвитку наукових знань, уможлиблює фіксацію досягнень й осмислення мотиваційних чинників акцентуації певних проблем чи завдань. Не випадково дослідження з історії науки вже давно посили гідне місце серед історичних досліджень.

Нову контекстуальність формування й розвитку наукових знань будь-якої науки обрамлює систематизація й узагальнення раніше отриманих знань та досвіду. Історія науки фіксує огляд існуючого знання, а також слугує стартовим майданчиком для подальшого розроблення, доповнення й удосконалення напрацьованого запасу знань. Вагомим компонентом її дослідження є аналіз внутрішніх закономірностей розвитку наукового знання й логіко-теоретичних проблем розвитку науки. Свого часу, обґрунтовуючи логіко-методологічні й історико-наукові концепції, англійський філософ і логік У.Уевелл зауважив, що стара теорія завжди входить у нову тією долею істини, яку вона продовжує містити в собі¹. Накопичення наукового знання відбувається поступово і безперервно, але в певний час стається стрімкий перехід від попередньої епістемологічної структури до наступної. Відповідно до парадигмального підходу у вивченні наукового знання лише в кінцевій стадії будь-якої парадигми можливо висновувати про специфіку кожного з її етапів розвитку.

Вихідним пунктом будь-якого дослідження є постановка проблеми, яка слугує пізнавальним й комунікативним атрактором, активатором пізнання, породжує дослідницьку програму тощо². Монографію О.Мавріна присвячено

¹ Whewell W. The Philosophy of Inductive Sciences, Founded Upon Their History // William Whewell's Theory of Scientific Method / Ed. R.E. Butts. – Pittsburg, 1968. – P.75–78. Див. також: Светлов В.А. История научного метода: Учеб. пособие для вузов. – Москва, 2008. – 700 с.

² Прытков В.П. Познательные функции и типология научных проблем [Електронний ресурс]: http://teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnalala/2013/5/fil%D0%BEs%D0%BEfy%D0%B0/rytkov.pdf

дослідженню трансформаційних процесів у теорії і методиці української радянської археографії, що відбувались упродовж 1940–1980-х рр. У авторській інтерпретації період визначено як «втрачений час для цієї дисципліни». Науковець вдається до реконструкції процесу розвитку наукового знання, інституалізації археографії, порушує питання археографічної обробки документів, їх підготовки до друку, видавничий репертуар та методику розроблення правил публікації документів тощо. В основу архітектоніки дослідження покладено проблемно-хронологічний метод побудови. З огляду на невизначеність статусу та методологічних засад археографії вагомим видається фокусування авторської уваги на її генезі, спробі визначення статусу, оприявнення місця серед інших дисциплін тощо. Праця складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списків літератури та скорочень, іменного покажчика.

У вступі О.Маврін наголошує на особливому місці історії української археографії серед напрямів археографічної діяльності, оскільки вона «є не лише окремою темою дослідження, але й виступає у якості дослідницького методу, а в деяких визначеннях археографії – складовою частиною її предмету»³. При цьому увиразнено декілька підходів до вивчення історії української археографії, що склалися у вітчизняній науці за чверть століття. Перший – це проблемно-хронологічний, коли за основу береться історична періодизація. Другий, коли базовими є культурно-історичні епохи. Історія розглядається як сукупність культурно-історичних епох (певних замкнених концептів), які не обов'язково перебувають у взаємозв'язку і тим більше не є ланками одного еволюційного процесу. Дослідник мотивує переваги першого підходу з огляду на те, що «проблемно-хронологічний напрям дає більше можливостей для вивчення тих змін, що відбувалися в українській радянській археографії в радянську добу» (с.5).

Окреслення об'єкту рецензованої праці автор подає через визначення завдання історичного дослідження: «[...] точний облік опублікованих документів і пам'яток письменства, а також вивчення історії організації археографічної роботи, характеристику методів і способів публікації різних видавничих осередків у минулому»⁴. При цьому він зауважує: «Очевидно, що питання теорії і методики є однією зі складових об'єкту вивчення історії археографії. Для означеного періоду цей аспект є ключовим, оскільки в радянську добу археографія перетворюється на наукову дисципліну, формулюючи предмет, метод функції, завдання» (с.6). Предмет дослідження сфокусовано на напрямках, історії їх становлення та розвитку упродовж майже сорокарічного періоду. Водночас науковець покликається на формулювання предмета В.Стрельським: «Визначити предмет кожної конкретної науки – означає встановити ту область дійсності і законів її розвитку, те коло питань, які вона

³ Єдлінська У.Я., Страшко В.В. Методичні рекомендації по передачі текстів документів XVI–XVIII ст. // Передача текстів документів і пам'яток: Методичні рекомендації за матеріалами науково-методичної наради (квітень 1990 р.). – К., 1990. – С.5.

⁴ Там само.

вивчає, з'ясувати, чим вона відрізняється від інших наук»⁵. Автор визначає мету археографічної діяльності як «медіатора між документом, джерелом та істориком-дослідником», взагалі, «приймачем» історичної інформації для подальшого застосування (с.22).

О.Маврін увиразнює підходи українських радянських фахівців до археографічної роботи в умовах загальносоюзної уніфікації: попри приреченість функціонування в умовах усталених загальносоюзних канонів, археографи республіки формували власний предмет дослідження та оригінальні методи роботи. Робиться висновок, що ці підходи створили передумови для подальшого поступу самобутньої української археографії та її відродження у 1990-х рр.

Дослідник зауважує, що доля української археографії у ХХ ст., як жодна інша наукова діяльність, залежала від обставин і передовсім – від влади, «адже історичні джерела, як правило, знаходилися під охороною і опікою держави, а самі видавничі практики потребували фінансування, що в умовах жорсткого централізму могли надати лише державні структури» (с.12). Власне, сама історія повоєнної археографії – це історія звуження наукової свободи, посилення регуляції археографічної діяльності владними структурами. І в той же час – це історія про «опірність» матеріалу; про те, як історичні джерела, попри заборони, здатні проявляти свою сутність, руйнувати ідеологічні рамки самим фактом своєї появи. Тож автор характеризує історію української археографії як «історію розквіту й занепаду, відродження і нових спроб (під різними приводами) знищити голоси минулих епох, що безпосередньо промовляють до нащадків зі сторінок археографічних публікацій, змушуючи їх до самостійного пошуку істини без посередництва готових схем і узагальнень».

За результатами проведеного в рамках дослідження аналізу О.Маврін виокремлює три напрями в теорії й методиці української радянської археографії в маркованому хронологічному діапазоні:

1. Повне наслідування теоретико-методологічних настанов, вироблених всесоюзними археографічними центрами, їх механічне перенесення на український ґрунт.

2. У процесі розвитку окремих положень загальносоюзної археографії українські радянські фахівці створюють окремі методи і напрями, що цілком вписуються в загальну концепцію, збагачуючи останню.

3. Виходячи з досвіду роботи з конкретними історичними документами (в основному XIV–XVIII ст.), в працях узагальнюючого характеру окремі українські радянські археографи, намагаючись наповнити абстрактні формули теорії і методики конкретним змістом вітчизняних історичних документів, усвідомлюють необхідність вироблення таких засад теорії і методики, які б враховували індивідуальні риси того документального комплексу, що склався в УРСР (с.16).

Серед структурно-композиційних компонентів вступу зроблено стислий огляд праць, присвячених розвитку теорії й методики археографії в республіці

⁵ Стрельский В.И. Теория и методика источниковедения СССР. – К., 1968. – С.16.

періоду 1940–1980-х рр. У переліку згаданих авторів Т.Барабаш, І.Бутич, І.Войцехівська, М.Дмитрієнко, Н.Земзюліна, Я.Калакура, О.Марченко, С.Павленко, Г.Папакін, Ю.Прилепішева, Ф.Стоян, Г.Швидько, С.Яковлев та ін.

У першому розділі – «Археографія в УРСР (1945-й – 1950-ті рр.): становлення, формування засад» – О.Маврін увиразнює місце археографії в системі історичних дисциплін (с.23–37), обґрунтування методологічних питань щодо вироблення принципів передачі іншомовних документів (с.38–53), вироблення українською радянською археографією методики публікації збірників історичних документів у 1940–1950-х рр. (с.54–74), дослідження історії української археографії як методологічне питання (с.75–98).

Дослідник зазначає, що радянська українська академічна археографія (як і решта археографічних республіканських інституцій) змушена була існувати у конкретно-визначеному ідеологічному руслі. У проаналізованих автором працях розвиток української археографії постає як тривалий процес, початок якого синхронізувався з розвитком європейської археографії. Натомість дослідник зауважує, що «українська радянська археографія мала цілий ряд індивідуальних рис, що проявилися не лише у видавничому репертуарі, але й у наявності власних методик. Цей аспект був дещо приглушений в радянську добу процесом уніфікації та русифікації, особливо в період культу особи Сталіна, але особливості українських пам'яток вимагали розробки відповідних методик» (с.93). Розширювалась інформація про археографічні центри, висвітлювалась діяльність окремих вчених, досліджувалась історія польової та камеральної археографії, змінювалась й методика дослідження окремих аспектів історії цієї науки.

Автор фіксує домінування в українській радянській археографії питань методики публікації джерел, принципів передачі текстів, форм видань та принципів систематизації матеріалу тощо. Водночас у ній знайшли відображення й питання загальнотеоретичного плану. Зокрема йдеться про спробу дати власне визначення терміну «археографія» у республіканських довідкових виданнях, хоча в українському варіанті визначення терміну археографії та її функцій спостерігалось певне наслідування загальносоюзним зразкам (с.95–96). Але поряд із наслідуванням в українській радянській археографії спостерігаються й інші процеси. Зокрема розвиваються окреслені в загальних рисах окремі положення загальносоюзних «Правил». Це стосується, перш за все, різноманітних аспектів укладання збірників. Водночас українська археографія сприяла розвитку теоретичних підвалин усієї радянської археографії крізь постановку проблем, що стосувалися зміни її базових засад. Це стосувалося насамперед уніфікованого підходу до документів і вибіркового ставлення до їх текстів (с.97).

Із досліджень історії української археографії поставало уявлення про її власний шлях, тісне поєднання з європейським виміром, а також про існування власних напрацювань щодо публікацій українських історичних пам'яток.

Розділ другий – «Трансформаційні процеси в українській радянській археографії 1960-х років» – актуалізує теоретико-методологічні проблеми в

радянській археографії 1960-х рр. (с.99–104), предмет її дослідження та спроби його окреслення в українській археографії (с.105–123), розвиток методик публікації україномовних документів (с.124–158).

1960-ті рр. у загальносоюзній радянській археографії автор розглядає як період, відмінною рисою якого стала актуалізація проблем теоретичного плану й методики публікації історичних джерел (с.99). Власне новаторство полягало вже в самій постановці проблем теоретичного плану, актуалізації питання про предмет археографії, методику видання історичних документів. Зміни в царині методики публікації історичних джерел дослідник пояснює не впливом зовнішніх чинників, а передусім «змінами в середині самої археографії, її готовністю перейти на вищий рівень розвитку, а саме, оформитися в самостійну науку» (с.99). Поряд із цим зберігалися усталені підходи до публікації історичних джерел.

О.Маврін привертає увагу до низки дискусій 1960-х рр., які засвідчили стадію бурхливого розвитку і змін в радянській археографії. На прикладі дискусії про «типи, види і форми публікації» історик окреслює важливість зрушень, здійснених науковцями СРСР у 1960-х рр., щодо переосмислення засад археографії, зокрема її публікаторської діяльності. Радянські теоретики порушили також низку питань відносно потенціалу концепту «історичне джерело» як предмету археографічного дослідження, хоча пошуки нового предмету дослідження активно розгорнулися в наступне десятиліття. Зокрема узагальнення цих процесів в осмисленні предмету концентровано зафіксували універсальні енциклопедії союзного та республіканського значення. У науково-довідковій статті 1970 р. занотовано: «Археографія – спеціальна історична дисципліна, що розробляє теорію і практику видання писемних історичних джерел (організація публікаторської роботи, виявлення і збір історичних пам'яток, розробка методів і способів публікації, вироблення правил науково-критичного видання джерел тощо). Археографія тісно пов'язана з філологією, джерелознавством, палеографією, текстологією, дипломатикою, архівознавством»⁶. Ще більшою мірою зрушення, що відбулися в 1960-х рр., відбиває формулювання у 2-му виданні «Української радянської енциклопедії», зокрема стосовно зміни засад методології: «Археографія – це спеціальна (допоміжна) історична дисципліна, що вивчає теорію і практику видання писемних історичних джерел, розробляє принципи й методи публікації документів. Залежно від завдань і мети публікації поділяються на наукові, науково-популярні та навчальні»⁷

Загальний характер розвитку археографії в 1960-х рр., як зазначено в рецензованій праці, визначався тим, що «українські радянські археографи спробували наповнити ці два концепти (“історичне джерело” та “пам'ятка”) змістом українських історичних документів, зосередившись, головним чином у 1960-х роках, на мовознавчих аспектах таких документів, писаних

⁶ Большая советская энциклопедия: В 30 т. / Под ред. А.М.Прохорова. – 3-е изд. – Т.2: Ангола – Барзас. – Москва, 1970. – С.280.

⁷ Українська радянська енциклопедія: У 12 т. / Гол. ред. М.П.Бажан. – 2-ге вид. – Т.1: А – Борона. – К., 1977. – С.261.

староукраїнською мовою та на дослідженні зовнішніх ознак пам'ятки» (с.158).

Третій розділ праці присвячено розгляду особливостей становища української радянської археографії в 1970-х рр. (с.159–228). Попри різноманітність концепцій щодо її предмету, в центрі уваги українських археографів у вказаний період була проблема історичного джерела (пошуку, опису й видання). Розпочата в 1970-х рр. дискусія про предмет і метод археографії на рівні загальносоюзних археографічних центрів, попри окреме нюансування (термін «допоміжна історична дисципліна» був замінений на «спеціальну історичну дисципліну»), не дала плідних результатів. Автор констатує: «Все залишилось по-старому, почасти ставши причиною стагнаційних процесів, що охопили радянську археографію у 1980-х роках» (с.227).

Станом на кінець 1970-х рр. очікуваних змін у визначенні предмету археографії в радянській науці так і не відбулося. Відповідно не змінилися її статус і методика. Загальна характеристика стану української археографії у цей час свідчила про погіршення її умов розвитку й функціонування.

У четвертому розділі – «Археографія 1980-х років: від української радянської до української археографії в УРСР» (с.229–296) – О.Маврін аналізує теорію та методику археографії в умовах суспільних трансформацій, становлення польової, камеральної та едиційної археографії, проекти правил видання українських історичних документів тощо. При цьому автор зауважує, що у 1980-х рр. на рівні всесоюзної археографії відчувається певний застій (це оприявилось в поверненні до старих концепцій археографії замість продукування нових смислів, великої кількості нової лексики, за якою не стояла поява нового явища або проблеми тощо). Водночас уже дискусія попереднього десятиліття показала, що в межах археографічної спільноти визріло і функціонує декілька концептів археографії. Відтак розвивалися й структурували науковий простір ті концепти, що не були зафіксовані у формі «офіційного» тезаурусу, а існували на рівні тенденцій, альтернативних думок, дискусій. З огляду на загрозливу ситуацію попередніх десятиліть, до головних подій у галузі теорії і методики археографії 1980-х рр. дослідник зараховує зміцнення позицій терміну «археографія».

Автор зазначає, що українська радянська археографія в умовах перебудови отримала новий шанс на увиразнення власних позицій. Головною особливістю цього періоду було те, що вона вивчала проблеми теоретичного і методичного плану, що раніше було прерогативою всесоюзних археографічних центрів. Це питання предмету, функцій, завдань археографії, визначення базової термінології, меж археографічної діяльності, співвідношення з іншими галузями історичної науки. Від розробки цього теоретичного рівня залежало формування засад видавничого плану, методів пошуку, опрацювання та видання історичних документів. Ще однією примітною рисою 1980-х рр. стало те, що формування засад перспективного видавничого плану вийшло на рівень окремої методичної проблеми (с.295). «Всі ці події свідчили про вихід української радянської археографії з тіні всесоюзної і пошук власних засадничих принципів», – констатує О.Маврін. Ідеться про

започаткування абсолютно нового етапу в історії вітчизняної археології загалом.

У висновках до монографії (с.297–312) її автор констатує, що історія радянської післявоєнної археології – це історія допоміжної історичної дисципліни, котра з кінця 1950-х рр. намагалася вибороти статус окремої галузі наукового знання. Цей процес супроводжувався змінами в теорії й методиці археології. Перш за все було здійснено спробу переглянути її предмет: відійти від концепцій історичних джерел та зробити предметом дослідження історичні документи або пам'ятки. Прагматичний підхід, що змушував вибірково ставитись до історичних документів та до їх текстів, відбираючи лише ті, що забезпечували матеріалом дослідження актуальних історичних тем, почасти поступився місцем ставленню до документа як до історичної пам'ятки. Відповідно змінювалася й методика роботи. На рівні едиційної археології цей злам був зафіксований у всесоюзних «Правилах видання» 1969 р., коли принцип тематичності поступився принципу цільового призначення видання. Науковий тип видання, що звузив можливість застосовувати вибірково підхід й можливість втручання археологів у текст документу, був наслідком означених змін у теорії (с.297).

Ефективним методом подолання кризи і віднайдення інших сенсів археології були дослідження її історії. Завдяки їм наприкінці 1950-х рр. повертається дореволюційне розуміння предмету, функцій і завдань археології, що було значно глибшим, ніж радянський варіант. І хоча воно надовго не закріпилося на рівні тезаурусу в тогочасній довідковій радянській літературі, але, по факту, функції археології були розширені. Зокрема з відкриттям у 1960-х рр. Археологічної комісії розвивається польова археологія, розширюється спектр об'єктів археології.

Українські археологи у 1950 – на початку 1970-х рр. брали активну участь в обговоренні актуальних питань радянської археології, здебільшого у формі відгуків на дискусії. Їх темами були типи, види і форми видань; перспективи реєстрової й табличної форми публікації джерел, предмет археології та ін.

Просуваючись хронологічно, О.Маврін фіксує на початку 1970-х рр. кризу в археології, спричинену невідповідністю теоретико-методологічного рівня практичним здобуткам тогочасної радянської археології. Дискусія про предмет, метод, функції археології розгорнулися на шпальтах фахової періодики у це десятиліття. Втім очікуваних змін не відбулося: предмет не був змінений; перемогло «звужене» розуміння археології, зафіксоване в довідковій тогочасній літературі.

Не оновила у формулюванні предмету радянська археологія і в 1980-х рр. Окрім того, у цей час стають помітними ознаки стагнації: повернення до старих (1920–1940-х рр.) концепцій археології; поява значної кількості термінів, що не означували нових явищ; надмірне теоретизування (навіть щодо терміну «теорія археології») тощо. Українська радянська археологія працювала в контексті загальносоюзної археології. Це означало, що вироблені її центрами засади теорії і методики цілком були прийнятними

й для українських вчених. Більшість зусиль в царині методології були спрямовані на розвиток закладених у загальносоюзних центрах археографічних положень. Це стосується визначення предмету і методу, а також теорії едиційної, камеральної та польової археографії.

Дослідження проблеми уможливили констатацію авторського висновку: попри інтенції усамостійнення, за радянської влади в умовах домінування загальносоюзного центру цілісної теоретико-методологічної системи власне української радянської археографії не склалося. Водночас «пошукового матеріалу в сфері археографічної думки накопичилося достатньо, щоб у перші роки незалежності структуруватися інституційно та науково» (с.311).

Завершується рецензована праця увиразненням кількох перспективних напрямів досліджень (зарубіжна українська археографія: теорія і методика; археографія літописних пам'яток: теорія і методика в УРСР у 1940–1980-х рр.; археографічні передмови як джерело дослідження розвитку теорії і методики археографії). Додає ваги науковому доробку рекомендація до друку вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України.

Водночас, на наш погляд, праця потребує структурованого історіографічного розділу з характеристикою історіографічних джерел, виокремленням етапів прирощення знань, увиразнення характерних тенденцій розвитку історіографії проблеми тощо. Монографії додало б барв використання поряд з описовим, фактологічним та логічним напрямками – традиційними для історико-наукового дослідження – також здобутків напряму соціальної історії науки (на межі наукової й соціальної проблематики).

Дослідження О.Мавріна значно виграло б за спроби поглибленого аналізу логіки розвитку науки, умов функціонування й чинників прогресу/стагнації. Предметнішим хотілося б бачити аналіз змін внутрішньої структури простору наукового пізнання, зміни конфігурації епістеми (М.Фуко). Можливо варто було б змістовніше розкрити той механізм, завдяки якому отримано результати в розвитку археографії. Глибшого аналізу потребують внутрішні закономірності розвитку наукового знання конкретної предметної галузі в контексті логіко-теоретичних проблем розвитку науки.

Рельєфніше можна було б колорувати вплив на становлення історіографії контекстуальних чинників доби (суспільно-політичних, культурних, економічних тощо); показати генезу археографії у зв'язку з розвитком суспільства, змінами соціальних функцій науки, її місця і ролі в суспільстві тощо. Утім висловлені зауваження мають рекомендаційний характер.

У рецензованій праці її автор О.Маврін реконструював основні інтелектуальні традиції, теми і проблеми, характерні для становлення археографії; репрезентував характер оновлення конкретних наукових ідей і підходів у розвитку науки в період 1940–1980-х рр.; увиразнив процеси розвитку археографії в УРСР. Монографія зорієнтована на істориків, філологів, викладачів та студентів, які цікавляться історією вітчизняної археографії.

Алла Киридон (Київ)

ХРОНІКА

*Іван Боровець (Кам'янець-Подільський),
Геннадій Боряк (Київ), Степан Віднянський (Київ)*

МІЖНАРОДНИЙ КРУГЛИЙ СТІЛ «РОЗПАД АВСТРО-УГОРСЬКОЇ МОНАРХІЇ ТА ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ: ДО 100-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ ЧСР, УНР, ЗУНР І ВІДРОДЖЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ» ТА ЧЕРГОВЕ ЗАСІДАННЯ КОМІСІЇ ІСТОРИКІВ УКРАЇНИ І СЛОВАЧЧИНИ

Заходи відбулися 7–8 листопада 2018 р. в Інституті історії України НАН України. На круглому столі зі вступним словом до його учасників звернувся директор установи акад. НАН України *В.Смолій*. Він зазначив, що 2018 р. є багатим на ювілейні дати й дає можливість ще раз звернутися до переломних подій всесвітньої історії, по-новому переосмислити їх значення в історії окремих народів та людства загалом. Було наголошено, що у роки Першої світової війни полягло понад 10 млн людей, що рівнялося втратам у Європі упродовж попередніх двох століть, відбувся крах монархій, але й постали нові держави. Вчений актуалізував та узагальнив головні повоєнні проблеми розвитку Європи: необхідність перебудови міждержавних взаємин на засадах національної рівноправності й мирного співжиття народів, демократизації та гуманізації суспільства; недосконалість та несправедливість Версальської системи міжнародних відносин, особливо стосовно українців; посилення міграційних процесів; нестійкість демократичної системи суспільно-політичного розвитку, що породило встановлення авторитарних режимів й тоталітарних диктатур; загострення міжнаціональних суперечностей; активізація автономістської та іредентистської пропаганди у Центрально-Східній Європі.

Модератор круглого столу заступник директора Інституту історії України НАН України чл.-кор. НАН України *Г.Боряк* акцентував увагу зібрання на державотворчому аспекті розвитку Центрально-Східної та Південно-Східної Європи у повоєнний час, порівняв його з суспільно-політичними подіями на українських теренах і таким чином запропонував колегам по форуму напрям фахової дискусії щодо того, чи є поступ української державності повноцінною складовою загальноєвропейських державотворчих процесів.

Стартовим тематичним виступом став аналітичний екскурс провід. наук. співробітника відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, д-ра іст. наук, проф. *А.Мартинова* у технологію складання системи міжнародних відносин після Першої світової війни. Дослідник зумів у палітрі міждержавних взаємин виокремити та пояснити фактори конфліктності, які були закладені у фундамент Версальсько-Вашингтонської системи. Важливими стали авторські міркування щодо причин краху імперій, ефективності безпекової політики провідних європейських демократичних держав, діяльності Ліги Націй, впливу світової економічної кризи на загострення міжнародних відносин. А.Мартинов також наголосив на появі проекту європейської інтеграції на австрійському ґрунті, що був представлений ідеями Р.Куденгофе-Калергі. Але на той час він так і залишився нереалізованим. На завершення доповідач сформулював риторичне питання: якою мірою враховані уроки Першої світової війни?

Проблеми міграції населення у Центральній та Східній Європі як одного з наслідків розпаду імперій торкнувся словацький дослідник доц. філософського факультету Університету ім. Матея Бела (Банська-Бистриця), д-р філософії *М.Шмігель*. Головну увагу у своїй доповіді він сконцентрував на становищі полонених російської армії у таборах на чеських та моравських землях. Науковець наголосив, що нез'ясованими в історіографії залишаються особливості процесу їх репатріації на батьківщину, який був ускладнений військово-політичними подіями у Словаччині 1919 р.

Найбільш об'ємним тематичним блоком круглого столу стали дослідницькі проблеми щодо утворення та особливостей міжнаціональних відносин у Чехословацькій Республіці (ЧСР). Провід. наук. співроб. Інституту суспільних наук Словацької академії наук (Кошице), канд. іст. наук *М.Гайдош* визначив детермінанти національної політики уряду Чехословаччини. Він вказав, що його основним завданням у цьому напрямку стало вибудовування конструктивних взаємин із численними національними меншинами (німцями, угорцями, поляками, українцями-русинами, євреями). Влада йшла назустріч їх національно-культурним вимогам, але за умови, що вони не суперечили чехословацькій державності. У процесі обговорення виступу учасники дійшли висновку, що дискусійним питанням залишається рівень національної самосвідомості пересічних громадян ЧСР у той час, а також критерії й мотиви, які їх спонукали записуватися до графі тієї чи іншої національності під час перепису населення у 1920 р.

Ставлення чехословацького лідера Т.Г.Масарика до революційних подій в Україні 1917–1921 рр. стали стрижневою ідеєю виступу зав. відділу історії міжнародних відносин та зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, чл.-кор. НАН України *С.Віднянського*. Дослідник докладно проаналізував погляди Т.Г.Масарика на суспільно-політичні процеси в Україні упродовж 1917 – початку 1918 рр., визначив мотиви його підтримки української влади. Водночас пояснив його негативну оцінку зміни зовнішньополітичної орієнтації Центральної Ради на початку 1918 р. У результаті під час січневого наступу більшовицьких військ на Лівобережній Україні дислоковані там чехословацькі підрозділи, сформовані з полонених російської армії, мали чисельну перевагу над обома сторонами конфлікту, але дотримувалися збройного нейтралітету в цій російсько-українській війні. Вчений також уточнив, що Т.Г.Масарик сподівався на позитивні домовленості з більшовицькими лідерами. Така позиція мала згубні наслідки як для української державності, так і для справи

Масарика, адже чехословацькі війська, що перекидалися через Сибір на Далекий Схід, зрештою не уникнули збройного протистояння з більшовиками.

Словацький напрямок внутрішньої політики чехословацького уряду в 1918–1919 рр. розглянув у своїй доповіді провід. наук. співроб. Інституту суспільних наук Словацької академії наук (Кошице), канд. іст. наук *С.Конечний*. Він акцентував увагу на тому, що утвердження нової влади на словацьких землях розтягнулося в часі у зв'язку з воєнними діями проти угорських підрозділів (у тому числі угорської Червоної армії у квітні – червні 1919 р.). Окреслив проблеми, з якими зіткнувся уповноважений міністр у справах Словаччини В.Шробар: угорський іредентизм, проведення адміністративної й земельної реформ, брак кваліфікованих кадрів прочехословацької орієнтації для обіймання посад в управлінських структурах. Доповідач зауважив, що остання обставина зумовила відрядження з чеських земель працівників служби охорони порядку, залізничників, чиновників, учителів для організації нової влади на словацьких землях. У подальшому це стало однією з причин напруження у чесько-словацьких взаєминах.

Логічним продовженням виступу словацького колеги стала доповідь доц. кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка, канд. іст. наук *І.Боровця*, присвячена пітсбурзьким домовленостям між чеськими та словацькими емігрантами в 1918 р. щодо принципів співіснування у Чехословацькій державі. Доповідач докладно проаналізував текст угоди, яку він запропонував назвати декларацією, адже в ній не йшлося про взаємні зобов'язання, а прописувалися лише гарантії чеської сторони щодо статусу Словаччини у Чехословаччині. Дослідник також розглянув історіографічні інтерпретації пітсбурзького документа й використання його у політичній боротьбі між празькою владою та словацькими автономістами у міжвоєнний період.

Учасники круглого столу не оминули увагою аспекти розвитку Закарпаття (Підкарпатської Русі). Так, проф. Університету ім. П.Й.Шафарика (Пряшів, Словаччина) *П.Шворц* презентував цікавий синтез історіографічних напрацювань і чітко виокремив п'ять державотворчих концепцій політичних лідерів Закарпаття (автор назвав їх угорськими русинами) у 1918–1919 рр. Використовуючи мультимедійну презентацію, доповідач систематизував й унаочнив політичні проекти щодо наступних варіантів державно-правового статусу Закарпаття: збереження у складі Угорщини з наданням краю національно-територіальної автономії; об'єднання з іншими західноукраїнськими землями, адже поширення повноважень української влади на Закарпаття було задекларовано у Львові Українською національною радою; автономний статус у складі Чехословаччини; проголошення незалежності з опорою на русинські емігрантські організації за океаном; москвофільська орієнтація на приєднання до Росії.

Процес входження Закарпаття до складу Чехословаччини, а саме формування структури державного управління та адміністративного устрою Підкарпатської Русі розкрив зав. кафедри історії Стародавнього світу й середніх віків Ужгородського національного університету канд. іст. наук, доц. *І.Ліхтей*. Доповідач проаналізував нормативно-правову базу управлінських органів у краї. Зокрема акцентував увагу на «Генеральному статуті про організацію адміністрації Підкарпатської Русі...» та змінах до нього. Окреслив напрями діяльності директорії на чолі з Г.Жатковичем

(адміністратор, згодом – губернатор краю), прокоментував їх вимоги празькій владі, у тому числі ті, що стосувалися адміністративного розмежування між Словаччиною та Підкарпатською Руссю. Вказав, що більшість посад в адміністративному апараті обійняли вихідці з чеських та словацьких земель. Цікавим моментом виступу стала інформація про тимчасовий арешт чехословацькими органами громадської безпеки учасників колективу Української республіканської капели О.Кошиця, що саме прямувала на гастролі до Європи.

Важливим напрямком роботи круглого столу стало обговорення діяльності дипломатії УНР у період національно-визвольних змагань. Провід. наук. співроб. відділу історії міжнародних відносин та зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, д-р іст. наук, проф. *І.Матяш* свій виступ, супроводжуваний яскравою інформативною презентацією, присвятила становленню української дипломатичної та консульської служби у 1917–1924 рр. Доповідачка вказала тогочасну локалізацію у Києві службових приміщень української дипломатії, персонально перерахувала склад консульського корпусу, що перебував у столиці УНР. Окремо дослідниця зупинилася на взаєминах гетьманської дипломатії з представниками Центральних держав, розкрила окремі аспекти діяльності дипломатичних служб Директорії УНР та ЗУНР. Вона наголосила, що після встановлення більшовицької влади в Україні за кордоном де-факто продовжували діяти українські дипломатичні місії до травня 1924 р., а символічні функції Державний центр УНР виконував до відродження незалежності України, коли 22 серпня 1992 р. останній президент УНР в еміграції М.Плав'юк передав у Києві першому Президентові України Л.Кравчуку клейноди УНР і грамоту на правонаступництво.

Продовжив тему діяльності тогочасної української дипломатії професор Тернопільського національного торговельно-економічного університету, д-р іст. наук *І.Дацків*, який актуалізував роль і значення Брестського договору 1918 р. у становленні незалежної УНР. Науковець відзначив, що запрошення німцями делегації Центральної Ради на переговори у Бресті стало першим кроком міжнародного визнання України як держави. У зв'язку з цим міністр закордонних справ О.Шульгин розгорнув активну підготовчу роботу та консультував членів делегації щодо їхньої лінії на переговорах. Доповідач наголосив на проблемах, з якими зіткнулися наші дипломати в Бресті: цілком негативна реакція більшовицької делегації на всі пропозиції української сторони; підозріле ставлення австро-угорської делегації до висловленої ідеї соборності українських земель; тиск на українських переговорників з боку німецької делегації. Водночас він наголосив, що остання була найбільш прихильною до вимог українців. Висновок виступу засвідчив, що попри різні оцінки Брестського договору в історіографії, він став першим офіційним міжнародно-правовим актом, який визнав факт існування незалежної УНР на зовнішньополітичній арені.

Учений секретар Інституту історії України НАН України, д-р іст. наук, проф. *О.Рубльов* розкрив оригінальний і маловідомий широкому науковому загалу сюжет про ідеологічні нападки на дослідників проблематики ЗУНР у радянській Україні в 1950–1970-х рр. Доповідач докладно проаналізував процес цькування науковців на прикладі львівського історика О.Карпенка. Останній у своїй статті «До питання про характер революційного руху в Східній Галичині 1918 р.», опублікованій 1958 р.,

тобто вже в часи «хрущовської відлиги», висловив міркування про «народний характер» повстання, що мало наслідком проголошення ЗУНР. Партійно-державні органи звинуватили його у «націоналістичній трактовці подій», до критики долучилися і співробітники Інституту історії АН УРСР. О.Рубльов наголосив, що публічно на захист О.Карпенка стали відомі історики І.Крип'якевич і Ф.Шевченко. У висновку доповіді дослідник вказав на «казус Карпенка» як доказ того, що хоча ХХ з'їзд КПРС й зняв деякі обмеження часів сталінського режиму, але рівень цієї «свободи» був недостатнім для повноцінного наукового дослідження.

Підсумковим виступом стала цікава й вельми пізнавальна доповідь ст. наук. співроб. відділу історії міжнародних відносин та зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, канд. іст. наук *О.Іваненко* щодо зв'язків університетів Наддніпрянської України з науковими центрами Австро-Угорщини на початку ХХ ст. Вона зауважила, що незважаючи на геополітичне суперництво між Російською та Австро-Угорською імперіями, українські науковці здійснювали відрядження до Габсбурзької монархії, брали там участь у міжнародних наукових форумах (наприклад, у XVI Міжнародному конгресі лікарів у Будапешті 1909 р., VIII Міжнародному фізіологічному конгресі у Відні 1910 р.), співпрацювали з колегами у Відні, Будапешті, Празі та інших містах.

У цілому робота круглого столу відзначалася динамічністю та насиченістю. Учасники ставили уточнюючі запитання, ініціювали активні дискусії, що стосувалися, зокрема, ставлення Т.Г.Масарика до українських політичних подій у 1917–1918 рр., взаємин тогочасної української влади з навколишніми сусідами, історичних витоків національного державотворення у Словаччині, проблеми міжнаціональної взаємодії у Центрально-Східній Європі в минулому та на сучасному етапі. Матеріали форуму будуть опубліковані у спеціальному випуску збірника наукових праць Інституту історії України НАН України «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки».

Засідання Комісії істориків України і Словаччини наступного дня (8 листопада) розпочалося з «ранкової кави» у посольстві Словацької Республіки в Україні. На зустрічі з членами комісії були присутні перший секретар посольства Р.Жатко, радник і заступник посла з питань зовнішньо- та внутрішньополітичної взаємодії з українською владою, та другий секретар Б.Галло (відповідальний за співробітництво в сфері культури, освіти, ЗМІ). Співголова словацької частини комісії М.Гайдош поінформував дипломатів про словацько-українську наукову співпрацю в рамках комісії, яка триває з 1993 р., наголосив на її головних здобутках, зокрема вивченні русинської проблематики. Заступник голови української частини комісії С.Віднянський запропонував активізувати співпрацю істориків з посольством Словаччини щодо взаємного обміну інформацією, організації наукових заходів за сприяння та допомоги з боку посольства.

Особливе зацікавлення з боку Р.Жатка викликало питання національної самосвідомості населення Північно-Східної Словаччини. *М.Гайдош* зазначив, що словацька влада не заперечує нічийого права на власний демократичний вибір щодо національної самоідентифікації й кожен може декларувати свою належність до русинів, українців, словаків, лемків, бойків та ін. *С.Віднянський*, своєю чергою, наголосив на тому, що більшість вітчизняних істориків у руслі формування

національної свідомості та державотворчого процесу в Україні відстоюють концепцію належності русинів саме до української нації, не заперечуючи при цьому їхніх субетнічних, мовних та інших відмінностей, що стали результатом особливостей історичного розвитку та політики пануючих у краї режимів.

Учасники зустрічі також торкнулися проблеми вживання прийменників «на» та «в» у поєднанні зі словом «Україна». *І.Боровець* зауважив, що правильною є форма «в Україні», оскільки прийменник «на» зазвичай використовується з назвами географічних та історичних регіонів, островів, позначає бездержавні території. Він додав, що така ситуація спостерігається не лише з Україною, але й зі Словаччиною, де теж прийменник «на» більш уживаний, ніж «в». *Р.Жатко* відповів, що у цьому випадку йдеться винятково про граматичну форму, без політичного підтексту, і використання ним прийменника «на» жодною мірою не піддає сумніву ані українську, ані словацьку державність.

Реагуючи на звернення членів комісії, *Р.Жатко* зазначив, що посольство обмежене у фінансових ресурсах, але в межах своїх сил та можливостей сприятиме і йтиме назустріч потребам історичних дослідницьких проєктів. *Б.Галло* наголосив на необхідності тісної комунікації між науковцями та посольством, адже він не був поінформований про організацію круглого столу та засідання комісії. У зв'язку з цим необхідно пояснити, що така ситуація виникла через кадрові зміни, адже новий посол Словацької Республіки в Україні Марек Шафін вручив копії вірчих грамот заступникові міністра закордонних справ України В.Бондару лише 16 серпня цього року. Підтвердженням готовності до співпраці стало те, що *Б.Галло* вручив усім особисті візитки. На завершення зустрічі учасники зробили колективне фото на тлі прапорів України, Словаччини та Європейського Союзу.

Після візиту до словацького посольства робота комісії продовжилася у залі засідань Інституту історії України НАН України. У складі української частини засідання було п'ятеро осіб: *Г.Боряк* (співголова), *С.Віднянський* (заступник співголови), *І.Боровець* (секретар української частини), *О.Рубльов*, *І.Ліхтей* (члени комісії). Словацьку частину представляли четверо науковців: *М.Гайдош* (співголова), *С.Конечний* (заступник співголови), *М.Шмігель* (секретар словацької частини), *П.Шворц* (член комісії).

Г.Боряк акцентував увагу та тому, що з часу заснування комісії зроблено чимало в поглибленні українсько-словацького співробітництва в галузі історичної науки. Зокрема в Україні за керівництва *С.Віднянського* підготовлено й захищено дисертації з історії Словаччини та українсько-словацьких відносин: *І.Євсеєнко*, *І.Вовканичем*, *Т.Сергієнко*, *Д.Морозом*, *І.Боровцем*, *Л.Янчук*. Зауважив, що в останні три роки засідання комісії відбуваються регулярно (2016 р. – в Ужгороді, 2017 р. – у Старій Лесні в рамках міжнародного Карпатського симпозіуму, 2018 р. – у Києві). Співголова також люб'язно відзначив, що члени комісії є різні за науковими школами, напрямками досліджень, а також ідеологічним спрямуванням, але це не заважає толерантній співпраці, що збагачує обидві сторони.

С.Віднянський додав, що за останні роки опубліковано 6-й випуск «Історичного часопису з богемістики та словакістики» (друкований орган комісії, до редколегії якого входять більшість її членів), де вміщено матеріали конференції «Україна і Словаччина на початку Другої світової війни: міфи, реалії, пам'ять», а також 27-й

випуск збірника наукових праць «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки» (до складу редколегії входить М.Гайдош), який зареєстрований у низці міжнародних наукометричних баз даних, зокрема CEJSH, заснованої академіями наук країн Вишеградської четвірки. У ньому міститься окрема рубрика, присвячена 100-річчю утворення Чехословацької Республіки та 50-річчю «Празької весни», зі статтями М.Гайдоша, С.Конечного, українських словакістів І.Вовканича, І.Шніцера, Р.Постоловського, А.Слесаренка.

Заступник співголови комісії звернув увагу також на інші видання, що мають зацікавити словацьких колег, зокрема на підготовлений вінницькими істориками посібник «Нариси історії Чехії» (рецензією на нього відгукнулися науковці з Кам'янця-Подільського С.Копилов та І.Боровець) і колективну монографію рівненських дослідників «Криза комуністичної системи в Чехословаччині: “Празька весна” 1968 року та утвердження режиму “нормалізації”» (автором рецензії у цього річному 4-му числі «Українського історичного журналу» став С.Віднянський).

М.Гайдош у своєму виступі наголосив, що характерною рисою роботи комісії є взаємодопомога та взаєморозуміння, навіть у супереччю тому, що з окремих питань її члени мають різні та інколи діаметральні погляди щодо етнічної належності, державного устрою. Стосовно конкретних здобутків словацьких членів комісії він звернув увагу на власну монографію (у співавторстві з С.Конечним) «Українська меншина у Словаччині як об'єкт і суб'єкт політики (1945–1953)», дві частини якої опубліковано в 2013–2014 рр., а третя вийде друком цього року, а також на результати виконання проекту «Словаччина і Підкарпатська Русь у міжвоєнний період – пошуки нової коекзистенції» за наукового керівництва П.Шворца. Крім того, відсутній на цьому засіданні член комісії М.Даніш брав участь у перекладі словацькою мовою коментованого життєпису І.Франка, а Л.Гарбульова здійснила оригінальне дослідження про Голодомор в Україні на сторінках словацької преси 1932–1933 рр. М.Шмігель, своєю чергою, плідно досліджує історію Української повстанської армії, продовжується активна співпраця словацьких дослідників з істориками Ужгородського національного університету.

І.Боровець інформував про розробку словацької проблематики в Кам'янець-Подільському національному університеті. Серед здобутків указав на розвідки про взаємини І Словацької Республіки і ІІІ Болгарського Царства у 1939–1944 рр., розвиток архівної справи у Словаччині, дипломатію угорсько-словацької «Малої війни», викладання історії у сучасній словацькій середній школі, роль М.Р.Штефаника у створенні Чехословаччини.

Жваве обговорення викликало друге питання засідання щодо проблематики й тем спільного дослідження. *Г.Боряк* запропонував підготувати енциклопедичне видання з умовною назвою «Україна і Словаччина: спільне минуле й сьогодення» з паралельним викладом поглядів та оцінок українських і словацьких істориків на одну й ту саму подію, процес, постать із загальною кількістю гасел близько 100. До першого блоку проблем, на думку співголови комісії, можна віднести період Австро-Угорської монархії, до другого – міжвоєнну добу, до третього, найбільш контроверсного – Другу світову війну.

С.Віднянський закликав словацьких колег не обмежуватися вивченням окремих суто регіональних проблем історії України (Підкарпатська Русь – Карпатська

Україна – Закарпаття, русинська проблематика), а розширювати територіальні рамки дослідження на всю Україну, як це роблять, наприклад, угорські історики, котрі підготували декілька узагальнюючих праць з української історії.

І.Ліхтей підтримав ідею щодо енциклопедичного збірника і запропонував обмежитися хронологічними межами ХХ ст., зокрема простежити погляди Т.Г.Масарика на вирішення українського питання та його ставлення до словаків, реакцію словацької спільноти на Голодомор в Україні, діяльність УПА у світлі словацьких архівів, реакцію української громадськості на події «Празької весни» й «Нижньої революції» та ін. Він зауважив, що маловивченими залишаються питання ставлення керівництва УРСР до подій 1968 р. у Чехословаччині, передусім першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста до лідера «Празької весни» А.Дубчека.

Словацькі члени комісії загалом підтримали висунуті пропозиції. *М.Гайдош* зазначив, що слід розпочати роботу щодо обсягу і схеми подачі матеріалу, узгодження конкретного переліку гасел, залучення до цього інших колег, а не лише членів комісії. *П.Шворц* і *М.Шмігель* наголосили, що серед словацьких істориків, на жаль, досить мало фахівців, які цікавляться власне проблемами історії України. *Г.Боряк* погодився з цим аргументом і запевнив, що узгодження гасел довідника має обов'язково враховувати аспект дослідницьких напрацювань у тому чи іншому напрямі.

На завершення *Г.Боряк* від імені керівництва Інституту історії України НАН України презентував словацьким колегам колективне видання «25 років незалежної України: нариси історії нації та держави», в якому узагальнено сучасні наукові погляди історії трьох українських модерних революцій. Співголова комісії наголосив, що попередні подібні праці грішили ура-патріотичними трактуваннями, але драматичні події останніх років в Україні змусили авторів публікацій багато у чому переосмислити минулі здобутки та прорахунки й подати більш виважені, критичні, самокритичні оцінки.

Отже робота міжнародного круглого столу та засідання Комісії істориків України і Словаччини в Києві стали вагомим внеском у розвиток української словакістики та словацької україністики, демонстрацією того, що сучасні вітчизняні історики творчо і плідно розробляють проблеми міжнародних відносин та всесвітньої історії й у такий спосіб беруть активну участь у поступі євроінтеграційного курсу України.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК МАТЕРІАЛІВ, НАДРУКОВАНИХ У ЖУРНАЛІ У 2018 р.

Історичні студії

До 100-річчя
Національної академії наук
України

Байкеніч Д. Десятирічний ювілей ВУАН: підготовка та втілення (1928–1931 рр.)	6
Гваненко О. Роль міжнародних зв'язків університетів у становленні академічної науки в Україні на початку ХХ ст.	6
Папакін Г. Гетьман Павло Скоропадський та Українська академія наук: проблема пошуку президента	6
Старовойт С., Яременко Л. Історія та сьогодення архіву української академічної науки	6
Томазов В. Патони (Паттони) та Паттон-Фантон-де-Веррайони: генеалогія роду	6
Ясх О. Ідея академії в українській науковій і громадській думці кінця ХІХ – початку ХХ ст.: тексти та контексти	6

Беззюк Є. (Ужгород). Матеріальне захоплення слов'янських «будителів» як знаряддя поширення Російською імперією ідеї панславізму (друга половина ХІХ ст.)	3
Бикова Т. Кримськотатарський аспект національної політики Кремля у Кримській АСРР (1921–1928 рр.)	1
Бондарчук П. Євангельські християни-баптисти в УРСР (середина 1940 – середина 1980-х рр.): взаємини з владою, особливості та трансформації релігійного життя	6
Ващук Д. Подільське князівство у другій половині ХІV ст.: особливості правового статусу	2
Вирський Д. Початковий дискурс про козаків: творення образу українського козацтва в Речі Посполитій 1560–1570-х рр.	2
Волощук М. (Івано-Франківськ). Галицькі князі та знать у відносинах із Литвою ХІІ–ХІV ст.	4
Горобець В. Гадяцький договір 1658 р. – чому угода так і не стала унією? (Про перспективи та проблеми реалізації проекту у 360-ліття його укладення)	5
Гліва А. (Варшава, Польща). Асиметричний аспект татарського військового мистецтва (ХVІІ ст.)	3
Дрозд Р. (Слупськ, Польща). Проблеми взаємовідносин поляків та українців у ПНР (1947–1989 рр.)	6
Євсєєва Т. Тилове ополчення як структурний підрозділ у державній системі примусової праці та інструмент організації повсякденного життя «позбавленців» УСРР (1920–1937 рр.)	5
Єремєєва К. (Харків). «Перчити і приперчувати!»: завдання радянських сатиричних видань (на прикладі журналу «Перець»)	1

Заяць А. (Львів). Райці волинських міст ХVІ – першої половини ХVІІ ст.: чисельність, персоналії, повноваження	3
Каліщук О. (Луцьк). Українсько-литовсько-польський досвід «війни у війні»: спроба компаративного аналізу	3
Ковалевська О. Козакознавчі студії в науковій спадщині С.Рудницького	2
Ковальчук М. Російсько-Тулський загін Армії УНР: формування та бойовий шлях (квітень – травень 1919 р.)	4
Кульчицький С. Боротьба кримських татар за повернення на Батьківщину (1956–1989 рр.)	2
Магась В. (Житомир). Всеросійський залізничний союз та влада в Наддніпрянській Україні в 1905–1908 рр.: трансформація взаємин	4
Матяш І. Діяльність надзвичайної дипломатичної місії УНР на Кавказі (1919–1921 рр.)	1
Матяш І. Роль дипломатичних установ у започаткуванні українсько-болгарських міждержавних відносин (1918–1921 рр.)	2
Михайловський В. Володіння «трьох татарських царів» та ув'язнення про «потрійне Поділля» в битві під Ірюнвальдом	1
Одрін О. Рабська праця у сільському господарстві Ольвійського поліса: до постановки проблеми	3
Пиріг Р. Військова еліта Української Держави: еволюція політичних лояльностей	4
Приймак Т. (Торонто, Канада). Вольтер про Мазепу та Україну початку ХVІІІ ст.	1
Решетченко Д. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: передумови реорганізації (1945–1948 рр.)	3
Русина О. Радзивілли й Україна: соціокультурні аспекти взаємин (ХVІІ – середина ХVІІІ ст.)	1
Срібняк І. Інтимний вимір жіночого повсякдення в таборах інтернованих вояків-українців у Польщі (1921–1922 рр.)	5
Стасюк О. Радянські виборчі кампанії як засіб індоктринації суспільства (на прикладі Української РСР повоєнного періоду)	4
Шумило С. Руська Успенська лавра на Афоні та Антоній Печерський	5
Якубець О. Українці серед вищого командного складу збройних сил СРСР у роки німецько-радянської війни	5

Методологія. Історіографія. Джерелознавство

Алланіязов Т. (Жезказган, Республіка Казахстан). Українці в особливих таборах ГУЛАГ	2
Колесник І. Соціальна теологія: виклики доби глобалізації	6
Кульчицький С. Обґрунтування Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду у світлі концепцій Р.Конквеста й Р.Лемкіна	4

Маврін О. До питання щодо формування теоретичних засад археографії в УРСР у повоєнний період	1
Патриляк І. Агентурна справа «Щур» як джерело до вивчення методів агентурної роботи радянських органів держбезпеки проти керівників українського визвольного руху	4
Савчук І. Основні наукові підходи до вивчення просторово-галузевого розвитку господарської діяльності	2
Сєбта Т. (<i>Київ, Україна</i>), Сінкевич Н. (<i>Тюбінген, Німеччина</i>). Підтверджувальна грамота Петра I 1708 р. щодо поставлення на Київську митрополію Йоасафа (Кроковського): історія, провенієнція та публікація документа	5
Синяк І. Із джерел до історії Коліївщини: протоколи допитів полонених гайдамаків загону Савки Майбороди	3
Якубець А. До питання джерельної бази історії радянського повсякдення (на прикладі журналу «Перець»)	3
Яременко В. (<i>Хмельницький</i>). Тарас Шевченко й литовсько-руська доба з історії України	1
Ясь О. «Великі повороти» соціогуманітарного знання в історії історієписання ХХ ст.: українська проекція	5

Дискусії

Левчук Н. До питання про «старі» та «нові» підходи до оцінки втрат населення України внаслідок Голодомору 1932–1933 рр.	2
--	---

Публікації

Із невідомих листів гетьмана Івана Мазепи до полковника Ідлі Новицького (<i>вступна стаття й публікація Ю.Мицка</i>)	2
Листи Михайла Грушевського до Олафа Брока (<i>вступна стаття й публікація В.Тельвака, Дрогобич</i>)	3

Персоналії

Черняхівська О. Історик і шевченкознавець М.Ткаченко: призабутий ініціатор проекту багатомної «Історії міст і сіл Української РСР»	3
Шаповал Ю. Богдан Осадчук: «Мене називають «отаманом», що керується винятково власною думкою та власним пером»	4

На допомогу викладачеві історії

Балушок В. (<i>Фастів</i>). З історії української етнічності (від «русинів» до «українців»)	2
Кульчицький С. Передумови, перебіг і підсумки «параду суверенитетів»	5

Повертаючись до надрукованого

Русина О. Ще раз про іконографію «Радивіщини» 1651 р.	3
--	---

Історіографічна класика

Ефименко А. Письма из хутора. Об украинской истории (До 170-річчя О.Ефименко та 100-ліття першої публікації її допису) (<i>вступна стаття О.Ясь</i>)	1
Оглоблин О. Проблема української економіки в науковій і громадській думці ХІХ–ХХ в. (До 90-річчя першої публікації статті) (<i>вступна стаття О.Ясь</i>)	4

Рецензії й огляди

Буглай Н. «Епоха Квасневського» в зовнішній політиці Республіки Польща (1995–2005 рр.) (<i>А.Мартинов, Г.Харлан</i>)	1
Галагіда І. «І вас переслідувати будуть...»: Штрихи до історії репресій проти Української Греко-Католицької Церкви в Польщі у 1944–1957 рр. (<i>В.Мороз, Львів</i>)	3
Галіцька Б. Польський Дикий Захід: Примусові міграції й культурне освоєння Наддніпрянщини 1945–1948 (<i>І.Коваль-Фучило</i>)	3
Гририч І. Київ ХІХ–ХХІ ст.: Путівник; Гририч І. Київ: люди і будинки; Гририч І. Історичний путівник по Києву: український Київ ХІХ – поч. ХХ ст.: Культурологічний есей; Гририч І. Український Київ кінця ХІХ – початку ХХ століття: Культурологічний есей (<i>С.Вакулишин, В.Кавунник</i>)	4
Гнатенко Л. Палеографічно-орфографічна атрибуція української рукописної книги: Уставні та півуставні кодекси кінця ХІІІ – початку ХVІІ ст. (<i>Ю.Мицка</i>)	6
Горелов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Москва: історія співіснування і ворожнечі) (<i>В.Шпак</i>)	3
Грищенко Ю. Болгари в Україні 1920-х – 1930-х рр.: між національними проектами влади й реальними життя (<i>В.Мільчев, Запоріжжя</i>)	5
Епплбом Е. Червоний голод: Сталінська війна з Україною (<i>С.Кульчицький</i>)	1
Заярюк А. Окреслюючи українське селянство в Габсбурзькій Галичині, 1846–1914 (<i>С.Могильний, Будапешт, Угорщина</i>)	3
Історик і Влада (<i>В.Іваненко, Дніпро; В.Кривошеїн, Дніпро</i>)	1
Калакура Я., Рафальський О., Юрій М. Ментальний вимір української цивілізації (<i>В.Наулко</i>)	2
Кульчицький С., Міщенко М. Україна на порозі об'єднаної Європи (<i>В.Головка</i>)	5
Кушнєж Р. Чистки й терор на Україні (1934–1938) (<i>Ю.Шаповал</i>)	2
Маврін О. Неочікувані здобутки втраченого часу: теорія і методика археографії в УРСР (40-ві – 80-ті роки ХХ ст.) (<i>А.Киридон</i>)	6
Майбутнє минулого: нові підходи до української історії (<i>М.Боровик</i>)	4
Миколенко Д. Стратії за Стамболовим: болгарське державотворення у 1895–1920 роках (<i>Н.Самойленко, Полтава</i>)	2
Міщанин В. Радянська Закарпаття 1944–1950 рр. (<i>М.Вегеш, Ужгород; С.Віднянський, Київ</i>)	5
Попова Т. Життєпис ученого-історика на перехресті історіографічних традицій: Теорія. Методологія. Практика (<i>О.Ясь</i>)	4

Постоловський Р., Десятничук І., Слесаренко А., Філіпчук І. Криза комуністичної системи в Чехословаччині: «Празька весна» 1968 року та утвердження режиму «нормалізації» (<i>С.Віднянський</i>) 4	Донік О. Урочисте засідання вченої ради Інституту історії України НАН України з нагоди 60-річчя «Українського історичного журналу» 2
Студентські історичні зошити (<i>М.Волощук, Івано-Франківськ</i>) 5	Кісельова Ю. (<i>Харків</i>), Посохов С. (<i>Харків</i>). XV Астаховські читання «Символічний капітал історика» 5
Ткаченко В. Україна: quo vadis – куди йдемо? (<i>С.Падалка</i>) 1	Клиніна Т. Міжнародна наукова конференція «Сучасна українська дипломатична служба: шлях тривалістю 100 років» 1
Ткаченко В. Україна: Quo vadis – куди йдемо?; Ткаченко В. Росія: беспутьє агресора; Ткаченко В. Україна: в пошуку ідентичності; Ткаченко В. Україна – Росія: на сконі «пропащого часу» (<i>В.Даниленко, П.Бондарчук</i>) 5	Коломієць Н. Круглий стіл «Історична наука та архівознавство в умовах деколонізації українського суспільства» 2
Федорук Я. На перехресті століть: Ярослав Дашкевич та історичне середовище: Спогади (<i>О.Ясь</i>) 3	Литвин М. (<i>Львів</i>), Кузь Т. (<i>Львів</i>), Хахула Л. (<i>Львів</i>). Міжнародна наукова конференція «Українська революція 1917–1921 років: історичний досвід та державницька традиція» 1
Ціпка С. Голодує Україна: Канадська реакція на Голодомор (<i>С.Кульчицький</i>) 6	Маєвський О., Пастушенко Т. Методологічний семінар щодо підготовки енциклопедичного видання «Україна в Другій світовій війні» 2
Янсен Я., Остергаммель Ю. Деколонізація: коротка історія (<i>С.Брайлян</i>) 2	Маньковська Р. Круглий стіл «В'ячеслав Чорновіл: постать на тлі епохи (до 80-річчя від дня народження)» 3
Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті (<i>С.Ковальов</i>) 3	Молчанов В. Всеукраїнська науково-практична конференція «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження-2018» 3
Terra Ucrainica: Історичний атлас України і сусідніх земель: Від кімерійців до сьогодення (<i>Д.Ісаєв</i>) 6	Таранець С. Історико-археографічні й етнографічні експедиції Музею історії та культури старобродства України в 1998–2017 рр.: завдання, методика, результати 4

Хроніка

Антипова О. Про співпрацю з Польським інститутом у Києві 1
Бацак Н. Міжнародна наукова конференція «День України в Європі: інновації, акценти, рефлексії» 5
Боровець І. (<i>Кам'янець-Подільський</i>), Боряк Г. (<i>Київ</i>), Віднянський С. (<i>Київ</i>). Міжнародний круглий стіл «Розпад Австро-Угорської монархії та проблеми національного державотворення у Центрально-Східній Європі: До 100-річчя утворення ЧСР, УНР, ЗУНР і відродження Польської держави» та чергове засідання Комісії істориків України і Словаччини 6
Віднянський С. (<i>Київ</i>), Олашин М. (<i>Ужгород</i>). Наукові читання в Ужгородському національному університеті, присвячені 90-річчю з дня народження професора Івана Михайловича Гранчака (1927–2000 рр.) 1
Волошин Ю. (<i>Полтава</i>). III польсько-українська конференція «Політико-адміністративні, суспільно-економічні та культурно-релігійні зміни в Малопольській провінції ранньомодерного часу» 3

Ювілеї

Батуріна С. До 60-річчя доктора історичних наук, професора С.Сінкевича 1
Денисенко Г. До 60-річчя кандидата історичних наук, провідного наукового співробітника С.Кота 5
Кочур В. (<i>Переяслав-Хмельницький</i>). До 85-річчя доктора історичних наук, професора В.Шевчука 2
Світленко С. (<i>Дніпро</i>), Удод О. (<i>Київ</i>). До 70-річчя доктора історичних наук, професора В.Іваненка 2

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 1–2, 4–5
Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ в 2017 р. 3
Алфавітний покажчик матеріалів, надрукованих у журналі у 2018 р. 6

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

*To the 100th Anniversary
of the National Academy of Sciences of Ukraine*

YAS O. Idea of the Academy in the Ukrainian Scientific and Public Opinion of the Late 19 – Early 20 Centuries: Texts and Contexts	4
IVANENKO O. The Role of Universities' International Collaboration in the Formation of Academic Science in Ukraine in the Early 20 Century	33
PAPAKIN H. Hetman Pavlo Skoropadskyi and Ukrainian Academy of Sciences: the Problem of the President's Search	53
BAIKIENICH D. Tenth Anniversary the All-Ukrainian Academy of Sciences: the Preparation and Embodiment (1928–1931)	73
STAROVOIT S., YAREMENKO L. History and Present of Archive of Ukrainian Academic Science	95
TOMAZOV V. Patons (Pattons) and Patton Fanton De Verrayons: Genealogy of Family	117

BONDARCHUK P. Evangelical Baptist Christians in the USSR (Mid-1940s – Mid-1980s): Relationship with Power, Peculiarities and Transformation of Religious Life	145
DROZD R. (Stupsk, Poland). Problems of Relations Between Poles and Ukrainians in Polish People's Republic (1947–1989)	168

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

KOLESNYK I. Social Theology: Challenges of the Global Age	182
--	-----

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Terra Ucrainica: Historical Atlas of Ukraine and Neighbouring Lands: From the Cimmerians to the Present (D.Isaiev)	205
Hnatenko L. Paleographic-Orthographic Attribution of the Ukrainian Hand-Written Book: Ustav and Pivustav Codes of the End of the 13th – Beginning of the 17th Century (Yu.Mytskyk)	210
Cipko S. Starving Ukraine: The Holodomor and Canada's Response (S.Kulchytskyi)	213
Mavrin O. Unexpected Achievements of Lost Time: The Theory and Methodology of Archaeography in the USSR (40th – 80th Years of the 20th Century) (A.Kyrydon)	221

CHRONICLES

BOROVETS I. (Kamianets-Podilskyi), BORIAK H. (Kyiv), VIDNIANSKYI S. (Kyiv). International Round Table “The Collapse of the Austro-Hungarian Monarchy and the Problems of National Statehood in Central and Eastern Europe: 100th Anniversary of the Formation of CzSR, UPR, WUPR and the Revival of Polish State” and the Regular Meeting of the Commission of Historians of Ukraine and Slovakia	229
--	-----

Alphabetic Index of Materials Published in the Journal in 2018	237
---	-----